

Heren, alstublieft

Uitvaartverzorging Kramer BV 1885 - 2010

GESCHIEDENIS VAN EEN FAMILIEBEDRIJF

De titel van dit boek 'Heren, alstublieft' ...
zijn de woorden waarmee de uitvaartleider zijn
dragers opdracht geeft om de baar met de kist
op de schouders te nemen..

Heren,
alstublieft

Uitvaartverzorging Kramer BV 1885-2010
GESCHIEDENIS VAN EEN FAMILIEBEDRIJF

Geschreven door: Hessel van Dijk

*Opgedragen aan
Bertie van Dijk-Maassen*

Inhoudsopgave

VERANTWOORDING

HOOFDSTUK 1 De eerste generatie *pagina 1*

HOOFDSTUK 2 De tweede generatie *pagina 20*

HOOFDSTUK 3 De vierde generatie *pagina 64*

HOOFDSTUK 4 De vijfde generatie *pagina 132*

Verantwoording

Dit boek is geschreven in het kader van het 125-jarig bestaan van het familiebedrijf Kramer, begrafenisonderneming in Arnhem. Het is niet alleen een beschrijving van de ontwikkelingen binnen dat bedrijf, maar het gaat ook in op bepaalde bijzonderheden van de familieleden die er bij betrokken waren. De bekende en grote particuliere begrafenisondernemingen uit de twintigste eeuw zijn veelal afkomstig uit het laatste decennium van de negentiende en uit het begin van de twintigste eeuw. Voor die tijd werden begravenissen gezien als een onderdeel van het soort collectieve verantwoordelijkheid, dat vooral kenmerkend is geweest voor de gilden. Na de opheffing daarvan werd die traditie voortgezet in de vorm van bussen, begrafenisfondsen, verenigingen en ideële stichtingen. Tijdens mijn literatuur- en archiefonderzoek in het kader van dit lustrumboek, ben ik geen particuliere begrafenisonderneming tegengekomen die ouder was dan de Arnhemse Begrafenisonderneming Kramer, de naam die de oprichter er aan had gegeven. Via de heer Kok, auteur van een groot aantal werken over de funeraire geschiedenis, ben ik echter te weten gekomen dat er al in 1815 een begrafenisonderneming in Huizen (NH) was, namelijk de onderneming Rebel. Deze was echter naast begrafenis-

ondernemer ook eigenaar van een schildersbedrijf. Die combinatie geeft aan dat er in zijn geval nog geen sprake was van een professionele onderneming die zich uitsluitend met uitvaartverzorging bezighield. Het is volgens mij dan ook verantwoord om te stellen dat het familiebedrijf Kramer één van de oudste professionele particuliere ondernemingen in Nederland is. Tijdens mijn reconstructie van het verleden van het bedrijf is mij gebleken dat er twee momenten zijn geweest waarop het voortbestaan van het familiebedrijf ernstig werd bedreigd. De eerste keer was direct na het overlijden van Willem Kramer in 1963. De nabestaanden hebben toen serieus getracht het bedrijf te verkopen. De tweede keer was in 1982, nadat ik was benoemd tot conrector van een middelbare school. Ook toen werd eventuele verkoop serieus overwogen. In beide gevallen was er echter steeds iemand die het mogelijk maakte dat het bedrijf in de familie bleef. In 1963 was dat te danken aan een zekere heer Asmus, in dienst sedert 1919, die loyaal en plichtsgetrouw leiding gaf aan het bedrijf, dat stuurloos was geworden door de ziekte van de eigenaar Willem Kramer en die na diens overlijden de opvolger in staat stelde om het vak te leren en zelfstandig door te gaan. De tweede keer was het aan Bertie van Dijk-Maassen

te danken, omdat zij het bedrijf voortzette tot haar oudste zoon oud genoeg was om het van haar over te nemen. Dat was geen geringe opgave voor iemand die niet uit de bedrijfstak was voortgekomen. Om die reden heb ik het boek dan ook aan haar opgedragen. Ik heb de geschiedenis van het bedrijf ook geschreven uit nieuwsgierigheid. Als kind heb ik via mijn grootouders, mijn moeder en vooral via de eerder genoemde heer Asmus, heel veel verhalen gehoord over “vroeger”. Hierdoor was ik benieuwd geworden naar het waarheidsgehalte daarvan. Bovendien gaat het om een zeer bijzondere bedrijfstak met veel taboes. Het publiek doet altijd een beetje lacherig en onwennig als het onderwerp dood en uitvaart ter sprake komt, maar in feite zijn de verschillen met andere bedrijfstakken minder groot dat je zou denken. Het was voor mij erg boeiend om mij te verdiepen in de levens van de twee eerste eigenaren. Joop Kramer, de oprichter, die gedurende negenendertig jaar aan het bedrijf leiding heeft gegeven, was een markante persoonlijkheid. Zijn zoon Willem, mijn grootvader, was dat, zij het op een andere manier, eveneens. Zij hebben bovendien beiden gezorgd voor het ontstaan van een sterke reputatie waarvan de onderneming tot lang na hun heengaan heeft geprofiteerd. Voor zover ik dat heb kunnen nagaan was dat terecht. Tijdens het leven van Joop vond de Eerste Wereldoorlog plaats, maar dat heeft weinig impact gehad op zijn zakelijk en persoonlijk leven. Daarentegen werd het leven van Willem door de gebeurtenissen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog sterk beïnvloed. Veel van zijn generatie- en vooral stadsgenoten ondervonden hetzelfde.

Bij Willem heeft naast al die ellende ook de afwezigheid van een opvolger zwaar gewogen. Het luidde een fase in waarbij zowel de grootte als de kwaliteit van het bedrijf sterk terug-liep. Hij moet zijn gestorven in de overtuiging dat het bedrijf direct na zijn dood zou verdwijnen. Nadat ik het bedrijf van hem had overgenomen, bleek al snel dat ik weliswaar geboeid werd door een aantal aspecten van het vak, maar dat het ondernemerschap toch niet mijn eerste keuze was. Ik ben formeel 35 jaar eigenaar geweest, maar ik heb heel veel overgelaten aan anderen. Het onderwijs en vooral het vak geschiedenis boeiden mij meer. Met name door de onvoorwaardelijke steun van mijn echtgenote hebben wij niettemin een bloeiend bedrijf aan onze oudste zoon kunnen overdragen. Onze zoon, de vijfde generatie, geteld vanaf de oprichter, is niet alleen een echte ondernemer, maar vooral een echte uitvaartman. Het regelen en uitvoeren van uitvaarten ziet hij als het belangrijkste onderdeel van zijn werk en aan deze kerntaak besteedt hij al zijn energie en vaardigheden. Hij wordt bijgestaan door zijn echtgenote, Marlies van Dijk-Schuiling, die ook heeft gekozen voor een actieve rol in het familiebedrijf. Zij vormen een prima combinatie en het valt dan ook te verwachten dat zij te zijner tijd op hun beurt een bloeiend bedrijf kunnen doorgeven aan hun kinderen. Mochten deze daarvoor voelen zou dat betekenen dat dan zelfs de zesde generatie aantreedt. Men kan dan ook terecht en met trots spreken van een echt familiebedrijf.

Arnhem, november 2010.

Een van de grafstenen op de oude Joodse begraafplaats, gelegen nabij het museum aan het Onderlangs.

HOOFDSTUK I

Hoe het begon, de eerste generatie

Uit het handelsregister van de Kamer van Koophandel en Fabrieken blijkt dat op 19 juni 1921 de Arnhemse Begrafenis Onderneming Kramer werd ingeschreven onder nummer A 1465. Uit de destijds opgemaakte akte van inschrijving blijkt bovendien dat het bedrijf op 7 november 1885 was opgericht door Johannes Hermanus Kramer, op dat moment wonende aan de Sonsbeeksingel nr. 104 te Arnhem. Johannes Kramer, roepnaam Joop, was geboren op 26 maart 1860 in Arnhem. Zijn ouders waren Willem Kramer en Anna Wilhelmina Muller. Hij kwam uit een gezin van vier kinderen, waarvan er twee jong zijn gestorven. Het beroep van zijn vader werd in de geboorteakte van het oudste kind omschreven als kleermaker. Bij de geboorteakte van Joop was het beroep veranderd in pettenmaker en bij diens huwelijk in 1885 in “zaakwaarnemer”. Over de schoolopleiding van Joop is weinig bekend. Wel dat hij dus trouwde op 7 januari 1885 met Froukje Mulder. De bruid was 23 jaar oud en afkomstig uit Leeuwarden. De bruidegom, 24 jaar oud, gaf “zaakwaarnemer” op als zijn beroep. Het zou er op kunnen wijzen dat Joop toen nog werkzaam was in het bedrijf van zijn vader, maar hiervoor ontbreekt ieder bewijs. Dat hij daarnaast koster zou zijn geweest van een protestantse kerk is een verhaal uit de familie, dat niet door bestaande documenten kan worden onderbouwd. Het zou overigens wel een logische verklaring kunnen zijn voor het feit dat hij er voor heeft gekozen om begrafenisondernemer te worden, want voor de meeste jonge mensen is dat toch een wat ongewone keuze. Religie speelde in het laatste kwart van de negentiende eeuw nog steeds een centrale rol in het leven van heel veel Arnhemmers en de kerken waren dan ook nauw betrokken bij de zorg voor zowel de nabestaanden als de overledene zelf.

In die tijd was de betrokkenheid van de koster bij zaken als dood en begraven traditioneel erg groot. Dat dateerde uit een tijd dat begraven onder de kerkvloer of op de begraafplaats om de kerk heen, nog gebruikelijk was. Daarom was de stap van koster naar zelfstandig begrafenisondernemer niet groot. Veel oudere ondernemingen zijn uit een dergelijke achtergrond voortgekomen. In recente publicaties over het funeraire verleden in Nederland werd echter ook op iets anders gewezen. Daarin werd voor het eerst een verband gelegd tussen het ontstaan van professionele uitvaartondernemingen en het begraven op locaties ver buiten de bebouwde kom.¹⁾ Het ging daarbij natuurlijk vooral om de grotere steden. Dat was het gevolg van het feit dat de afstand naar de begraafplaats te groot was geworden om nog door welwillende burens of collega's te worden overbrugd. Als voorbeeld werd verwezen naar het ontstaan van twee particuliere bedrijven in Den Haag, zo rond 1900, die zich met het vervoer van overledenen gingen bezighouden. Onder meer werd daarbij het bedrijf *Simplicitas* van W.J. Innemee, opgericht in 1887, met name genoemd. De nieuwe Arnhemse begraafplaats *Moscowa* werd in 1876 in gebruik genomen. Een tiental jaren later werd ook de nieuwe Rooms Katholieke begraafplaats in gebruik genomen op een locatie gelegen ten noorden van de nabijgelegen Joodse begraafplaats. Volgens de theorie van Cappers zou de start van Arnheems oudste particuliere uitvaartonderneming mede zijn voortgekomen uit het feit dat die nieuwe begraafplaatsen, gelegen zo ver buiten de bebouwde kom, in gebruik werden genomen.

¹⁾ Ontleend aan het boek van **Wim Cappers**, *Doodse dingen* (Rotterdam 2002)

De Joodse begraafplaats aan het Onderlangs.

De Arnhemse Begraafplaatsen

Aan het einde van de achttiende eeuw verwierf Arnhem landelijke bekendheid door de omvang van rellen rond het door het stadsbestuur genomen besluit om begraven binnen de stadswallen te verbieden. In 1829 kwam er een wettelijk verbod op het begraven in kerken, met uitzondering van bestaande keldergraven. Voor veel grondbezitters vormde dat de aanleiding om op eigen grond een privé-begraafplaats te openen. In de omgeving van Arnhem zijn hiervan nog een aantal voorbeelden te vinden. Landelijk waren er in de 21e eeuw nog ongeveer 100 te vinden.¹⁾ De stad Arnhem had toen al voor de drie gezindten een begraafplaats buiten de bebouwde kom ingericht. De protestanten begroeven hun doden vanaf 1825 ten westen van de stad op het gedeeltelijk gesloopte Bolwerk de Vliegerenberg. Deze begraafplaats werd bekend onder de naam Coehoornbegraafplaats naar de bouwer van dat deel van de Arnhemse stadswallen. De katholieken werden sedert 1825 begraven op een gewijd stuk grond gelegen aan de tegenwoordige Steenstraat en de Joodse begraafplaats lag op het Onderlangs. Deze begraafplaatsen waren in het midden van de negentiende eeuw vol, waarna ze werden gesloten. Op de plaats van de Katholieke begraafplaats aan de Steenstraat verrees in 1875 de Martinuskerk. In 1910 waren de beide overige

locaties nog niet geruimd. Tussen de jaren 1852 en 1862 werd een nieuwe begraafplaats in gebruik genomen waarop voor alle drie gezindten een eigen afdeling was ingericht. Deze derde generatie begraafplaatsen werd bekend onder de naam Onder de Linden en was gelegen aan de Hommelseweg, in die tijd de officiële uitvalsweg naar het noorden.²⁾

De Apeldoornseweg moest toen nog aangelegd worden. De Arnhemse bevolking bleef echter spectaculair toenemen en ook deze nieuwe locatie werd al snel te klein.

Boerderij Moscowa gelegen aan de Apeldoornseweg.

Zo rond de tijd dat Joop zijn uitvaartbedrijf begon was er in Arnhem opnieuw een begraafplaats in gebruik genomen, al bleef Onder de Linden nog jaren open voor bijzettingen. De gekozen locatie, gelegen nabij een boerderij langs de weg naar Apeldoorn, werd al snel bekend onder de naam Moscowa, zijnde de ongewone naam van die betreffende boerderij. De boerderij had deze te danken aan H.J.C.J. baron van Heeckeren van Enghuizen die het landgoed ten noorden van Sonsbeek in 1821 had aangekocht. Hij bouwde op zijn nieuw verworven gronden ontginningsboerderijen en vernoemde deze naar de veldtochten waaraan hij onder Napoleon had deelgenomen. Om de begraafplaats beter te kunnen bereiken werd er door het stadsbestuur bovendien een weg aangelegd tussen de Apeldoornseweg en de Schelmseweg. Deze kreeg de naam Weg langs de Begraafplaatsen. Anno 2010 is aan deze weg het

hoofdkantoor van de begrafenisonderneming Kramer gevestigd. In 1885 lag deze ontwikkeling echter nog in een onbekend en ver verschiet. Ten noorden van Arnhem was door toedoen van de familie Brantsen in de eerste helft van de negentiende eeuw het ontginningsdorp Schaarsbergen ontstaan. Baron W.G. Brantsen gaf aan de dorpeelingen in 1869 een eigen Nederlands Hervormde Kerk en schonk een jaar later een extra stuk zandgrond waarop een kerkhof werd aangelegd. Het kreeg de naam Vredenoord.³⁾

- 1) ontleend aan het werk van **Henk Kok**, *Thanatos, de geschiedenis van de laatste eer*. (Enschede 2005)
- 2) ontleend aan het boekje van **Wim Cappens**, *Funeraire cultuur in Arnhem*. (Rotterdam 2002)
- 3) ontleend aan het boek van **Ben Speijdelo**, *Schaarsbergen, een pad naar een vredig oord*. (Schaarsbergen 2007)

Grafkelder familie Brandtsen op begraafplaats Vredenoord te Schaarsbergen.

De eerste jaren van Begrafenisonderneming Kramer

Het woonhuis aan de Sonsbeeksingel 104, waar Joop Kramer aanvankelijk zijn bedrijf uitoefende, lag gunstig ten opzichte van zowel de oude als de nieuwe begraafplaats. Aan het woonhuis was geen aula of opbaarruimte verbonden.

De behoefte daaraan was nog niet ontstaan.

Op beide begraafplaatsen was er een poortgebouw met een ontvangkamer en de bevolking was gewend aan het opbaren in huis. Het was in Arnhem daarom gebruikelijk om de overledene thuis op te halen om vervolgens als stoet op weg te gaan naar de kerk. Aansluitend ging de stoet naar de ontvangkamer van de betreffende begraafplaats en vandaar met de door dragers geschouderde kist naar het graf. Voor de opbaring aan huis beschikte Joop over zgn. “kappen” die over de open kist werden gelegd en waarvan het bovenste gedeelte voorzien was van een glazen ruit.

Het gebruikelijke vervoermiddel in die dagen was de koets. Rijke bewoners beschikten over eigen koetsen met paarden maar voor wie wat minder gefortuneerd was werden koets en paard gehuurd. Aangenomen mag worden dat hij bij de start nog

niet beschikte over eigen koetsen en paarden zodat hij alles moest huren van een stalhouderij in de stad. Een dergelijke veronderstelling past in de uitkomsten van het onderzoek naar ontwikkelingen in andere Nederlandse steden.¹⁾

Er waren in die periode diverse stalhouderijen in Arnhem en voornamelijk is het onduidelijk met welk bedrijf Joop in die eerste jaren heeft samengewerkt.

Van de oud-medewerker Asmus, die al in de tijd van Joop aan het bedrijf verbonden was, is de informatie afkomstig dat deze de trotse bezitter was van een fraai zwart baarkleed, dat van de opbaring tot op het graf op of bij de kist bleef. Naast dit kleed zal het beginnend bedrijf waarschijnlijk ook hebben beschikt over dragers-, koetsiers- en aansprekeruniformen en wellicht over de specifieke aanzegkleding. Behalve dat baarkleed beschikte hij over zogenaamde “kapdeksels”. Dat was een houten kap van ca 40 cm hoog, met daarin een glazen raam. Dit geheel werd in de lengte over de geopende kist geplaatst, zodat de overledene tot het middel zichtbaar bleef. Joop Kramer plaatste

Een thuisopbaring in de jaren twintig.

Aansprekers aan het einde van de 19^e eeuw.

natuurlijk reclameadvertenties. Vanaf het begin van zijn bedrijf zette Joop steeds drie advertenties in het Arnhems Adresboek. Hij stond vermeld onder Arnhemse, onder Protestantse en onder Kramer. Hij vermeldde zijn eigen naam daarbij steeds met de toevoeging “oprichter van”.

Hij adverteerde bovendien in de Arnhemse pers. Er werden in de tachtiger jaren nogal wat kranten en reclameblaadjes in Arnhem uitgegeven. In de eerste plaats natuurlijk de Arnhemse Courant (sedert 1840), één van de oudste kranten van Nederland en Arnhems trots. Deze had in 1851 nog slechts 500 abonnees. Door het afschaffen van de dagbladzegel in 1869 liep dat aantal echter in korte tijd op tot het tienvoudige.²⁾ Hierdoor aangetrokken kwamen snel meer kranten op de markt. De Nieuwe Arnhemse Courant (vanaf 1870 dagblad), het Nieuw Arnhems Advertentieblad, uitgegeven door J.J. Coers, De Arnhemse Gids van dezelfde drukkerij/uitgeverij en vanaf 1899 de Arnhemmer, Volksblad voor Arnhem.³⁾

In de reclameadvertenties in de Arnhemse Courant afficheerde Joop zich aanvankelijk als Begrafenisonderneming Kramer, opgericht in 1885, adres Sonsbeeksingel (zonder huisnummer), telefoonnummer 51. De tekst luidde:

“Begrafenissen voor alle Protestantsche Gezindten”

kantoor Sonsbeeksingel
naar alle plaatsen te ontbieden

De toevoeging alle “Protestantsche Gezindten” is veelzeggend. Er was in die tijd een enorme scheiding tussen de drie religieuze gezindten. De Joodse gemeenschap had al een “derde generatie” begraafplaats ingericht nabij boerderij Moscowa, nog voor de komst van de gemeentelijke begraafplaats aldaar. Die scheiding kwam ook tot uitdrukking in de officiële verklaring van het stedelijk decanaat, waarin werd aangegeven dat uitsluitend katholieke uitvaartondernemers gerechtigd waren om een bijzetting in gewijde grond te verzorgen. Bij het doornemen van de advertentierubrieken in de Arnhemsche Courant uit de tachtiger jaren van de negentiende eeuw blijkt dat er destijds ook een Arnhemse Begrafenis Vereniging bestond. Onderlinge begrafenisverenigingen kwamen in Nederland al sinds het einde van de achttiende eeuw voor. Zij vonden veelal hun oorsprong in het gildesysteem. Zo rond 1850 was al 50% van de Nederlandse bevolking lid van een begrafenisfonds.³⁾ In de Arnhemse situatie zijn er twee begrafenisfondsen geweest.

De oudste was Het Protestantsch Begrafenis Fonds, opgericht in 1846, waarschijnlijk ging het hierbij om een voorloper van het latere Protestants Begrafenis Fonds, dat bestaan heeft tot de overname door verzekeraar Monuta in de jaren negentig van de twintigste eeuw. Van later datum is het Nieuw Protestantsch Begrafenis Fonds. Dit onderscheid was waarschijnlijk het gevolg van de vele afscheidingen en splitsingen die in de negentiende eeuw het beeld van de Nederduits Hervormde Kerk hadden bepaald. Ook in Arnhem speelde dat een rol.⁴⁾

Dragersuniform met nestels.

Opmerkelijk in de reclameadvertenties van één van deze fondsen is dat het aangeeft dat *“in navolging van de grote steden in het westen des lands, al ons personeel nestels draagt”*. Dat zijn zilverkleurige sierkoorden die werden opgehangen tussen een extra knoop onder de rechterschouder en een schouderstuk op de linkerschouder. Zij waren voorzien van drie zilveren pennen die vanaf de schouder afhingen. Naar de bedoeling van deze vermelding blijft het gissen. Verder geeft de advertentietekst aan dat op het hoofdkantoor van de Vereniging, gevestigd in de Kerkstraat nr. 43, gratis tariefboekjes zijn te verkrijgen. Beide Protestantse Fondsen gaven nadrukkelijk aan dat het batig saldo van de bedrijfsvoering volledig werd bestemd voor de ondersteuning van nuttige doelen of weldadige verenigingen. Aan beide Fondsen waren meerdere

Dragersuniform met nestels.

kosters verbonden die zowel met naam als ook met de bijbehorende kerk werden vermeld. De leden van het bestuur werden gerekruteerd uit de stedelijke elite en bevatten een hoog gehalte blauw bloed. Natuurlijk was er ook een Rooms Katholieke Uitvaartvereniging, welke onder de verantwoordelijkheden viel van het Kerkbestuur, dat onder leiding stond van de deken. De directeur van de vereniging combineerde zijn functie met die van opzichter op de begraafplaats, een combinatie die bijna 100 jaar standhield. Het aantal inwoners van Arnhem in 1880 bedroeg ca 50.000 en het sterftecijfer zal zich hebben bewogen tussen de 650 en 800 per jaar.⁴⁾ De bewoners waren voor ongeveer 40% rk. Elke tien jaar werd er een volkstelling gehouden waarin het gezinshoofd moest aangeven wat de geloofsgezindte was van zowel zijn gezinsleden als van het huispersoneel. Vanaf 1879 was er een mogelijkheid bijgekomen. Nu kon men aangeven of men als onkerkelijk beschouwd wilde worden. In 1900 was dat percentage voor Arnhem 2,7. Dit was dus min of meer ook de marktsituatie op het gebied van uitvaarten in Arnhem aan het einde van de negentiende eeuw.⁴⁾

Op 12 juli 1898 maakte Joop reclame met een grote advertentie in de Arnhemsche Courant. De tekst over maar liefst drie kolommen vermeldde naast het jaar van oprichting, kantooradres en telefoonnummer de al eerder genoemde toevoeging “J.H. Kramer oprichter”. Dan vervolgde de tekst met:

“De Onderneming regelt Begrafenissen in verschillende klassen en zorgt voor de stipte uitvoering daarvan.

Het Bedrijf heeft bewezen ook grote eersteklas Begrafenissen stijlvol te kunnen organiseren. Alle gewenste inlichtingen zijn gratis aan ons Kantoor Sonsbeeksingel te verkrijgen.

Verbinding met alle Plaatsen

Zij vestigt tevens de aandacht op onze Afdeling Geboorteaanzeggingen”

Dat nieuwe element “Geboorteaanzeggingen” is onverwacht en zeer opvallend. Over de wijze waarop daaraan uitvoering werd gegeven ontbreekt de benodigde informatie. Uit de advertentie in de Arnhemse Courant van 13 januari 1910, blijkt dat Joop terughoudender is geworden. In een advertentie over twee kolommen presenteerde hij zich met de volgende tekst:

“De Begrafenisonderneming Kramer te Arnhem, neemt alle bemoeiingen aan een begrafenis verbonden, geheel op zich en zorgt voor een uitvoering daarvan tegen vastgestelde tarieven die, benevens verdere inlichtingen, gratis aan het kantoor aan de Sonsbeeksingel nr. 73 verkrijgbaar zijn. tel. nr. 51; zowel binnen als buiten de stad te ontbieden

NB: Steeds dag en nacht heeft onze Onder-neming Vrouwelijk en Mannelijk personeel voor de eerste hulp aanwezig”

In deze advertentie vallen een aantal nieuwe elementen op. In de eerste plaats het kantooradres. Joop woonde in 1885 op huisnummer 104. Uit het Arnhems adresboek blijkt dat hij omstreeks 1898 is verhuisd naar nummer 73 (waar thans een doe-het-zelf winkel is gevestigd). Het tweede element dat opvalt is dat Joop beschikte over vrouwelijk personeel en dat belangrijk genoeg vond om in de advertentie te vermelden. Bij het doornemen van de advertentieteksten van andere bedrijven uit die tijd bleek dat deze bijzondere vermelding verder niet voorkwam. Wat tenslotte zelfs verrassend mag worden genoemd is dat - in vergelijking met zijn eerdere advertenties in de jaren negentig - het predicaat “Protestants” is vervallen. Was zijn bekendheid binnen en buiten Arnhem inmiddels zo groot dat dit voor zichzelf sprak?

Waren er problemen ontstaan of juist afspraken gemaakt met de beide Protestantse Begrafenisfondsen? Voelde hij zich niet langer kerkelijk gebonden? Er blijven meer vragen dan antwoorden. Ook de geboorteaanzeggingen waren kennelijk gestaakt.

Uit de grafboeken komt naar voren dat hij enkele malen per jaar een opdracht kreeg voor een crematie in Driehuis-Westerveld. Dat was in die tijd absoluut geen uitvaartbestemming die door de Protestantse Kerk werd gepropageerd. In tegendeel, bedrijven met een uitgesproken Protestants Christelijke signatuur weigerden tot ver na de Tweede Wereldoorlog om crematies aan te nemen.⁹⁾

Uit archiefonderzoek blijkt dat hij ook, en zelfs met enige regelmaat, werd belast met zeer aansprekende begrafenis. Zijn reputatie werd door die crematies kennelijk niet al te zeer aangetast. Op 26 januari 1900 bijvoorbeeld overleed de gouverneur van Bronbeek, de beroemde luitenant generaal Karel van der Heijden. Deze was na een opleiding in Harderwijk als eenvoudig soldaat, naar Nederlands Indië vertrokken en hij krom daar op tot de hoogste generaalsrangen. Met name in de strijd op Atjeh onderscheidde hij zich, waarbij hij een oog en een zoon verloor.

Aan dat eerste verlies ontleende hij de bijnaam Karel Eenoog. Hij was onder meer onderscheiden met de Militaire Willemsorde. Teruggekeerd in Nederland werd hij adjudant van de Koningin. Bij de kroning van Koningin Wilhelmina stond hij naast de plek waar de kroning plaatsvond en droeg hij het Rijkszwaard, een grote eer. Op speciaal verzoek van de beide koninginnen volgde na enkele jaren zijn benoeming tot commandant van het Koninklijk Militair Tehuis Bronbeek.

Het kantoor aan de Sonsbeeksingel nr. 73.

Het graf van generaal van der Heijden.

Het mortuarium van het Militair tehuis Bronbeek.

Zijn begrafenis op 30 januari was een indrukwekkende gebeurtenis, waarbij Joop zorg droeg voor alle niet-militair gebonden activiteiten, zoals de koetsen, de advertenties, de zorg voor tientallen kransen, de organisatie op de begraafplaats en alle formaliteiten. Het werd een grootse gebeurtenis. Alleen al het formeren van de rouwstoet en de tocht van Bronbeek naar Moscovia namen uren in beslag. Langs de hele route zag het zwart van de belangstellenden. De landelijke en lokale pers deden uitgebreid verslag van de plechtigheid. Uit de bewaarde grafboeken van Begrafenisonderneming Kramer valt op te maken dat het bedrijf sindsdien gedurende vele jaren werd belast met het begraven van overleden bewoners van Bronbeek. Daar waren wel speciale tariefafspraken over gemaakt, want in de grafboeken is steeds sprake van de omschrijving “conditie Bronbeek”. Dat kwam natuurlijk voort uit het gegeven dat de kosten van de begrafenis van een bewoner, voor zover die daarvoor niet verzekerd was, ten laste kwamen van de kas van Bronbeek. Een dergelijke begrafenis moet wel heel stijlvol zijn geweest want in het boek “Eresaluut aan een vergeten leger” van G.A. Geerts (Amsterdam 2003) staat een beschrijving van de uitvaart van een Bronbeeker. Onder het kopje “Afscheid van een wapenbroeder” wordt door de schrijver tenslotte geconcludeerd dat “Het afscheid op Bronbeek één van de stijlvolste

en waardigste uitvaartplechtigheden is die ik ken”. Een andere opvallende en bijzondere begrafenis, waarvan de beschrijving bewaard is gebleven, was die van de eerste Nederlandse pionier op het gebied van de luchtvaart. Tijdens een proefvlucht, voorafgaand aan een vliegdemostratie boven het landgoed Warnsborn in Schaarsbergen, stortte Clément van Maasdijk op 27 augustus 1910 neer, voor de ogen van zijn verloofde en vele vrienden en belangstellenden. De begrafenis vond plaats op 30 augustus op de begraafplaats “Onder de Linden”. De stoet vertrok vanaf de rouwkamer van het Diaconessenhuis. De uitvaartplechtigheid van de pas 25 jaar oude vliegenier werd door vele honderden belangstellenden bijgewoond. Enige tijd later, op 18 juli 1911, ontving Joop de opdracht om het stoffelijk overschot op te graven en over te brengen naar Moscovia, om daar te worden herbegraven. Het nieuwe graf lag (en ligt) op de grens van de Algemene en de Rooms-Katholieke begraafplaats. Er verzamelden zich opnieuw honderden belangstellenden, omdat aansluitend te zijner ere een beeld zou worden onthuld. Dat bestond uit een hardstenen sokkel met daarop een portretbuste van brons, ontworpen door de Wageningse kunstenaar A. Falise. Op de sokkel was (en is) te lezen dat hier de eerste Nederlandse aviateur ligt begraven. Helaas is het beeld in 1986 gestolen en nadat het werd

teruggevonden niet meer op Moscowa teruggeplaatst. Het bevindt zich thans voor de Dorpskerk van Schaarsbergen. Op zijn honderdste sterfdag werd in een korte plechtigheid op locatie bij deze bijzondere gebeurtenis stilgestaan.

Ook de zeer aansprekende begrafenis van de bekende 35-jarige luitenant vlieger Gerard David Spandau op 6 juli 1914 werd door Joop uitgevoerd. Deze militair had al een aantal jaren gediend in het KNIL en was teruggekeerd om te worden opgeleid als piloot. Tijdens zijn opleiding was hij in Soesterberg neergestort. Hij kwam per trein naar Arnhem en werd daar onder grote belangstelling op Moscowa bijgezet. Op deze begraafplaats waren geen belemmeringen voor het maken van graftekens. Vele bekende en onbekende Arnhemmers hebben van die mogelijkheid gebruikgemaakt om zeer persoonlijke monumenten op het graf van hun geliefde familieleden te laten aanbrengen. Daartoe werden naast steenhouders ook kunstenaars ingeschakeld. Mede door de parkachtige opzet van stadsarchitect A. van Cuylenburg jr. ontstond een begraafplaats met een monumentaal karakter. Joop Kramer was van nabij getuige van deze geleidelijke ontwikkeling en heeft daar wellicht ook aan bijgedragen. In het begin van de eenentwintigste eeuw werd dit oudste deel van de begraafplaats gerestaureerd en

Het graf van Clement van Maasdijk.

Het borstbeeld van Clement van Maasdijk.

werd de mogelijkheid geopend om er ook weer grafruimten te huren. Hierdoor konden de open ruimten, die waren ontstaan door de decennia lange verwaarlozing van het onderhoud, weer enigszins worden opgevuld. Joop Kramer groeide in zijn actieve periode als begrafenisondernemer uit tot een bekende Arnhemse persoonlijkheid. Hij was lid van het bestuur van de "Vereeniging Oranjedag" opgericht in 1907, speelde trompet in een fanfare en was actief betrokken bij een toneelvereniging. Hij was bovendien zeer gezien bij een aantal onbemiddelde stadsgenoten, omdat hij erom bekend stond dat hij hen nauwelijks kosten voor een uitvaart in rekening bracht. Sterker nog, de oud-medewerker wist zich te herinneren dat hij in opdracht van zijn directeur menigmaal in plaats van de rekening, een stuk vlees moest brengen, vooral waar het ging om levenloos geboren kinderen.

NOTEN;

- 1) **Wim Cappers**, *Doodse Dingen*. (Rotterdam 2002)
- 2) **Joan Hemels**, *Arnhemmers en hun kranten*.
(Arnhem 2004, uitgaven van het HGA Prodesse Conamur)
- 3) **Henk Kok**, *Thanatos, geschiedenis van de laatste eer*. (Enschede 2005)
- 4) *Arnhem van 1700 tot 1900*, deel 2 van de Geschiedschrijving van Arnhem.
(Arnhem 2009)
- 5) **Drs. N.D.N. Visser**, *Monuta 75 jaar, ieder zijn eigen weg*. (Apeldoorn 1998)

Het eerste crematorium

Aan het einde van de negentiende eeuw ontstond ook in Nederland belangstelling voor crematie. Daartoe werd al in 1875 een vereniging opgericht. De eerste naam van deze vereniging was: "Vereeniging Voor Lijkverbranding". Het begin was uiterst moeizaam en het aanvankelijk enthousiasme voor deze nieuwe vorm van uitvaartverzorging werd al snel getemperd door de vele problemen die men ondervond. Sedert 1887 liet de Vereniging tal van gestorven leden per spoor vervoeren naar het Duitse Gotha, om daar te worden verast. Het ledental begon terug te lopen en uiteindelijk werd door het bestuur geconcludeerd dat alleen de bouw van een crematorium haar voortbestaan kon garanderen. Na meerdere plannen voor de bouw van een crematorium, waaronder zelfs een locatie voor de Noordzeekust, kwam het tenslotte pas in 1913 tot de opening van het eerste Nederlandse crematorium en wel op het terrein van de particuliere (een gemeentebestuur waagde zich daar niet aan) begraafplaats Westerveld in het dorpje Driehuis. Wel moest er van elke crematie een proces-verbaal worden opgemaakt, omdat volgens de wet van 1869 alleen begraven was toegestaan. Het cremeren zou dan ook lang een elitaire aangelegenheid blijven. Wat opviel aan dit crematorium was de aanwezigheid van een eigen spoorstation. De achtergrond daarvan was dat de begraafplaats in 1890 was aangelegd door rijke Amsterdammers, die behoefte hadden aan een exclusieve begraafplaats. Zij sloten een contract met een spoorwegmaatschappij en lieten een speciale katafalkwagon bouwen voor het vervoer vanuit Amsterdam.¹⁾

Vele ondernemers gaven er dan ook de voorkeur aan om een overledene per spoor over te brengen naar het crematorium, omdat een autorit in die dagen bijzonder tijdrovend was. De tocht over de weg van Arnhem naar Driehuis-Westerveld kostte zeker 10 tot 12 uur. Lekke banden zorgden voor extra vertraging omdat dan steeds het hele wiel verwisseld moest worden.²⁾

De kosten van de overnachtingen van de ondernemer vormden dan ook een vast onderdeel van een crematierekening.

De bekende koepel van de aula van het crematorium Driehuis-Westerveld.

Die overnachtingen hadden dan weer gevolgen op sociaal gebied. Omdat dit crematorium het enige in ons land was, kwamen de uitvaartondernemers er vanuit alle windstreken naar toe. Door de onderlinge gesprekken in de avonden leerde men elkaar beter kennen. Hieruit ontstonden vriendschappen en kwam het zelfs hier en daar tot huwelijken. Tot op de dag van vandaag is een aantal oude bedrijven nog steeds via familiebanden met elkaar verbonden. Hierin ligt waarschijnlijk ook de verklaring voor het gegeven dat tegenwoordig nog steeds uitvaartbedrijven in verschillende steden dezelfde naam voeren. De naam Kramer is daarvan een goed voorbeeld. Anno 2010 zijn er drie particuliere bedrijven die deze naam dragen, namelijk in Arnhem, Nijmegen en Den Bosch. Ook vader Joop kreeg met een “branche” huwelijk te maken. Hij had drie kinderen gekregen, twee zoons en een dochter.

Een zoon overleed op jeugdige leeftijd, maar zoon Willem, geboren op 26 februari 1883 en dochter Willemke, geboren op 4 oktober 1886, zouden hem overleven. Joop raakte op de hiervoor beschreven wijze bevriend met de familie Innemee, eigenaar van de bekende Haagse begrafenisonderneming van die naam.

Die vriendschap tussen de families zou er toe leiden dat zijn dochter trouwde met Henk Innemee. Dat werd tevens het begin van een hechte vriendschap tussen zijn oudste zoon Willem en diens zwager met belangrijke gevolgen voor het Arnhemse uitvaartbedrijf in de dertiger jaren.

NOTEN

1) **Wim Cappers**, *Voorproef voor een grondrecht*.

(Rotterdam 1998)

2) **Innemee**, *Begraven in Den Haag*. (Utrecht 1987)

Het begraven rond de eeuwwisseling

Toen de begraafplaats Moscowa in de jaren zeventig van de negentiende eeuw in gebruik werd genomen waren reeds enkele oude tradities afgeschaft. Zo werd er in de eerste helft van die eeuw nog in de avonduren begraven. Dat gebeurde met name door adellijke families en aanzienlijke personen. De koetsen werden dan door flambouwen verlicht en dat gaf heel bijzondere effecten. Bovendien was men in die kringen van mening dat de rustgevende werking van de schemering en de invallende nacht de juiste sfeer vormden voor rouwverwerking. Een andere gewoonte was eveneens verdwenen, namelijk om bij de uitvaarten van ongetrouwen, de kist en de dragers te versieren met strikken, linten en bloemen.

Uit het eerste reglement van Moscowa uit 1876 blijkt namelijk dat er in de zomer mocht worden begraven tussen zes en elf uur 's morgens en tussen vijf en acht uur des namiddags. In de wintermaanden oktober tot en met maart verschoof het rooster naar 's morgens van zeven tot twaalf uur en in de middagen van drie tot zes. Zoals al eerder in dit boek aangegeven, werd de overledene thuis opgebaard en van daar naar het kerkhof gebracht. Dat laatste ging gepaard met groots vertoon van statie, voor zover een familie dat kon bekostigen. De paarden waren voorzien van pluimen en kappen en op de bok troonde een koetsier met een zwarte mantel en een steek dwars op het hoofd geplaatst. De koetsen waren geheel in het zwart en van binnen met rood satijn of zijde bekleed. Er waren veel bloemen en vooral kransen en deze werden zoveel mogelijk aan de lijkkoets bevestigd. In sommige grote steden zoals in Rotterdam en Den Haag werden speciale bloemenkoetsen gebruikt. In andere plaatsen (zoals Arnhem) werden de overgebleven bloemstukken op de bodem van de volgkoetsjes gelegd. Achter en soms naast de lijkkoets liep het personeel van de begrafenis- onderneming. De uitvaartleider (meestal dus Joop zelf) liep ernaast op het midden van de weg. Hij behield zo een goed overzicht en wellicht nog belangrijker, hij was goed te zien.

Het woonhuis/kantoor
aan de Sonsbeeksingel nr. 55.

Een rouwkoets uit de jaren twintig.

De rouwstoet van Joop Kramer

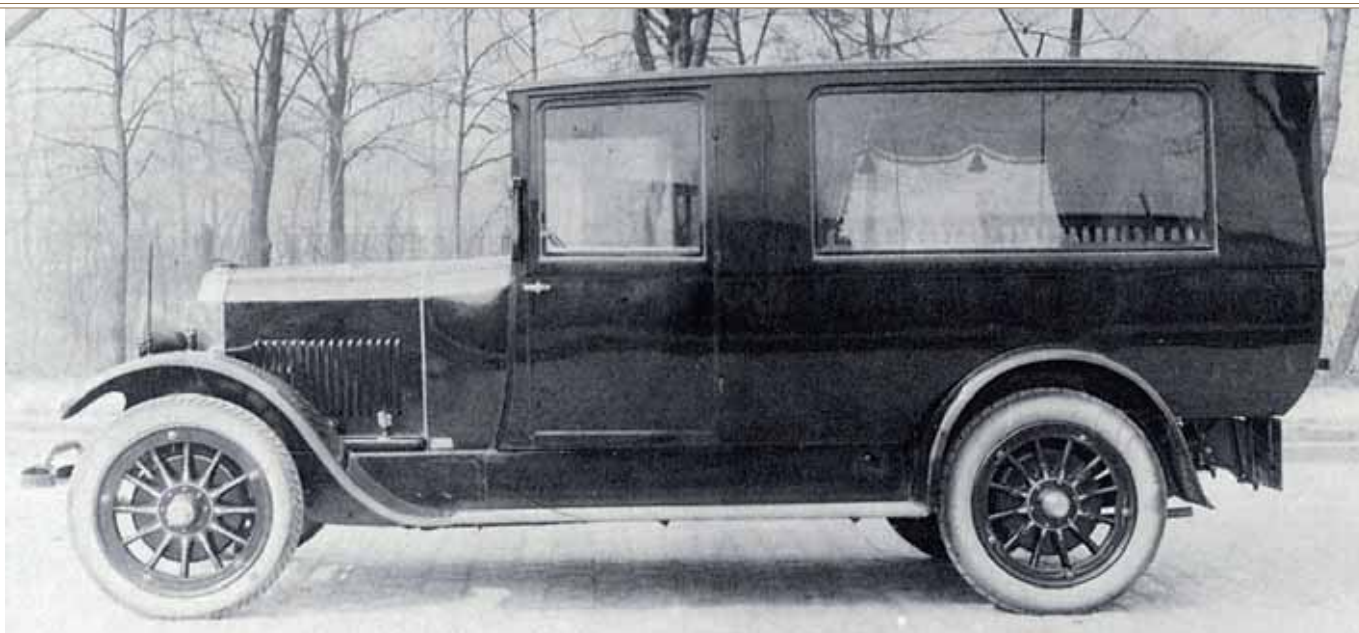
Joop was een moderne ondernemer die graag met zijn tijd meeging. Bij de start van zijn bedrijf bestond een rouwstoet, voor zover de rouwende bezoekers niet te voet gingen, uit door paarden getrokken koetsen. Voor de opkomst van bedrijven met eigen rouwkoetsen, die overigens nooit erg talrijk zijn geweest, werden koetsen gehuurd bij stalhouderijen.¹⁾ Als lijkkoeets werden in het algemeen de wat deftiger modellen gebruikt zoals met name de Landauer en de Vigilant.¹⁾

Joop schijnt echter al vroeg te zijn overgegaan tot de aanschaf van een ander type, namelijk de Berliner. Tot dan toe waren vooral de volgkoetsen van dat merk. Het voordeel was dat deze koetsen geheel naar eigen inzicht konden worden ingericht en aangekleed. Voor het inbrengen van de kist kon gekozen worden uit twee modellen namelijk de achterlader en de zijlader. De termen spreken voor zichzelf. Het eerste model was het meest traditioneel. De kist werd aan de achterzijde het rijtuig ingeschoven en vervolgens werden de meegegeven bloemstukken op het dak van de koets gebonden of opgehangen aan de buitenzijde. De zijlader was voorzien van een draaiend wiel op de bodem van de koets. De kist werd van opzij op dat wiel geplaatst en vervolgens in de lengterich-

ting van de koets gedraaid. Omdat de koets aan beide zijden open was, werden bloemstukken nu ook op de kist geplaatst. Deze waren hierdoor heel goed te zien. Je kon bovendien nog beter onderscheid maken tussen bloemstukken afkomstig van naaste familie en die van vrienden en belangstellenden. Volgens de heer Asmus heeft Joop over een dergelijke zijlader beschikt en ook zijn zoon Willem zou nog tot na de Tweede Wereldoorlog gebruikmaken van lijkkoeetsen voorzien van dit type mechanisme. Hoewel in het begin zeer voorzichtig, kreeg de statige koets in het eerste kwart van de twintigste eeuw toch concurrentie van het nieuwe vervoermiddel, de auto. De eerste rouwauto's waren met name in de grote steden in het westen van het land te vinden. Het bedrijf Innemee kocht in 1912 haar eerste rouwauto aan. Deze was van het Nederlandse merk Spijker. Joop kocht zijn eerste lijkauto na de oorlog.

NOOT:

- 1) Veel gegevens uit dit tekstgedeelte zijn ontleend aan het boekje *"Begraven in Den Haag"* uit de Historische Reeks Den Haag (Utrecht 1987).

Lijkauto uit de jaren twintig.

De aankoop van de eerste rouwauto in Gelderland

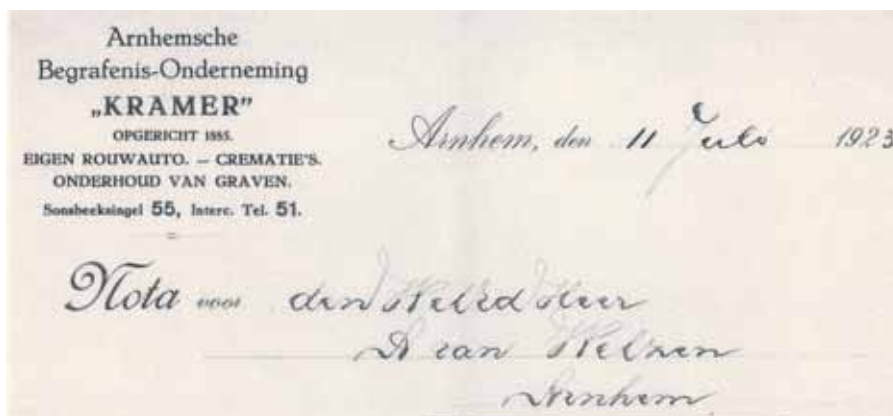
Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog besloot ook Joop om een rouwauto aan te schaffen. Na zich goed te hebben georiënteerd op de mogelijkheden vertrok hij per trein naar Keulen waar hij een auto bestelde zonder carrosserie. Hij had namelijk ontdekt dat er in Antwerpen een carrosseriebouwer was die zich gespecialiseerd had in het maken van carrosserieën voor verschillende typen bedrijfsauto's. Dus bezocht hij ook deze stad voor het maken van verdere afspraken. Via een advertentie zocht hij een chauffeur die tevens monteur moest zijn, omdat reparatiebedrijven nog schaars waren. Daarop solliciteerde een zekere Asmus. Adrianus Philip Wilhelm Asmus werd geboren in Den Haag op 29 maart 1893. Hij was 20 jaar oud toen hij in Arnhem op 20 augustus 1913 trouwde met Johanna Jacoba Gamelkoorn. Haar vader was eigenaar van een bekend schildersbedrijf in Arnhem. In die periode werkte Asmus als chauffeur/bediende, stalknecht en manasje van alles bij een bekende adellijke familie in Rozendaal. Hij kon over deze periode smakelijke verhalen vertellen. Uit dat alles werd één ding erg duidelijk, namelijk dat de verhouding tussen de Gelderse adel en het dienstpersoneel nog sterk feodale trekjes vertoonde. Dat werd natuurlijk bevorderd door

het traditionele karakter van het dorp dat in die tijd nog geheel werd beheerst door kasteelbewoner en burgemeester de baron van Pallandt. Door de oplopende spanningen in Europa werd Asmus in 1913 opgeroepen in militaire dienst. Hij kwam al snel terecht bij een transportonderdeel in Breda waar hij werd opgeleid tot monteur en in die functie bleef hij actief tot aan zijn demobilisatie in 1919. Na terugkeer woonde hij aan de van Spaenstraat nr. 73 en dat is dichtbij het adres van Joop aan de Sonsbeeksingel. Als beroep van Asmus stond vermeld "chauffeur". De oproep van Joop Kramer kwam voor Asmus waarschijnlijk precies op het juiste moment. Hij kreeg hierdoor de gelegenheid om zijn technische opleiding en ervaring nu ook in de burgermaatschappij te gebruiken. Hij werd op 1 april 1919 aangenomen en al snel belast met het ophalen van het auto-onderstel uit Keulen om deze vervolgens af te leveren bij het eerder genoemde carrosseriebedrijf in Antwerpen. Het was wel een vreemd voertuig waarmee hij de lange tocht moest ondernemen, maar helaas zijn er geen foto's van die rit bewaard gebleven. Op het onderstel van de auto was namelijk alleen de motor geplaatst met daarachter een provisorische stoel. Meer dan

een stuurwiel, een rem en een gaspedaal zal hij niet ter beschikking hebben gehad. Hij had wel 4 reservewielen meegekregen en zo reed hij het geheel van Duitsland naar België. Later zei hij zelf daarover dat hij er wel extra lang over had gedaan, omdat hij door kou en slechte weersomstandigheden steeds moest schuilen om weer warm en droog te worden. Bovendien waren de wegen zo slecht dat hij regelmatig lek reed en alle reserve-wielen nodig had. De montage van de carrosserie had nog heel wat voeten in de aarde want Joop zond hem wel driemaal naar België om te vragen of ze niet een beetje konden opschieten. Na een half jaar was de auto klaar en werd Joop de trotse bezitter van de eerste rouwauto in Oost-Nederland. Vanaf 1920 zie je dan ook in de reclame-advertentie van zijn onderneming in de Arnhemse Courant de extra vermelding: "Eigen Rouwauto". In de advertentie in het Arnhemse Adresboek werd zelfs gesproken over "speciale rouwauto". Korte tijd daarna voegde Joop nog een vermelding aan zijn teksten toe, namelijk "Inlichtingen over crematie". Hij wilde daar waarschijnlijk mee benadrukken dat door zijn aanschaf van een auto, het cremeren voor Arnhemmers meer bereikbaar was geworden.

Het beschikbaar zijn van de auto werd al spoedig bij zijn collega's in Gelderland bekend. De aanwezigheid van de auto bood immers de mogelijkheid om ook ver buiten Arnhem begrafenissen te verzorgen. Die bekendheid leidde al snel tot een stroom van zgn. "collegiale diensten" d.w.z.

verzoeken van collega's om overbrengingen, Asmus was nauwelijks meer thuis. Meestal werd hij op zijn tochten naar Zutphen, Deventer, Nijmegen enz. vergezeld door een van de vele dragers waarover het bedrijf destijds beschikte, maar Joop ging zelf ook een aantal malen met hem mee. Dat betrof dan meestal de langere ritten, waarbij overnacht moest worden. Wij kunnen ons tegenwoordig niet goed meer voorstellen wat het betekende om iemand over te brengen vanuit of naar een dorp in de omgeving van Deventer, Zutphen, uit de Achterhoek of de Betuwe. Verharde straatwegen waren nog zeldzaam en de halfverharde en onverharde wegen nauwelijks begaanbaar door de vele kuilen en oneffenheden. Bovendien was straatverlichting buiten de bebouwde kom nog onbekend en dat betekende, vooral in de wintermaanden, dat je al vroeg op zoek moest naar hotel of herberg. Geleidelijk ontstond er een aantal hotels/herbergen waar Asmus en Joop steeds weer terugkeerden. Dat had in de eerste plaats te maken met het feit dat het moeilijk was om de auto zelf onder te brengen. Zeker als er een overledene in stond, kon je de auto niet gewoon op erf of binnenplaats laten staan. Bovendien was niet iedere hotelier of herbergier bereid om aan zo'n auto onderdak te verlenen. Op die plaatsen waar ze met enige regelmaat aanlegden werd al spoedig bekend dat Joop als goochelaar, trompettist en grappenmaker de andere gasten goed kon vermaken. Het was dan ook weldra zo dat hij op de meeste adressen gratis

Briefhoofd uit de tijd
van Joop Kramer.

onderdak kreeg, als hij maar wilde optreden. Het moeten dulle avonden zijn geweest want Asmus kon er jaren later nog smakelijk over vertellen. Joop kreeg tenslotte zelfs spontane uitnodigingen voor optredens. Het is onduidelijk gebleven of hij daar ooit op in is gegaan. Tijdens die ritten in de provincie ging het er soms spannend aan toe. Asmus moest vaak bij nacht en ontij de weg op omdat ergens in een verafgelegen dorp als Angerlo of Didam, iemand thuis moest worden opgehaald. In het nachtelijk duister was de weg nauwelijks te zien en de boerderijen die op enige afstand van de doorgaande weg lagen, waren al helemaal niet te vinden. Bij het vage licht van zaklampen moest aan de kant van de weg gezocht worden naar huisnummers en straatnamen. Menigmaal werden ze van erven verjaagd door agressief blaffende honden, omdat ze verkeerd waren gereden. Ook vormden onbewaakte spoorwegovergangen en half onder water gelopen wegen soms gevaarlijke obstakels. In de eerder genoemde reclameadvertenties in de Arnhemse Courant stond weliswaar “Naar ALLE PLAATSEN te ontbieden”, maar deze

aangeboden bereidheid was niet zonder problemen. Ten behoeve van het onderbrengen van de lijkauto kocht Joop op 1 november 1919 van een zekere C.A.F. van Eijmeren een aantal onroerende goederen. Dat betrof een koetshuis gelegen aan de Spijkerstraat 8 en de grond er omheen, kadastraal bekend onder sectie Q nr. 3857 en 3858.

Het koetshuis beschikte over een bovenwoning en het lag voor de hand dat Asmus met zijn gezin dat zou uitgroeien tot drie dochters en een zoon, hier zou gaan wonen. Het koetshuis was groot genoeg om niet alleen ruimte te bieden aan de lijkauto, maar ook aan een aantal koetsen. Er waren diverse fabrieken in Arnhem die koetsen maakten. Bekend was de rijtuigfabriek G. van 't Hall, gevestigd aan het Jansplein, naast het nieuwe postkantoor. Het is aannemelijk dat Joop toen, of kort na de aankoop van dat pand, is overgegaan tot de aanschaf van eigen koetsen, maar de leverancier is onbekend. Volgens overlevering via Asmus zouden de paarden destijds geleverd zijn door de stalhouderij Boekhout. Uit het Arnhemse Adresboek blijkt in dat verband het volgende: sedert 1905 bestond er een stalhouderij van een zekere W.A. Tap, gevestigd aan de Spijkerstraat 218. Het was in het bezit van het overzichtelijke telefoonnummer 8. Sedert 1907 werd de naam Tap niet meer afzonderlijk vermeld, maar wel in combinatie met de naam Boekholt. Van 1907 tot 1916 was er een stalhouderij genaamd Boekholt v/h Tap gevestigd op het adres Spijkerstraat 218. Sinds 1917 vermeldt het adresboek de stalhouderij Boekhout v/h Tap gevestigd op nr.128. Enkele jaren later blijkt het huisnummer nog een keer te zijn veranderd in 124. Zeker tot in de oorlog heeft het bedrijf daar gezeten. In 1947, in het eerste adresboek dat na de oorlog werd uitgegeven, blijkt deze stalhouderij te zijn verhuist naar de Prins Hendrikstraat nr. 4. In de reclameadvertentie van het bedrijf (in het adresboek), blijkt tevens dat ook begonnen was met de verhuur van auto's. Mede op grond van de mededeling van Asmus kan worden aangenomen dat het bedrijf Boekhout tot aan het einde van jaren veertig de paarden heeft geleverd voor de Arnhemse Begrafenisonder-neming Kramer.

Het koetshuis in de Spijkerstraat anno 2010.

De periode 1920 tot 1924

In 1920 kocht Joop het perceel Spijkerstraat 6, een pakhuis met erf, kadastraal bekend als sectie Q nr. 1119. Het pakhuis bestaat thans nog steeds in Arnhem maar het voormalige privéterrein is nu een openbare weg geworden onder de naam Bleker gang. Die aankopen geven aan dat het bedrijf verder in omvang toenam. Dat zal zeker zijn samengegaan met de uitbreiding van het aantal medewerkers. Er is een foto gevonden waarop vijf heren staan die zijn gekleed in een jacquet met nestels. Dat laatste duidt onmiskenbaar op het uitvaartuniform. Waren het zijn aansprekers of voorlopers? Zij zijn in ieder geval stemmig gekleed met op de kraag hetzelfde embleem. Het zou kunnen dat dit bestond uit de drie letters van de bedrijfsnaam namelijk de hoofdletters “KBO” Het teruggevonden embleem van zijn zoon Willem Kramer (op de rouwkoets) was ook uit deze drie letters samengesteld. Hoe dat ook zij, de voortgaande professionalisering, zichtbaar in zijn bedrijf, deed zich ook elders in het land voor, met name in de grote steden.

Het is onbekend in hoeverre Joop georganiseerde contacten had met zijn collega's elders in het land. De behoefte daaraan deed zich misschien ook niet voor. De afstanden waren groot en de verbindingen slecht en de begrafeniswet van 1869 liet veel regelingen over aan het lokale bestuur. De opening van het crematorium in Driehuis-Westerveld heeft die contacten in ieder geval sterk bevorderd. Uit niets is gebleken dat de beide begrafenisfondsen van Protestantse huize aanvankelijk over meer beschikten dan een kantooradres en de benodigde uniformen. Het uitdelen van de batige saldi aan goede doelen stond het doen van duurzame investeringen waarschijnlijk ook in de weg.

De periode tussen 1920 en zijn plotseling overlijden in 1924 moet er één zijn geweest van vooruitgang en toenemende naamsbekendheid. Via zoon Willem, die na zijn mobilisatietijd in dienst was getreden van een uitvaartbedrijf in Utrecht, moet hij goed inzicht hebben gekregen in de ontwikkelingen van het vak in het westen. Hij zal daar ongetwijfeld veel belangstelling voor hebben gehad. Uit het Arnhems Adresboek blijkt overigens dat

Vijf medewerkers van B.O. Kramer in uniform, mogelijk is Joop Kramer de man in het midden.

Willem al ruim voor het overlijden van zijn vader was teruggekeerd uit Utrecht. De achtergrond van zijn terugkeer was onbekend. Joop verhuisde rond het jaar 1912 en wel opnieuw naar een woning aan de Sonsbeeksingel, nu op nr. 55. Uit een document van de Kamer van Koophandel in Arnhem blijkt dat op 27 juli 1918 een overeenkomst is gesloten tussen vader Joop en zoon Willem Kramer. De zoon gaf daarbij als beroep aan “adjunct directeur van de Utrechtse Begraffenis Vereeniging” en als woonplaats Utrecht. Beiden kwamen overeen dat met ingang van die datum, het begrafenisbedrijf in Arnhem voor gemeenschappelijke rekening werd uitgeoefend. Bij het overlijden van Joop verkreeg Willem het recht om het bedrijf voor eigen rekening voort te zetten. Bij de ondertekenaars staat ook de naam van Froukje Kramer-Mulder, echtgenote van Joop en moeder van Willem.

Dekstenen op het keldergraf van een adellijke familie.

Dat zal waarschijnlijk hebben samengehangen met de rechtsvorm van het huwelijk. Zij zullen zijn getrouwd in gemeenschap van goederen. Het kan zijn dat de omvang van het bedrijf zijn vader ertoe heeft gebracht om de zoon aan het bedrijf te binden. Het kan ook te maken hebben gehad met Joops gezondheid. Hoe het ook zij, Willem keerde terug naar Arnhem. Sedert de zomer van 1920 woonde het gezin van Willem aan het Eusebiusplein nr. 18. Zijn beide kinderen, Joop en Betty, werden naar scholen in de directe omgeving gestuurd. Zo werd de dochter geplaatst op de meisjesschool gevestigd in het karakteristieke schoolgebouw aan de Eusebius Buitensingel. Zij wist zich nog te herinneren dat ook haar broer schoolging in de directe omgeving van hun huis. Zou dat de bekende “Rode school” (van Limburg Stirumschool) zijn geweest nabij de Rijn? Zij herinnerde zich dat zij vaak op de Rijnkade speelde en daarbij kennismakte met de dochter van een beurtschipper, wiens schip daar altijd lag aangemeerd als er geen lading beschikbaar was. Zij was enorm onder de indruk van het primitieve en armoedige leven aan boord van dat schip, maar bovenal van de religieuze stemming in het gezin.

Het heengaan van Joop Kramer

Op donderdag 22 mei 1924 overleed Joop Kramer op 64-jarige leeftijd na een langdurig ziekbed. In de Arnhemse Courant verscheen op 25 mei een necrologie met de volgende tekst:

“De heer Kramer is de oprichter van de Arnhemse Begrafenisonderneming, één der oudste instellingen van dien aard hier ter stede. Zij die in de droevige omstandigheden verkeerden om van de diensten van den heer Kramer gebruik te maken, hebben steeds ervaren hoe hij met grote tact de hem gegeven opdrachten vervulde en hoe hij alle beslommingen op zich nam en met een buitengewone correctheid zijn taak volbracht. De heer J. Kramer was een ijverig bestuurslid van de vereniging Oranjedag. Hij was tweede penningmeester en was bovendien algemeen secretaris van de propaganda commissie. Van algemene bekendheid is hoe hij zich voor de regeling van de kinderspelen op Koninginnedag steeds met grote toewijding gaf en met bijzondere tact wist om te gaan met de jeugdige deelnemers. De begrafenis zal plaatshebben op maandag 26 mei op de begraafplaats Moscowa. De stoet vertrekt te 2 uur van het sterfhuis.”

Er verschenen twee overlijdensadvertenties nl. één namens de weduwe en zijn zoon Willem F.B.J. Kramer met echtgenote en zijn dochter Willemke Innemee-Kramer met echtgenoot. De tweede advertentie werd geplaatst door zijn broer Fred Kramer, diens vrouw Elisabeth Kramer-Kooij en hun drie zoons Fred jr., Wim en Addy.

Op die maandag 26 mei verzamelde zich een grote menigte voor het sterfhuis aan de Sonsbeeksingel om het vertrek van de stoet bij te wonen. Uit de inschrijving in het handelsregister blijkt dat de Arnhemse Begrafenis Onderneming Kramer op 24 juli 1924 werd overgeschreven op naam van Willem Fokke Bernard Johannes Kramer. Op 8 december 1924 werd zijn nalatenschap notarieel verdeeld over zijn drie erfgenamen, zijnde de beide kinderen en hun moeder Froukje.

Uit die officiële akte blijkt dat de boedel bestond uit het huis met erf gelegen aan de Sonsbeeksingel nr. 55, kadastraal bekend onder sectie N nr. 1204 groot 3 a en 2 ca. Het koetshuis met bovenwoning en erf aan de Spijkerstraat nr. 8, kadastraal bekend onder sectie e nr. 4292, groot 2 a en 70 ca en het pakhuis met erf aan de Spijkerstraat nr. 6, sectie Q nr. 1119 groot 2 a en 8 ca. Er was geen testament. Nadat de afwikkeling van de boedel had plaatsgevonden kocht Willem de beide andere erfgenamen uit door o.m. een hypotheek op al het onroerend goed. Het is aanmerkelijk dat moeder op de Sonsbeeksingel bleef wonen en dat Willem met zijn gezin definitief bij haar introk.

CONCLUSIE

Joop Kramer is in vele opzichten een bijzondere man geweest. Hij begon een bedrijf in een periode dat particuliere ondernemingen in de uitvaartbranche niet of nauwelijks bestonden. Gilden, Fondsen en Onderlinge Verenigingen bepaalden het beeld. De professionele begrafenisondernemer verscheen voor het eerst aan het einde van de negentiende eeuw en het is waarschijnlijk dat Joop daarbij één der eersten was.

Het was bovendien een flamboyante man met veel compassie voor zijn minder bedeelde tijdgenoten. Hij had daarnaast de behoefte om iets voor zijn stadgenoten te betekenen en de necrologie die na zijn dood in de Arnhemse Courant werd gepubliceerd onderschrijft dit beeld. Hij liet een gezond bedrijf achter, waarin veel was geïnvesteerd en waarvan kon worden gezegd dat het -althans in Gelderland- toonaangevend is geweest.

Het graf van de familie Kramer.

Een militaire uitvaartstoet op de begraafplaats Moscowa onder leiding van Willem Kramer.
Asmus 2^e rij, 2^e van links.

HOOFDSTUK II

De Tweede Generatie

Willem Fokke Bernard Johannes Kramer werd geboren op 26 februari 1882. Na de lagere school werd hij door zijn vader in het bedrijf opgenomen om het vak te leren. Aanvankelijk sprak hem dat niet zo aan. Hij was liever kok geworden. Hij trouwde op 23 februari 1912 in Arnhem met Johanna Maria Clasina Barneveld, geboren op 1 mei 1888, dochter van de behanger Johan Barneveld, die de basis had gelegd van het bekende Arnhemse bedrijf in behang en tapijten, zoals de advertentietekst luidde in de Nieuwe Arnhemse Courant. Het bedrijf was tot ver na de oorlog gevestigd in het pand aan de Roggestraat nr. 32. In de huwelijksakte staat als zijn beroep vermeld, directeur van een begrafenisonderneeming. Hij woonde en werkte in die periode in Utrecht omdat zijn vader het belangrijk vond dat hij zich ook elders op het vak oriënteerde. Hij kreeg twee kinderen, namelijk zoon Joop geboren op 14 november 1912 en dochter Elisabeth, geboren op 27 september 1915, beiden te Utrecht. In het kader van de mobilisatie werd hij in de zomer van 1914 opgeroepen voor de militaire dienst, waar hij het tot sergeant bracht. Zijn PSU kist uit die periode is nog steeds in het bezit van de familie. Hij werd naar de militaire koksschool in Leiden gestuurd. Koken was en bleef de rest van zijn leven zijn grootste liefhebberij. In 1920 kwam hij dus weer terug naar Arnhem en vestigde hij zich voorgoed.

Willem Kramer in zijn uniform
als sergeant.

Zijn eerste jaren als zelfstandig ondernemer

Uit de reclameadvertenties van het bedrijf in de Arnhemse Courant en in de Nieuwe Arnhemse Courant blijkt dat er voorlopig weinig veranderde. Er werd wekelijks in beide bladen geadverteerd. Vergeleken met de reclametekst van zijn vader was er nauwelijks verschil. Nieuw was alleen de toevoeging “*onderhoud van graven*”. In de RK pers in Arnhem uit die dagen (De Post en Het Centrum) is geen advertentie van Kramer te vinden, hetgeen er op duidt dat de markt van RK uitvaarten in die tijd nog steeds voor hem was gesloten. Inmiddels was het aantal inwoners van Arnhem in 1925 opgelopen tot ca. 75.000¹⁾ en bij een sterftepercentage van ca 10% leidde dat tot ongeveer 700 tot 750 sterfgevallen per jaar. De verhouding tussen Protestanten en Rooms Katholieken in de stad was al lange tijd hetzelfde gebleven namelijk ongeveer 3/5 tegenover 2/5.

Het aantal onkerkelijken was in de loop van jaren toegenomen tot ca. 4000. De belangstelling voor cremieren nam heel geleidelijk toe. Net als tijdens de periode van vader Joop bleef het cremieren toch in de eerste plaats een keuzemogelijkheid voor de meer welgestelden. Dat had niet alleen met de kosten te maken (een crematie in Driehuis-Westerveld was door de afstand vrij kostbaar), maar vooral het onwettige en enigszins demonstratieve karakter hield velen tegen. Gedurende de jaren voor de Tweede Wereldoorlog bleef het aantal jaarlijks door Kramer verzorgde uitvaarten globaal gelijk. Gezien de aanwezigheid van een groot garnizoen met veel jeugdige, vooral niet-Arnhemse militairen en een relatief grote Joodse Gemeenschap, die zelf zorg droeg voor de begravenissen op de Joodse Begraafplaats, kun je uit de aantallen opdrachten die terug te vinden zijn in de grafboeken concluderen, dat Kramer globaal de helft van alle niet RK uitvaarten in Arnhem verzorgde. Inmiddels was er nog een protestantse begrafenisonderneming bijgekomen. Dit bedrijf adverteerde onder de naam Nieuw Protestantisch Begrafenisfonds, kosten en meldadres was A. J. Kolle, Boulevard Heuvelink 115. Het al bestaande Protestantse bedrijf veranderde in deze periode de naam in “Protestants Begrafenis-

De zware draagbaar van Moscowa.

fonds”, met als kosten en meldadres A. van Tricht, Turfstraat 17. Het is opmerkelijk dat er recent een briefhoofd van dit begrafenisonderzoek is opgedoken. Het papier had Willem Kramer gebruikt om de oorlogsschade van zijn eigen bedrijf (juni 1945) nauwkeurig te omschrijven. In dit briefhoofd staan de namen van twee kosten vermeld en tot grote verrassing stond ook de naam van Willem Kramer in het briefhoofd en wel onder de omschrijving “leider”. Het zou kunnen zijn dat met deze benaming geduid wordt op “uitvaartleider”, de omschrijving die na de oorlog gebruikelijk werd. Hieruit zou de conclusie zijn te trekken dat Willem tijdelijk belast was met het uitvoeren van de begravenissen voor het Fonds, in samenwerking met de heren Onck en Goorhuis, de vermelde kosten. Het is onduidelijk wanneer deze samenwerking was begonnen, omdat het briefhoofd geen verdere datum vermeldt. In de grafboeken komt de vermelding “Onck” wél een groot aantal keren voor. De naam werd steeds handgeschreven bovenaan de bladzijde gezet waarop de kosten werden beschreven. Zou hij provisie hebben gekregen of zou hij zijn belast met het innen van de rekening? Zonder onderzoek van bijvoorbeeld de administratie van het Begrafenisfonds, kan men hier slechts naar gissen.

Willem bleek in de jaren voor het overlijden van zijn vader een helder beeld te hebben gekregen over de wijze waarop hij te werk wilde gaan. Het moest modern, waardig en vooral met veel zorg en stijl. Zo besteedde hij vanaf het begin veel aandacht aan het voorkomen van zijn medewerkers. Zij moesten er tot in de puntjes verzorgd uitzien. Hij verlangde goed gepoetste schoenen, geborstelde uniformjassen met schone nestels, met alle knopen compleet en een vlekkeloze, goed in de vorm zittende hoed of steek. Wee degene die niet aan zijn eisen voldeed. Nog jaren later sprak iedereen in het “vak” vol bewondering over deze aanpak.²⁾ De steek was in die tijd nog steeds een onderdeel van het uniform van de aansprekers. Afhankelijk van de klasse waarin men werd begraven (hij onderscheidde er aanvankelijk zes) kon de familie kiezen uit zes dragers en één aanspreker tot 16 dragers met drie. Die aanspreker droeg een bijzondere uniformjas met steek en de bekende aansprekers- tres. In zijn hand hield hij een

plechtige staf. Aan het uniform van zijn koetsiers stelde hij eveneens hoge eisen. De uniformjas van de koetsier was bijzonder lang (tot 15 cm boven de koetsierslaars). Willem voegde daar een soort cape van bont aan toe. Deze werden “bontjes” genoemd en stonden opvallend decoratief. Waarschijnlijk veranderde in de dertiger jaren de titel “aanspreker” in die van “voorloper”, de functie bleef globaal gelijk. Willem hield voorlopig ook vast aan het traditionele aanzeguniform met de witte sjaals al zou dat elders geleidelijk gaan verdwijnen. Willem gaf zelf het goede voorbeeld. Hij ging altijd zeer correct gekleed wanneer hij zich op straat begaf. Hij was een lange statige man, die alleen al om die reden respect afdwong. Hij hechtte grote waarde aan vormen en etiquette en hield met de keuze van zijn kostuum en hoed altijd rekening met zijn achtergrond. Een begrafenisondernemer wordt nu eenmaal al snel in verband gebracht met een bijgewoonde begrafenis en hij was zich dat maar al te zeer bewust.

NOTEN

- 1) *Arnhem in de twintigste eeuw*, Geschiedschrijving van Arnhem deel 3, hoofdstuk “Kerken in een stadsbeeld” (Arnhem 2004)
- 2) Artikel in de *Arnhemse Courant* over de heer van Rhooen, opzichter van de begraafplaats Moscowa in 1963

De Steek zoals deze door de voorlopers werd gedragen.

Spijkerstraat 12, één van de eerste rouwkamers in een stedelijke omgeving

Door de dekkleden, kistkappen, opzetrouwkamers, vloerkleden, lichtornamenten, katafalken en de hiervoor beschreven uniformen kreeg Willem steeds meer spullen die hij ergens moest zien op te bergen. Door het feit dat opbaren aan huis merkbaar terugliep en er steeds meer opbaringen in de kale ruimtes van ziekenhuizen plaatsvonden, concludeerde hij dat er behoefte was ontstaan aan goede opbaargelegenheid. Uit de notariële akte van 16 juli 1931 blijkt dat Willem een stuk grond koopt, met erf, gelegen aan de Spijkerstraat, kadastraal bekend onder sectie Q nr. 1099, groot 1 a en 75 ca. Bijna aansluitend koopt Willem op 1 februari 1934 een winkelhuis, met bovenwoning, werkplaats en erf, eveneens gelegen aan de Spijkerstraat nr. 10, 12 en 14, kadastraal bekend onder sectie Q nr. 1100, groot 1 a en 75 ca. Hij moet hebben gedacht je buurman komt maar eenmaal te koop en bovendien was het een lot uit de loterij. Er was voldoende ruimte om naast de rouwkamer en de dienstwoning ook een kisten-

makerij in te richten. De combinatie van koets-huis, kistenwerkplaats en rouwkamer betekende een enorme kwaliteitsslag voor het bedrijf. Bovendien werd de begrafenisonderneming in één klap een beeldbepalend bedrijf in het toen nog deftige Spijkerkwartier. Verkoper was een zekere G.H. Beuker die blijkens de koopakte installateur van beroep was. Het is aannemelijk dat hij in die woning zijn beroep had uitgeoefend. De benedenverdieping had dus als winkel gediend, waarin de man zijn producten en diensten aanbood op het gebied van elektra en badkamer- en keukenspullen. Helaas zijn er geen afbeeldingen uit die periode bewaard gebleven. Het pand bezat een achtertuintje dat met een muur (met poortje) was afgesloten van het eigen erf. Het was logisch dat Asmus met zijn grote gezin de bovenwoning van het Pakhuis verruilde voor de zeer ruime woning boven de toekomstige rouwkamer. De steile trap achter de voordeur mocht wellicht een probleem hebben gevormd, maar de drie grote kamers op

Het rouwcentrum aan de Spijkerstraat nr. 12.

De voordeur met luifel
in de jaren dertig.

de eerste verdieping en de vier ruimtes op de tweede zullen zeer welkom zijn geweest. Na een maanden durende verbouwing opende Willem nog in 1934 zijn nieuwe rouwkamer. In het taalgebruik van die tijd heette dat toen een Chapelle Ardente. Het is opvallend dat er in de Arnhemse kranten van dat jaar geen enkele aandacht werd besteed aan dit unieke feit. In een publicatie over het crematorium Driehuis-Westerveld uit diezelfde periode werd namelijk wel nadrukkelijk melding gemaakt van dit rouwcentrum. Er werd zelfs aan toegevoegd dat het een van de eerste rouwkamers was in een stedelijke omgeving, sinds het begraven in kerken was verboden. Om voor hem moverende redenen had Willem er kennelijk voor gekozen om aan de start van het nieuwe rouwcentrum geen ruchtbaarheid te geven.

Was het misschien omdat er ook overledenen van een van de Protestantse begrafenisfondsen in werden opgebaard? Het van oorsprong fraaie pand in Brusselse stijl uit het einde van de negentiende eeuw werd omgebouwd tot een statig huis met een mooie evenwichtig opgebouwde voorpui. Op de hoek van het gebouw werd een nieuwe entree gemaakt onder een fraaie luifel ter bescherming tegen de regen. In de muur aan de westzijde kwamen acht langwerpige ramen, voorzien van gekleurd glas in lood. Dat gaf aan de rouwkamer een enigszins kapelachtig voorkomen. Die zijkant liep door tot aan het achterhuis. Dat laatste was een afzonderlijke woning, bestaande uit twee boven elkaar gelegen kamers en een kleine zolder.

De tuin was min of meer overkapt door de uitgebouwde aula. Door dat opvallende achterhuis verkreeg het pand enigszins het voorkomen van een schip. Het inwendige was heel stemmig. Hier vielen vooral de twee klapdeuren op, die voorzien waren van grote glas-in-loodramen van de glazenier Janssen, in die tijd in Arnhem een bekendheid. Na een hal met natuurstenen vloer kwam je via een houten trap van vier treden en de genoemde deuren in de eigenlijke rouwkamer. Dan volgde een podium geheel omringd door gordijnen en daarachter waren de opberg- en aflegruimtes. De ruimte was geschikt om ook als aula te dienen voor rouwdiensten, mits het aantal personen tot ca 50 beperkt bleef. In de hoek naast

De hal met houten trap.

De bescheiden aula met stoelen
in de bioscoopopstelling.

het podium heeft een klein orgel gestaan dat helaas tijdens de oorlog verloren is gegaan. Het gehele gebouw was onderkelderd op stahoogte. De wanden van het publieke gedeelte waren voorzien van een eiken gefineerde bekleding. Er stonden veertig stoelen in bioscoopopstelling met het gezicht naar het podium. Via een kleine trap en een (te smalle) deur aan de zijkant konden kisten ongezien vanuit het podium in- en uitgedragen worden. Asmus kreeg er een taak bij want samen met zijn vrouw moest hij gaan zorgen voor het ontvangen van het rouwbezoek. In de voormalige werkplaats, een ruimte die naast het rouwcentrum en vrijwel in de achtertuin van de burens was gelegen, werd een kistenmakerij ingericht. Met uitzondering van het maken van het rouwdrukwerk werden vanaf dat moment alle diensten in eigen hand gehouden.

Vader Joop had in 1920 al een medewerker aangesteld die het leveren van grafstenen en het onderhoud van graven moest gaan verzorgen. De boeken, die bewaard zijn gebleven vanaf 1920 (tot heden) en waarin alle aan Kramer in onderhoud gegeven graven werden aangetekend, geven vandaag de dag een schat aan informatie over familiegraven uit die tijd. Weliswaar zijn ook de namen van zijn medewerkers uit die tijd bewaard gebleven, maar er staat niet bij welke functie zij vervulden. Er waren er een aantal met een langdurig dienstverband zoals: H.M. Keule, in dienst getreden in 1908, A. Kramer, in dienst getreden in 1926, W. Beekhuis, in dienst sedert 1926 en

sinds 1934 bewoner van het bovenhuis van het koetshuis op Spijkerstraat 8, na het vertrek van Asmus, H. Lam sedert 1926, F. Bodestaff sedert 1924, C.H. Evers sedert 1922. Van deze laatste is bekend dat hij lange jaren de eerste aanspreker was en tenslotte een zekere J.W. Thijssen sedert 1925. Bij de opening van het rouwcentrum bleek het aantal vaste medewerkers nog weer te zijn uitgebreid. Terug te vinden zijn de namen van H. Baank, D. Bos, C.J.H. Kriek, E.J. van Maanen, E. Grotenbreg, G.J. Evers, P. Jonkers, M. Fel, C.G. Fieken, J.W.R. Jansen, J.W. Thijssen, B.L. ter Haar, G. Meereboer, en A.D. van de Poel. Uit overlevering (Asmus) is bekend dat Willem in die dertiger jaren over ongeveer 35 medewerkers kon beschikken.

Een boekhouder was daar niet bij. Uit de bewaard gebleven tabellarische kas- en bankboeken kan worden opgemaakt dat hij persoonlijk alle inkomende en uitgaande betalingen registreerde.

In die tijd werd nog voornamelijk contant afgerekend. Hij stond bekend om zijn organisatorische kwaliteiten en grote nauwgezetheid, hetgeen hem bij het uitvoeren van begrafenissen met veel publiek, sprekers en ingewikkelde afspraken, heel goed van pas kwam. Hij werd dan ook, net als zijn vader, vaak door opdrachtgevers van buiten Arnhem ingeschakeld. In de bijgehouden en overgebleven grafboeken zijn daarvan tal van voorbeelden te vinden. Zijn alom geroemde rouwstoet zal daarbij zeker een rol hebben gespeeld.

De Kramer koets.

De koetsen

Ofschoon gedetailleerde gegevens over het exacte jaar van aankoop ontbreken staat wel vast dat Willem in het begin van de dertiger jaren een viertal schitterende koetsjes van het type Berliner heeft gekocht en een nieuwe rouwkoets, ter vervanging van de koetsen uit de tijd van zijn vader. De personenkoetsen werden voorzien van prachtige koperen lantaarns op alle vier de hoeken. Het interieur werd van binnen bekleed met paars fluweel. De bekleding van de bok werd gesierd door het naamsvignet van de trotse eigenaar. De daken van de volgkoetsen waren versierd door fraai houtsnijwerk met veel krullen, echte pronkstukjes. De lijkkoets was voor die tijd zeer bijzonder. Deze was gebouwd door het bedrijf Herwig & Veth, een Duitse koetsenmaker uit Kleef, welke zich later in Arnhem had gevestigd, zoals de heer Kok wist te vertellen. Op de koets is de naam van de bouwer niet meer te lezen.

Het dak van de koets was versierd door mooi, verfijnd houtsnijwerk. De draaischijf in de koets is geheel weggewerkt in de bodem en zorgt voor het soepel in- en uitdraaien van de kist. Uit die tijd is het bestaan van slechts zes rouwkoetsen in

Detail van de koets, let op het engeltje op de lamp.

Detail van een van de lampen.

ons land bekend die voorzien zijn van dat mechanisme. In de koets is op slimme wijze een katafalk aangebracht, die van bovenaf op de kist daalt, waarna een rouwkleed het geheel afdekt.

De bloemstukken kunnen dan daar weer bovenop worden gelegd. De koets is aan beide zijden open, ook dat was een nieuw element. De lampen op de hoeken waren zilverkleurig en van boven afgewerkt met een zwevend engeltje. De koets was en is indrukwekkend zowel door de mooie opbouw als door de hoge wielen. De koets reed mee in de rouwstoet van Koningin Emma, een bijzonder hoogtepunt voor het bedrijf. Willems zwager Henk Innemee heeft hem dan ook gevraagd of hij de koets mocht laten namaken. Willem heeft daarmee ingestemd en hierdoor kwamen er twee vrijwel identieke koetsen in omloop. Beiden zijn bewaard gebleven. De “Kramerkoets” is nog steeds als rouwkoets in gebruik en wel bij stalhouderij

Haasnoot uit Rijnsburg. De koets van Innemee wordt bewaard in het Rijtuigenmuseum te Leek (Gr). De kopie van Innemee is voorzien van de naam van het eigen bedrijf als bouwer. De koetsen en vooral het koperwerk werden dagelijks gepoetst. Vooral de lampen vroegen veel tijd, omdat er echte kaarsen werden gebruikt en het kaarsvet vrolijk in het rond spatte, als de koets over een oneffenheid in de weg reed. Als de binnenbekleding en de bodem werd schoongemaakt moesten de koetsen steeds naar buiten worden geduwd. Naast Beekhuis waren ook andere medewerkers bij het onderhoud betrokken en dat gaf een hele drukte op het erf van het bedrijf. Vaak klonk uit de kistenwerkplaats het geluid van zagen en timmeren en dat alles vormde voor langskomende kinderen in het Spijkerkwartier een herkenbare jeugdherinnering. Dat bleek heel duidelijk uit reacties tijdens een open dag in de tachtiger jaren. Asmus hield van kinderen en nodigde hen graag uit om een kijkje in de koetsen te nemen. Ze vluchtten echter weg zodra hij aanbood dat ze ook een kijkje mochten nemen in het geopende koetshuis, want dood en begraven bleef een angstige zaak. In dat koetshuis waren ook de overige benodigdheden ondergebracht zoals de dissels voor de koetsen, welke rechtop tegen de wand werden geplaatst. Voorts de rekken met de diverse uniformen en de planken met hoeden en steken. Aan een afzonderlijke kapstok hingen de

Detail van de koets.

beroemde “bontjes” van de koetsiers en natuurlijk hun speciale laarzen met de bruinleren afsluitkap. In de garage stond naast de lijkauto ook het materiaal dat nodig was voor de opbaringen aan huis. De Arnhemse Begrafenisonderneming Kramer beleefde in die dertiger jaren in tal van opzichten haar voorlopig grootste bloei.

Een belangrijke gewoonte uit die tijd was het aanzeggen in de buurt. Drie tot vier medewerkers in uniform met nestels, hoge hoed en witte sjaal, in de hand een boekje met tekst, gingen in de omgeving van een sterfhuis rond om huis aan huis “aan te zeggen”. Dat hield in dat men aanbelde en degene die in de deuropening verscheen, op plechtige wijze informeerde over het overlijden van de buurtgenoot(note) met plaats van opbaring, tijdstippen van bezoeken en plaats, tijd en dag van begraven. Dit gebruik (vaak in plaats van rouwbrieven) hield aan tot de zeventiger jaren, met name in volkswijken als Klarendal, Hommelkwartier, het Broek, Rijnwijk en Geitenkamp. Vroeger bevonden de boekjes en sjaals zich in de Spijkerstraat, maar inmiddels liggen de aanzegboekjes in het Uitvaartmuseum op de Nieuwe Ooster Begraafplaats in Amsterdam.

De mooie uniformen waren tijdens de evacuatie-tijd gestolen. Willem heeft in die jaren dertig een soort overeenkomst tot samenwerking gehad met een aantal bedrijven in vijf grote steden. Zij noemden zich de Kraaienbond. Zij bestond uit de heren G. Struys uit Amsterdam, R. Smink uit Haarlem, H. van der Wilt uit Utrecht, W. van den Toorn uit Rotterdam en P. van Haselen uit Amersfoort. Het is veelzeggend dat Willems

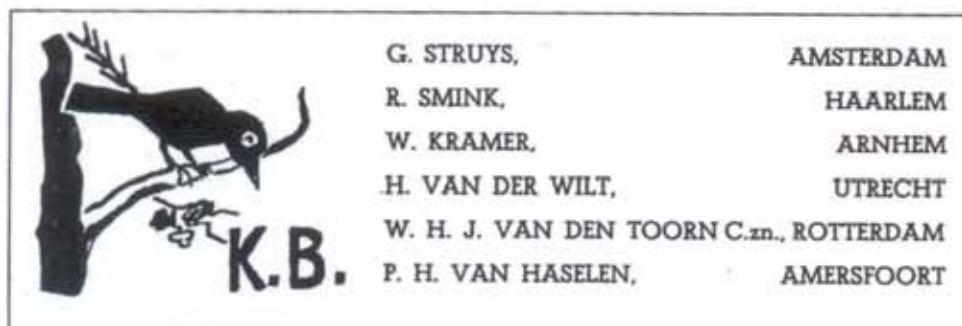
Het Kramer vignet samengesteld uit de letters KBO.

bedrijf de enige deelnemer was uit het noorden, oosten en zuiden. Op welke wijze aan die samenwerking vorm werd gegeven is niet meer bekend. De heer H. Kok uit Enschede noemt de Kraaienbond in zijn boek *Thanatos*¹⁾ en ziet hierin toch een eerste samenwerkingsvorm welke uiteindelijk na de Tweede Wereldoorlog zou uitmonden in de landelijke organisaties.

NOOT

- 1) H. Kok, *Thanatos, De geschiedenis van de laatste eer.* (Enschede 2005)

Visitekaartje van de Kraaienbond.

Begraven in de twintiger en dertiger jaren in Arnhem

Bij opbaringen aan huis werd meestal gebruik gemaakt van een opzetrouwkamer, geplaatst in één van de grotere kamers van het sterfhuys. Daartoe werden gordijnen opgehangen aan een stelsel van uitschuifbare, lichte metalen buizen. Deze werden gespannen tussen plafond en vloer. Een vloerkleed op de grond, een katafalk of schraagjes daar bovenop, om de onderrand van de kist een rokje in de kleur van kleed en gordijnen, meestal zwart en op de geopende kist een hoge kap. Kaarsenstandaards naast de bovenzijde van de kist en bakjes met azijn en zout aan beide zijden van de kist op de grond, bedoeld als middel tegen luchtbederf. Ook waren er kleine tafeltjes waarop de bloemstukken geplaatst werden. Dagelijks kwam een medewerker van Kramer om te controleren of alles in orde was en vooral om de toestand van de overledene te beoordelen. Bij optredende veranderingen was het helaas vaak noodzakelijk om de familie te adviseren om de kist voortijdig te sluiten. Dat waren vaak emotionele momenten voor nabestaanden, vooral als tenslotte ook besloten moest worden om de overledene uit huis te halen. Bij overlijden als gevolg van een besmettelijke ziekte was het verplicht om de overledene uit huis te halen. Deze werd dan overgebracht naar een speciaal lijkenhuisje op Moscowa, dit alles op grond van de begrafeniswet van 1929. Voordat een opbaring in huis plaatsvond was het erg belangrijk om vast te stellen of de kist op waardige wijze naar binnen en naar buiten kon worden gedragen. Bij bovenwoningen was dat vaak zo problematisch dat alleen opbaren in de Spijkerstraat, of in het mortuarium van een ziekenhuis, oplossing bood. Gouden regel was dat de overledene met de voeten naar voren het huis verliet. Een sterfhuys ging in die vooroorlogse periode nog geheel in de rouw. De gordijnen bleven overdag gesloten en uit eerbetoon deden de burens in de direct aanliggende huizen mee. Familie, bekenden en burens kwamen ook voor de uitvaart op rouwbezoek. Bij de kist werden voortdurend kaarsen gebrand. In kerkelijke kringen kwam de dominee bijna dagelijks aan huis om de familie te ondersteu-

Opbaring aan huis in de dertiger jaren (en nog lang daarna).

nen en om gezamenlijk te bidden. Mensen die overdag langs de woning liepen namen hun pet of hoed af en bogen licht het hoofd. Als een stoet zich door de stad bewoog op weg naar het kerkhof, stopte het passerende verkeer, de chauffeurs of koetsiers stapten uit en namen hun pet of hoed af en bleven staan tot de stoet in zijn geheel was gepasseerd. Aanwezige militairen namen de houding aan en brachten de militaire groet. Er zijn afbeeldingen bekend van het Velperplein op het moment dat een stoet passeert en daarop is duidelijk te zien dat iedereen is gestopt en blootshoofds eerbied toont voor de overledene. Daarna kwam de dag van de uitvaart. Het uitrukken van de stoet was op zich een bezienswaardigheid. De paarden, natuurlijk zwart en geleverd

door een stalhouderij werden door stalknechten naar het Koetshuis in de Spijkerstraat gebracht en daar “aangekleed” (dus een zwart kleed over de rug, een pluim op het hoofd en zwart leren tuig) en ingespannen. Een rijtuig had altijd twee, en de rouwkoets meestal vier paarden (soms zelfs zes). De kist met de overledene werd in de “zijlader” geplaatst en ingedraaid. De bloemstukken werden op een soort katafalk in de koets gelegd. Via een handig mechanisme hing die katafalk hoog in de koets, waardoor je er bij het indraaien geen hinder van ondervond. Kransen werden vaak aan de buitenkant van de koets opgehangen aan speciaal daarvoor ontworpen haken. De bloemstukken die dan nog over waren werden op de vloer van de volgrijtuigen gelegd. Als de overledene thuis was opgebaard vertrok de stoet natuurlijk met lege lijkkoeys naar het sterfhuis.

Dan werd de kist plechtig door vier tot zes dragers uit huis gedragen, meestal op een teken van de dominee die thuis een dienst had verzorgd. Als de lijkkoeys helemaal gereed was gemaakt reden de koetsjes voor. Binnen werd ondertussen door andere medewerkers de rouwkamer afgebroken en in onderdelen naar buiten gebracht en opgeborgen in de klaarstaande rouwauto. Nadat de familie was ingestapt formeerde zich de stoet. De familieleden voor wie geen plaats was in de koetsjes en alle belangstellenden volgden het laatste rijtuig. Men ging altijd te voet naar Moscowa.

De stoet passeert het Velperplein en alle voorbijgangers staan respectvol stil.

De gang van zaken op Moscowa

Aangekomen op de begraafplaats bleef de lijkkoets wat terzijde terwijl de familie en belangstellenden in de ontvangkamer werden gelaten. Deze bevond zich in het linker gedeelte van het poortgebouw dat in het centrum van de begraafplaats was gebouwd. Er was een (nog steeds bestaande) weg die de Apeldoornseweg met het poortgebouw verbond namelijk de al eerder genoemde Weg langs de Begraafplaatsen.

De huidige toegang via de Waterbergseweg is van veel later tijd. De ontvangkamer was een ruim en hoog vertrek, dat verlicht werd door vier vensters. Aan de blinde wand was ruimte voor een grote kachel (in de winter hoog opgestookt, want alles tochtte) met twee rechte paneeldeuren aan weerskanten. Eén deur bood toegang tot een kamertje dat kon worden gebruikt door een geestelijke of iemand die behoefte had om zich te verkleeden. De andere deur leidde naar het enige toilet en

een kastachtige ruimte. Dat toilet werd zelden gebruikt omdat het doortrekken wel erg veel lawaai veroorzaakte. In dat kastachtige vertrek ernaast konden de zgn. “schijndoden” worden geplaatst. In de negentiende eeuw bestond er een grote angst voor schijndood nadat bekend was geworden dat bij een opgraving in Parijs overledenen waren aangetroffen die op een zeer onnatuurlijke houding in de kist lagen.

Men vreesde dat dit er op wees dat deze mensen levend waren begraven en daarom werd in de Begrafeniswet van 1825 bepaald dat iedere begraafplaats over een dergelijke voorziening moest beschikken. Op verzoek van de familie kon een overledene enige tijd voor de teraardebestelling in die kamer worden geplaatst als men schijndood veronderstelde. Sommige begraafplaatsen hadden een soort belconstructie aangebracht waarmee de ontwaakte schijndode kon aangeven dat hij

Een poortgebouw zoals dat van Moscowa is geweest, alleen bescheidener van uitvoering en afmetingen.

of zij weer onder de levenden was. Op Moscowa bestond een dergelijk systeem niet. De familie zelf moest gaan waken of kon tegen betaling, de opzichter inhuren om dat van hen over te nemen. Tot diep in de twintigste eeuw heeft de angst voor schijndood bestaan en het verbod om een overledene binnen 36 uur te doen begraven, wederom opgenomen in de Nieuwste Wet op de lijkbezorging van 1991, komt nog steeds daaruit voort. Zodra de familie binnen was, reed de koets onder de poort door. De binnenkant van die poort was aan weerszijden voorzien van symbolen en inscripties die betrekking hadden op de nacht en de morgen. Daarmee werd verwezen naar de dood en de wederopstanding. De doorgang was zo groot dat bij regen de draagbaar en de koets niet nat werden. In deze ruimte werd de kist op een baar geplaatst. Er waren draagbaren van verschillende lengten, afhankelijk van het aantal dragers. Onder de langste baar konden 12 dragers terecht, 6 aan iedere kant. Deze baren waren gemaakt van gietijzer en derhalve loodzwaar. Als alles gereed was en de bloemen op de kist waren gelegd en/of in handen van de aansprekers waren gegeven, werd de familie door de uitvaartleider uit de ontvangkamer gehaald en uitgenodigd om achter de baar te gaan staan. Vervolgens klonk het bevel **“Heren, alstublieft”**, waarop de kist op de schouders werd gezet. Daarna zette de stoet zich in beweging met voorop de dominee, de begrafenisondernemer en de opzichter van de begraafplaats. Deze laatste wees de weg naar het graf en gaf leiding aan de dragers die de kist met behulp van touwen in het graf lieten zakken. Achter dat drietal liepen de aansprekers of enkele losse dragers die de bloemstukken en kransen droegen. Het gebeuren rond het graf is sinds jaar en dag onveranderd gebleven. De familie werd op enige afstand tegengehouden door de begrafenisondernemer, terwijl de baar verder naar het graf werd gedragen. Daar werd de kist van de baar op de touwen boven in het graf geplaatst. Vervolgens werden de bloemen daaromheen gelegd en vertrok een deel van de dragers met de baar. Daarna werd de familie uitgenodigd om zich rond het graf op te stellen.

Meestal werd de kist vervolgens langzaam op de bodem van het graf geplaatst. Daarna liepen ook de laatste dragers weg en volgde nog een korte ceremonie met o.a. het strooien van bloemblaadjes (strooibloemen) of wat zand in het graf.

Na afloop keerde men terug naar het poortgebouw waar de familie gecondoleerd kon worden. Lange tijd was er niet zoiets als koffie en cake in de aula van de begraafplaats. Genodigden werden daarom door de familie gevraagd om naar het sterfhuis te komen of naar een horecagelegenheid in de stad. Daar ontvingen de koetsiers het traditionele glaasje jenever. Hierna liet men zich vervolgens per koets weer thuisbrengen. Het was niet mogelijk om meer dan twee uitvaarten op één dag uit te voeren, want de gemiddelde duur van begrafenissen zonder kerkelijke dienst bedroeg al gauw ca 3 uur. Het is jammer dat het poortgebouw in de loop van de zeventiger jaren is gesloopt, zonder dat het monumentale gebouw uit 1875 zorgvuldig is gefotografeerd. Hierdoor zijn veel details verloren gegaan. Een goed voorbeeld, zij het bescheidener, is thans nog te vinden in Doesburg op de Algemene Begraafplaats aldaar.

Koninklijke uitvaarten

De hechte vriendschap tussen Willem Kramer en Henk Innemee bracht met zich mee dat de Innemee-familie al spoedig hun zomervakantie ging doorbrengen in de omgeving van Arnhem. Zij verbleven meestal in hotel Beekhuizen en de beide vrienden-collega's hadden dan alle tijd om over het vak te praten. Al spoedig leidde dat er toe dat toekomstige aankopen niet alleen samen besproken werden, maar ook aan elkaar getoond moesten worden en zo kwam het dat, toen Willem in de zomer van 1933 nieuwe uniformen voor zijn dragers en koetsiers had laten maken, Henk met de trein vanuit Den Haag overkwam om de aankopen te bewonderen. Daartoe plaatste Willem zijn volledige stoet voor het destijds bekende Hotel Pays Bas in de buurt van het Centraal Station. Dat leidde echter tot zo'n oploop van nieuwsgierigen dat Henk in eerste instantie weinig van het nieuwe spul te zien kreeg. De fraai uitgedoste portier van het hotel kwam zelfs verontrust vragen of er in het hotel wellicht iemand onwel was geworden. Deze schouwing bleef echter niet zonder gevolgen. Op 20 maart 1934 overleed Koningin Emma te Den Haag. Het hof benaderde Henk Innemee met de opdracht om onder de verantwoordelijkheid van de opperstalmeester, zorg te dragen voor de stoet en de begeleiding naar de kerk in Delft. Hij belde direct zijn zwager in Arnhem op en verzocht hem om naar Den Haag

te komen om te helpen. Uit overlevering in de familie zou hij hebben gezegd "Willem zet je hele spul maar op de trein naar Den Haag en zeg tegen je stadsgenoten dat ze de komende week maar naar Moscowa moeten lopen". Willem liet zich dat geen tweemaal zeggen en vertrok spoorlags naar Den Haag en liet het aan Asmus en andere medewerkers over om de treinreis van de koetsen te regelen. De regeling van de uitvaart zelf had natuurlijk veel voeten in aarde. Soms wel driemaal per dag moesten de heren zich melden in het Paleis aan het Lange Voorhout, om daar lange gesprekken te hebben met steeds wisselende hof-functionarissen. Vooral Willem was enorm onder de indruk van alle indrukwekkende uniformen, de lakeien, de mooi ingerichte paleisruimten en alle etiquette. Eén daarvan schreef voor dat een bezoeker aan het paleis een meergangen diner kreeg aangeboden. Dus na ieder gesprek werden de heren uitgenodigd om in een zijvertrek onderin het paleis aan een tafel plaats te nemen, waarna het paleispersoneel in keurig livrei hen ging voorzien van grote hoeveelheden bijzonder lekker klaar gemaakt voedsel, altijd verdeeld over vier gangen. Weliswaar waren de heren al van nature groot en enigszins omvangrijk en stonden zij bekend als goede eters, maar deze hoeveelheden gingen hun krachten te boven. Zij deden hun best, maar kregen het niet allemaal op en

waren doodsbenauwd dat dit door het hof als zeer onbeleefd zou worden beschouwd. Nog jaren later zou Willem spreken over de enorme indigestie waarmee hij in die dagen in Den Haag had rondgelopen. Gevoegd bij alle zorgen over het al dan niet goed uitvoeren van de opgedragen taken en ongewoonheid van de omgeving maakte dat hij op deze periode met gemengde gevoelens terugkeek. Op 27 maart vond de Koninklijke uitvaart plaats en namen de beide heren hun plaatsen in de stoet in. De Koninklijke lijkkoeits werd getrokken door vier span paarden. Daarachter ging Henk Innemee te voet. De koets van Kramer was één van de koetsen die werden gebruikt voor het vervoer van de vele bloemstukken en kransen. Willem liep achter de laatste bloemenwagen. Het was een onaangename en winderige dag met een lichte motregen. Desondanks stonden langs de gehele route van Den Haag naar Delft dichte rijen belangstellenden. Het hof had ervoor gezorgd dat de beide echtgenotes, Willemke Innemee en Marie Kramer, een mooi plaatsje hadden gekregen buiten op het plein voor de Nieuwe Kerk in Delft. Bij de uitvaartdienst in de Kerk en de uiteindelijke bijzetting in het familiegraf speelden de heren geen rol en derhalve mochten zij ook niet in de kerk aanwezig zijn. Nog diezelfde avond keerde Willem met zijn koetsen per trein terug naar Arnhem. Het was goed gegaan en met een zucht

van verlichting zal hij uit de trein zijn gestapt. Naast de verhalen over zijn belevenissen aan het hof was er een detail waarover de heren zich hadden verbaasd, namelijk dat Koningin Emma zo'n bijzonder kleine vrouw was geweest. Maar ... op 11 juli 1934, dus nog geen vier maanden later, overleed Prins Hendrik en weer ging in Arnhem de telefoon. Opnieuw stapte Willem in de trein naar Den Haag, maar ditmaal met achterlating van de koetsen. De overledene had zeer speciale wensen geuit. De bekendste daarvan was dat de lijkkoeits, de dekkleden en de pluimen van de paarden wit moesten zijn. De voorbereidingen waren echter nog veel ingewikkelder vanwege de gespannen familieverhoudingen en de daaruit voortvloeiende irritaties aan het hof. Bijzonder delicaat was het verzoek van een buitenechtelijke zoon van Prins Hendrik om namens alle niet officiële kinderen (officieel was er natuurlijk maar één), een krans te mogen meegeven die met de lijkkoeits mee moest. Willem was er achteraf trots op dat dit probleem aandacht had gekregen en heel discreet maar goed werd opgelost. Wederom werd een paleis meerdere malen per dag door de vrienden bezocht, dit keer het Paleis Noordeinde en weer waren daar de overvloedige maaltijden. Het waren ervaringen om nooit meer te vergeten.

De begrafenisstoet van Koningin Emma op de weg tussen Den Haag en Delft met Henk Innemee te voet tussen de koetsen.

De grafboeken, rekeningboeken en het boek ter registratie van graven op Moscowa

Uit het verleden van het bedrijf zijn een groot aantal boeken bewaard gebleven. Als bij toeval hebben ze de oorlog doorstaan. Misschien omdat Willem Kramer de boeken heeft meegenomen naar zijn evacuatieadres of had verborgen in de kelder van één van de panden aan de Spijkerstraat. In de eerste plaats zijn er drie Rekeningboeken. Tegenwoordig zou je spreken over debiteurenboeken. Het oudste boek begint op 1 januari 1920 met de kosten van de uitvaart van mevrouw Gerritjen Gerritsen, weduwe van P.J. Joostema (f 98,85) en het derde eindigt met de uitvaart van Hendrikus Johannes van Raay (op 25 januari 1963). Het jaar waarin Willem overleed. Voorts zijn daar de grafboeken. Hierin werden de belangrijkste persoonsgegevens van de overledene aangetekend alsmede de bijzonderheden van de uitvaart zoals; het type grafkist, het type vervoer (auto of koetsen), plaats van opbaren, plaats van begraven of cremieren, advertenties, rouwbrieven en eventuele bijzonderheden. Zij leverden dan ook de gegevens voor de op te stellen afrekening. Deze grafboeken zijn altijd zeer zorgvuldig bijgehouden tot het moment waarop de computer de registratie overnam. Lang werd namelijk gedacht dat het een wettelijke verplichting was om de persoonsgegevens en grafnummers vast te leggen en te bewaren. Als de administratie van begraafplaatsen verloren zou gaan (bijvoorbeeld door brand) kon men immers altijd terugvallen op die van de uitvaartondernemingen. De eerste uitvaart waarvan alle gegevens bewaard zijn gebleven dateert van 7 juli 1933, de uitvaart van mevrouw M.C. ten Bokkel-Hellema, uit de Bouriciusstraat nr. 1. Zij werd op maandag 10 juli gecremeerd in Driehuis-Westerveld. Tenslotte zijn de zogenaamde "gravenboeken" bewaard gebleven. Willem verzorgde het onderhoud van een groot aantal graven op Moscowa en was daarbij zo succesvol dat hij daarvoor ook een speciale medewerker had aangesteld. Die registratie vond plaats op alfabet en op nummer. Er is geen datering. Het is wel een bron van informatie, zoals bleek tijdens een open dag van het bedrijf in

de tachtiger jaren. Veel belangstellende Arnhemmers verdrongen zich om de boeken om na te gaan of er ook namen van eigen familieleden werden vermeld. Het onderhoud door Begrafenisonderneming Kramer is op 1 juli 1956 per notariële akte overgedragen aan de heer J. Nauta, steenhakker te Arnhem en eigenaar van de nv Graven Service i.o. te Arnhem. Het is aannemelijk dat de heer Nauta deze nv heeft opgericht ten behoeve van deze overname. Uit de stukken blijkt bovendien dat er in de jaren vijftig regelmatig rekeningen binnenkwamen van de Dienst Reiniging, Ontsmetting en Landelijke Eigendommen van de gemeente Arnhem. Hieruit zou kunnen blijken dat Willem Kramer het onderhoud soms al had uitbesteed. Dankzij deze bewaard gebleven boekwerken is, beginnend in 1920, een goede reconstructie te maken van de omvang van het bedrijf, de sociale achtergrond van de opdrachtgevers, het jaarlijks aantal overleden kinderen, de gemiddelde leeftijd waarop mensen door de jaren heen overleden, de kranten waarin werd geadverteerd met familieadvertenties en de toename of afname van het gebruik van rouwbrieven en zelfs de stadsgebondenheid. Daarmee wordt bedoeld dat in de decennia voor de oorlog het overgrote deel van de Arnhemse overledenen ook in die stad was geboren en opgegroeid.

Een bladzijde uit een grafboek van Kramer.

De aankoop van het pand Apeldoornseweg 72

Op 2 september 1929 kocht Willem Kramer een zgn. “Heerenhuis” gelegen aan de Apeldoornseweg nr. 72, kadastraal bekend als sectie N. nr. 1820, groot 3 a en 97 ca. Het pand was op 2 januari 1920 aangekocht door de heer J.G.M. Dumont, kweker te Bemmelen en Willem kocht het pand van zijn weduwe. In de koopakte staat nadrukkelijk de bepaling opgenomen dat in het huis geen winkel mocht worden gevestigd of enig andere zakelijke activiteit uitgeoefend, die in strijd werd geacht met de stand van de buurt. Kennelijk viel daar een uitvaartonderneming niet onder, want gelijkvloers bevond zich een klein kantoorje van waaruit hij zijn bedrijf leidde. Het had op ooghoogte een vitrage gordijn. Dat hing zo dat je de langs komende uitvaarten van de concurrentie heel goed, maar onopvallend kon bekijken en vooral van commentaar kon voorzien. Dat gordijn hing er in 1998, toen het huis aan derden werd verkocht, nog steeds. De entreehal was voorzien van fraai stucwerk evenals de hoge plafonds van de kamers op de bel-etage. Om in de gang te komen moest men door een glazen deur met in het glas een in wit uitgevoerd parklandschap.

Het huis bevatte maar liefst dertien kamers, een fraai trappenhuis, een enorme badkamer met rood granieten wastafels en stoombad en bediendekamers op de bovenste etage voor inwonend personeel (uiteraard alleen voorzien van een eenvoudige wastafel met lampetkan). Voor de deur een kleine voortuin, waar zoon Joop in later jaren zijn motorfiets stalde. In de achtertuin, opgebouwd in twee niveaus stonden naast het soort rozenperken dat in die jaren populair was, enkele kloeke appel- en perenbomen. Kennelijk waren die vruchten van goede kwaliteit want meerdere malen werden de bomen 's nachts van hun fruit ontdaan, voordat de familie zelf ervan had kunnen genieten. De Apeldoornseweg was in de jaren twintig nog maar zeer ten dele bebouwd. Ter hoogte van de officiële ingang van park Sonsbeek stonden de laatste huizen. Hierdoor stond het fraaie pand van de Heide Maatschappij al een behoorlijk eind buiten de bebouwde kom. In het midden van de weg was

Het herenhuys aan de Apeldoornseweg nr. 72.

een bomenrij, waaronder je uitstekend de in die tijd schaarse auto's kon parkeren. In oktober 1929 kreeg Willem toestemming van de gemeente om het pand aan te sluiten op het riool. Sientje Pasma, geboren op 26 juli 1900, was al op 1 maart 1920 in dienst getreden, toen het gezin nog aan de Sonsbeeksingel woonde. Zij betrok de dienstbodekamer op de bovenste verdieping. Het was een kleine kamer, eenvoudig gemeubileerd en met een soort marmeren buffet voor de lampetkan. Er was geen stromend water en geen verwarming. In de winter moet dat heel koud zijn geweest. Toch bleef zij daar tot aan het einde van haar dienstbetrekking in 1963 wonen. Al die tijd was in de kamer niets anders veranderd dan de plaatsing van een wastafel met koud stromend water en was haar enige luxe een naast haar kamer gelegen toilet.

Het was niet de bedoeling dat zij van de grote badkamer die een verdieping lager lag, gebruik maakte. Asmus werd bevorderd tot huisknecht. Indien er belangrijke tafelgasten waren trok hij een rood gestreept jasje aan, hielp Sientje in de keuken en bediende de familie tijdens het diner. Dit soort gelegenheden vond met enige regelmaat plaats, want Willem was inmiddels op diverse fronten sociaal actief geworden. Zo was hij, net als destijds zijn vader, toegetreden tot het bestuur van de Arnhemse Vereeniging Oranjedag. Daarnaast was hij een actief zwemmer en als zodanig ook bestuurslid van de Arnhemse Zwemvereniging en bezocht hij samen met zijn vrouw de dansavonden in Musis Sacrum. Dat laatste leidde wel tot enig fronsen van wenkbrauwen, want voor een begrafenisondernemer was dit toch wel een gewaagde en ongebruikelijke activiteit. Maar het echtpaar hield erg van dansen en behaalde zelfs enkele prijsjes bij danswedstrijden, die meestal op de zondagmiddagen werden georganiseerd (en in de krant aangekondigd). Willem nodigde zijn vele vrienden en kennissen graag uit voor het diner op zondagavond.

Sientje was die dag vrij en hij kookte dan zelf. In de kelders van zijn huis had hij een wijnkelder, een voorraadkamer en een speciale weck-kamer laten bouwen. Hij was een gezellig en uitstekend gastheer, die in enkele gevallen zo ver ging dat hij musici uitnodigde om de gasten te vermaken. De inkopen voor de verschillende gangen deed hij natuurlijk ook zelf; zo werkt het nog steeds bij een echte kok. Daartoe liet hij zich naar de vrijdagochtendmarkt rijden door Asmus. Op de markt deed zich dan het volgende voor: Willem liep voorop langs de kraampjes en keurde de waar. Als hij besloot tot een aankoop gaf hij de achter hem lopende Asmus opdracht om te betalen en vervolgens deed de achter Asmus lopende Sientje de gekochte etenswaren in haar boodschappentas. Veel marktkooplieden zullen zich deze ongewone gang van zaken nog lang hebben herinnerd. Hij had ook een speciale palingstek in een "wiel" dat langs de Italiaanseweg in Doorwerth was gelegen. Zijn kinderen konden geen paling meer zien.

Sociaal leven in de jaren dertig

Naast de familie Innemee uit Den Haag had hij een bijzondere band met zijn oom Fred (of Fré zoals hij werd genoemd) Kramer Sr, eigenaar/directeur van de bekende Arnhemse drukkerij Coers & Roest en ongeveer van zijn eigen leeftijd. Daarbij zal zeker een rol hebben gespeeld dat reeds Joop Kramer al zijn drukwerk via dat bedrijf liet verzorgen, met name het rouwdrukwerk. Wellicht heeft hij ook reclameadvertenties geplaatst in het door Fré, sedert 1871 uitgegeven reclameblad "Nieuw Arnhemsch Advertentieblad". Bovendien bewoonde Fré met zijn gezin een eveneens fraai herenhuis aan de Apeldoornseweg schuin tegenover dat van Willem. Zij kwamen veel bij elkaar over de vloer en toonden daarbij trots hun recente aankopen. Vooral auto's hadden hun grote belangstelling. Zij zullen ongetwijfeld met elkaar alle ontwikkelingen hebben besproken die zich zowel zakelijk als in familieverband voordeden. Bovendien was dochter Betty van ongeveer dezelfde leeftijd als Addy, de jongste zoon van Fré en het is bekend dat die twee veel met elkaar zijn omgegaan. Het ging de beide heren Kramer voor de wind, ondanks de crisis die zich in het begin van de dertiger jaren aankondigde. Beiden kochten huizen. Uit de nagelaten stukken blijkt dat Willem een aantal panden had verworven in de Sloetstraat de nrs. 61, 63, 65 en 67; in de Jacob Cremersstraat de nrs. 47, 49 en 51; in de Verheullstraat de nrs. 1, 3, en 5 (dat was een hoekhuis en in gebruik als winkel/rijwielhandel); in de Schrassertstraat nr. 1 en dan natuurlijk de panden die hij al bezat in de Spijkerstraat en aan de Sonsbeeksingel. Uit het schadeoverzicht dat door hem in juni 1945 werd opgesteld bleek dat hij ook in de van Eckstraat de nrs. 48 en 50 bezat. Hij zou die beide laatste panden echter al in 1942 hebben verkocht. Bij het beheer was Asmus voor Willem wederom van grote waarde, want hij was erg handig en kon dus zelf de kleine reparaties oplossen, met name op het gebied van het sanitair. In die tijd werd de huur nog wekelijks contant aan de verhuurder betaald. Het was een brengschuld. Op de zaterdagavonden was het aan de Apeldoornseweg dan ook een komen en gaan. Iedere week werden de

De Spijkerstraat 8 thans Blekersgang genaamd.

dragers en de koetsiers uitbetaald voor de door hen in die week geleverde diensten. Zij kwamen via het naast het huis gelegen gangetje en de achtertuin het huis binnen en dan door de bijkeuken naar de keuken. Dit was een groot vertrek met in het midden een grote groene tafel waaraan je wel met 12 man tegelijk kon aanzitten. Sientje maakte een grote pan met soep klaar op het grote kolenfornuis en iedereen kreeg een dampende beker van het gloeiend hete spul en zette zich in de kring. Natuurlijk pas nadat hij van Asmus in het kleine kantoorje zijn geld had ontvangen. Tegelijkertijd meldden zich de huurders, die ook wekelijks hun financiële verplichtingen kwamen voldoen. Ook zij werden na een bezoek aan het kleine kantoorje in de keuken voorzien van de hete lekkernijen en zetten zich eveneens in de kring. Het waren zeer bijzondere bijeenkomsten, waarbij het toch al gauw om ca 30 man ging.

Willem ging eigenlijk nooit met vakantie. De dagen die Henk Innemee in Rozendaal doorbracht waren voor hem aanleiding om deel te nemen aan wandelingen door de Onzalige bossen of om de Posbank te bezoeken, maar verder gunde hij zichzelf weinig vrije tijd. Voorts herinnerde de dochter zich dat hij ervan hield om in de winter met de arrenslee met een span paarden over de Posbank te rijden. In de zomervakantie van 1935 werd dan toch besloten om met de auto een tochtje langs de Rijn te gaan maken. Helaas konden Henk en Wil niet mee en zo ging het gezin met z'n vieren op reis. Althans, dat was de bedoeling, maar op het moment dat zij in de auto klaarzaten om te vertrekken kwam Asmus op een holletje naar buiten om het overlijden te melden van een uiterst belangrijke klant. En ja, hoe kon het anders, het gezin stapte weer uit en Willem trok zich terug in zijn kantoor en verklaarde troostend dat die Rijn er nog wel enige tijd zou liggen. Soms strandde een reis door eigen onhandigheid. Willem had net een nieuwe auto met openslaande kap gekocht en met veel energie de bagage zodanig ingepakt dat ook de gezinsleden er nog bij konden. Helaas... bij het vertrek schakelde hij verkeerd, waardoor het voertuig hard achteruit reed en een zojuist geplaatste lantaarnpaal ramde. De schade was zo groot dat de reis ter plekke werd afgelast.

Bloemen en zelfs kransen in de serre van de Apeldoornseweg na de receptie met kinderen van Willem en zijn vrienden.

Een van de stoelen die Willem ontving van de Kraaienbond.

De Arnhemse Begrafnis Onderneming Kramer 50 jaar

Op 7 november 1935 vierde het bedrijf haar gouden jubileum, zoals dat in de Arnhemse Courant van die datum werd verwoord. In de ochtend werd een krans gelegd op het graf van de oprichter, in aanwezigheid van het voltallige personeel met echtgenoten. Daarna werd door het personeel aan de directie een elektrische buitenklok aangeboden. Op de wijzerplaat waren naast een symbool van een met twee paarden ingespannen koetsje en de naam van het bedrijf, ook de jaartallen 1885 en 1935 aangebracht. Er werd door voorbijgangers goed gebruikgemaakt van het uurwerk, want als het stilstond kwamen er opvallend veel mensen aan de voordeur met de mededeling dat er dringend naar de klok gekeken moest worden. Dat koetsje met de paarden is nog steeds een onderdeel van het logo van het bedrijf. In de namiddag was er “ten huize van den heer Kramer een drukbezochte receptie” zoals dat in het artikel werd omschreven. Tal van personen kwamen Willem hun gelukwensen aanbieden. De meesten deden dat vergezeld gaan van een bloemenhulde, zodat na afloop de ruime serre van het pand leek op de bloemenveiling van Bemmelen. Onder de aanwezigen waren o.m. de heer Boswinkel, opzichter van de begraafplaats, directie en personeel van W.J. Innemee uit Den Haag, Mr. Dr. QUINTUS, president van de arrondissementsrechtbank, notaris

Kuethé, oud-hoofdinspecteur van politie de heer Scheepmaker, majoor Ruinen, de administrateur van Bronbeek, de directeur van stalhouderij Boekhout, de directeur van de Dienst Plantsoenen, de heer Frederiks, de heer Put, gemeenteontvanger, de bestuursleden van de Vereniging Oranjedag en vele vrienden en familieleden. Bloemstukken waren er van burgemeester Bloemers, van de directeur van de begraafplaats Zorgvliet, van het personeel van de begraafplaats Moskou, van de Nederlandsche Protestantsche Volksbond en van de Vereniging Groot Vakantie Kinderfeest, een instelling die door Willem financieel werd ondersteund. Van de vijf leden van de Kraaienbond ontving Willem een schrijfbureau met twee stoelen. Willem zal ongetwijfeld erg blij zijn geweest met de grote belangstelling en de vele attenties. De grote betekenis van de receptie was natuurlijk gelegen in de kwaliteit van de bezoekers. De top van het gemeentebestuur en de vele aanwezigen uit het vakgebied moesten hem een groot gevoel van dankbaarheid en trots hebben gegeven. Het was opvallend dat in de tekst van de reclameadvertenties in de Arnhemse Courant en in de andere kranten geen verandering werd aangebracht. Alles bleef zoals het was, alsof die 50 jaar, de prachtige koetsen en het mooie rouwcentrum geen verdere aanbeveling meer nodig hadden.

Koninginnedag in de dertiger jaren

Het absolute hoogtepunt van ieder jaar vormde de Koninginnedag op 31 augustus. De belangrijkste taak van het Bestuur van de Vereeniging Oranjedag was het organiseren van de feestelijke gebeurtenissen op die dag. De voorbereidingen namen maanden in beslag. De dag zelf begon met de traditionele aubade op de Markt voor het huis van de Gouverneur van de Provincie Gelderland en het Provinciehuis. In de loop van de ochtend begonnen de kinderspelen, welke wijkgewijs waren georganiseerd door enkele bestuursleden. Om 10.30 uur vond het jaarlijkse hoogtepunt van de dag plaats namelijk de grote Parade op de Sonsbeekweide. De commandant van de Tweede Divisie nam de Parade af, in aanwezigheid van een aantal stedelijke hoogwaardigheidsbekleders, waaronder natuurlijk de burgemeester en de leden van het bestuur van de Vereeniging Oranjedag. Er was altijd een militair muziekkorps en meestal verleende de rijdende artillerie van de Gele Ridders hun medewerking. Voor die gelegenheid werden de Sonsbeekweg en de Zypendaalseweg volledig afgesloten en verleende de eigenaar van de karpervijvers medewerking, door ook zijn terrein aan het toegestroomde publiek ter beschikking te stellen. Rond het middaguur begon de feestelijke lunch voor genodigden, meestal stadsbestuurders en notabelen, in het Provinciehuis. De Oranjewijkverenigingen organiseerden kinderspelen en optochten en de leden van het bestuur gingen daar in de middag op bezoek. In de avond werd gedanst op het Oranjebal op meerdere plaatsen in de stad. Ook in Musis werd er muziek gemaakt evenals in de muziekkapel op het Velperplein. Het ging er die dag opmerkelijk feestelijk en ontspannen aan toe. In de loop van de avond nodigde Willem het gehele comité met hun dames uit voor een souper in huize Kramer. Het werd opgediend door Asmus, die voor de gelegenheid was gekleed in een heel speciaal lakeiachtig tenue, waarvan vooral het jasje met de oranje verticale strepen opviel. Sientje kreeg een extra hulpkracht, maar het sprak vanzelf dat Willem het menu had samengesteld.

Het tariefboekje van 1 januari 1940

Een opmerkelijke bron is het tariefboekje van 1 januari 1940 dat bewaard is gebleven. In de inleiding wordt vermeld dat de onderneming begrafenissen en crematies regelt op:

Tariefboekje, 1940.

CITAAT

“Op de meest plechtige wijze zodanig ingericht dat, bij een opdracht, niet de minste zorgen voor de Familie horen over te blijven, terwijl de gehele regeling onder persoonlijke leiding geschiedt. Het vervoer voor de Crematie heeft plaats met een eigen Rouwauto, door een bekwaam chauffeur-mecaniciën.
Eigen Rouwkamer en Ontvangkamer, Spijkerstraat 12.

De Onderneming belast zich tevens met het plaatsen van advertentiën, het leveren van Rouwdrukwerk, Kransen, Grafsteen, Grafmonumenten, Hekwerk en vestigt de aandacht op haar afdeling “Onderhoud van Graven”.

Tot zover het letterlijk citaat. Hierna volgt de mededeling dat voor leden van de “Vereeniging voor facultatieve lijkverbranding” de tarieven, na 6-maandelijks lidmaatschap, met f 102,50 werden verlaagd. Tariefboekjes zijn er in Arnhem al heel lang geweest. Al in de jaren negentig van de negentiende eeuw werd in advertenties gewezen op de mogelijkheid deze op te halen op het kantoor van de onderneming. Het is niet onwaarschijnlijk dat dit boekje uit 1940 een voortzetting is van voorafgaande edities. De uitvoering is nog zeer formeel en gedateerd en afgezien van de tarieven zelf, enigszins tijdloos. Onzeker blijft de vraag met welke regelmaat de boekjes werden vernieuwd. De tarieven geven inzicht in de geboden dienstverlening. Het is opmerkelijk dat er maar liefst acht bladzijden nodig zijn om alle verschillende tarieven te omschrijven. Het hoogste tarief in dat jaar bedroeg f 580,- en het laagste f 110,-. Dat hoogste tarief had betrekking op een crematie in het crematorium Driehuis Westerveld. Uit de omschrijving blijkt dat daarbij werd gewerkt met een “sierkist met gesloten binnenkist” en zilveren naamplaat. Deze kist werd in drie uitvoeringen aangeboden en werd als het ware uitgeleend. De ondernemer nam de kist weer mee terug. Dat kan nog niet te maken hebben gehad met een optredende schaarste aan hout, de oorlog moest op de datum van het boekje nog beginnen. Het zijn opmerkelijke bijzonderheden, die zich tegenwoordig niet meer voordoen. In het boekje valt voorts op dat er gedifferentieerde kindertarieven werden aangeboden. Er werd onderscheid gemaakt tussen kinderen van 6 tot 12 jaren, van 2 tot 6 jaren, beneden de 2 jaren en beneden 1 jaar. Het had ongetwijfeld te maken met de grotere kindersterfte in de eerste helft van de twintigste eeuw. Nadrukkelijk werd aangegeven dat de “Begravenissen met rouwrijtuigen of met rouwauto’s kunnen geschieden”. Het boekje eindigt met een overzicht van de prijzen van de gemeentelijke grafrechten in de gemeenten Arnhem, Schaarsbergen, Doorwerth, Rheden (Heiderust) en Oosterbeek. Het totaal overziend kan men stellen dat het een uitgebreide beschrijving was van de

mogelijkheden en dat daarvoor maar liefst 16 pagina’s nodig waren. In de reclameadvertenties uit die periode werden de tarieven nadrukkelijk geafficheerd als laag en billijk. Bovendien werd de lezer uitgenodigd om het tariefboekje kosteloos op te halen bij het kantoor aan de Apeldoornseweg. In 1936 verscheen een nieuw bedrijf op de markt, dat echter maar kort van zich heeft laten horen. Het bedrijf werd gedreven door een zekere heer Wijlhuizen, Eusebius Binnensingel 1 a, onder de naam Begrafenis Onderneming Arnhem. Hij vermeldde zeer open en gedetailleerd in zijn advertentieteksten, de eigen tarieven. Onmiddellijk werd daarop door de bestaande bedrijven gereageerd. De heer A.J. Koller veranderde de naam van zijn vereniging spontaan in “Het Nieuwe Protestants Begrafenis Fonds”, gevestigd aan de Boulevard Heuvelink nr. 118 en startte ook met het expliciet vermelden van tarieven en uitvoering. Willem Kramer kon niet achterblijven. Hij vergrootte de omvang van zijn advertentie en kwam met de volgende tekst:

De Arnhemse
Begrafenis Onderneming Kramer,
Apeldoornseweg 72, tel. nr. 23102,
heeft nog steeds de billijkste tarieven
en is voor u een oude bekende door haar

KEURIGE UITVOERING
crematies
onderhoud van graven
naar alle plaatsen te ontbieden

Wederom werd er geen melding gemaakt van de eigen Chapelle Ardante. Gezien het opgedoken briefpapier van het Fonds in 1945 zou het interessant zijn om te weten wanneer Willem als uitvaartleider voor dit bedrijf is gaan optreden.

Bijzondere begrafenissen

Uit de eerder beschreven grafboeken blijkt dat Willem (net als vader Joop voordien) in de twintiger en dertiger jaren, de begrafenis mocht verzorgen van bekende en vooraanstaande Arnhemmers. Nadere beschouwing wijst uit dat ook leden van een aantal adellijke families, bewoners van landgoederen en kastelen buiten Arnhem, een beroep deden op zijn diensten. Een goed voorbeeld (maar één uit velen) was het overlijden op 1e Kerstdag 1938 van Marguérite Christine Baronesse van Heeckeren van Enghuizen, douarière van (1) graaf van Rechteren Limburg en (2) Johan Christiaan Baron van Haersoete. Zij overleed in het familiekasteel Enghuizen te Hummelo, dat zij van haar oom aan vaders zijde had geërfd. Het was ook bijzonder omdat de uitvaart plaatsvond op het landgoed. Dit schitterende palazzo zou tijdens de oorlog dusdanig beschadigd worden dat het nadien werd afgebroken. Het was ongetwijfeld één van de fraaiste kastelen van heel Gelderland. Omdat de kist moest worden bijgezet in de familiegrafkelder, was deze voorzien van een gegraveerde zilveren naamplaat. Op 24 januari 1939 overleed Anthon Franc Willem Baron van Brakell van Wadenojen en Doorwerth. Het laatste lid van de familie van deze naam die gedurende meerdere generaties het kasteel Doorwerth bewoonde, voordat het in 1910 werd aangekocht door generaal Hoefer. Hij werd bijgezet in de familiegrafkelder te Doorwerth. Veel publiciteit trok de begrafenis van mevrouw Hellen Kröller-Möller op de Hoge Veluwe in 1939. Zij overleed in het Huis Hubertus en werd daar ook afgelegd en opgebaard. Zij had voor haar overlijden schriftelijk vastgelegd dat zij enkele dagen opgebaard wilde worden in de directe nabijheid van haar meest dierbare schilderijen. Overeenkomstig die wens werd zij overgebracht naar de zaal waar de schilderijen van Van Gogh hingen. De kist werd onder het schilderij van de zonnebloemen geplaatst. Bij beide opbaringen werd gebruikgemaakt van een fraai zwart baarkleed, zoals ook op de gemaakte foto's duidelijk is te zien. Dat baarkleed was onmiskenbaar het pronkstuk van Willem, waarschijnlijk nog uit de tijd van

Het Palazzo/landhuis van de familie Enghuizen.

vader Joop. Na de oorlog bleek dat het door de Duitse bezetters en de geallieerde plunders over het hoofd was gezien. Het bevond zich echter in erbarmelijke staat. Voor mevrouw Kröller werd een graf gedolven op een speciaal door haar zelf uitgekozen plek, namelijk de Franse Berg en daar is zij tenslotte bijgezet. Haar overlijden trok grote aandacht zowel in eigen land als ver daarbuiten. Het grafboek vermeldt de plaatsing van bijna twintig rouwadvertenties. In 1941 volgde haar echtgenoot.

Sedert ca 1930 werd in de grafboeken zichtbaar dat er wat meer gebruik werd gemaakt van een lijkauto en volgauto's. In het jaar 1933 bijvoorbeeld is dat al in bijna 10% van alle uitvaarten het geval. Een ontwikkeling die geheel paste in de trend van die dertiger jaren. De koets met paarden echter bleef tot aan de evacuatie in 1944 het meest gebruikt. Dat zal niet alleen het gevolg zijn geweest van het vasthouden aan tradities, wat in de begrafeniswereld relatief vaker gebeurde.

Het had zeker ook te maken met het feit dat de laatste gang naar Moscovia te voet werd afgelegd. De familie die niet geplaatst konden worden in de volgkoetsen en alle belangstellenden volgden lopend het laatste rijtuig. Pas na de oorlog zou de koets uit het straatbeeld verdwijnen. Die volgauto's werden vermoedelijk gehuurd bij de firma Citam, ook toen al gevestigd aan de Eusebius Buitensingel. De oorspronkelijke lijkauto uit 1919 was al enkele malen vervangen door modernere modellen. Uit de teruggevonden opgave van de geleiden

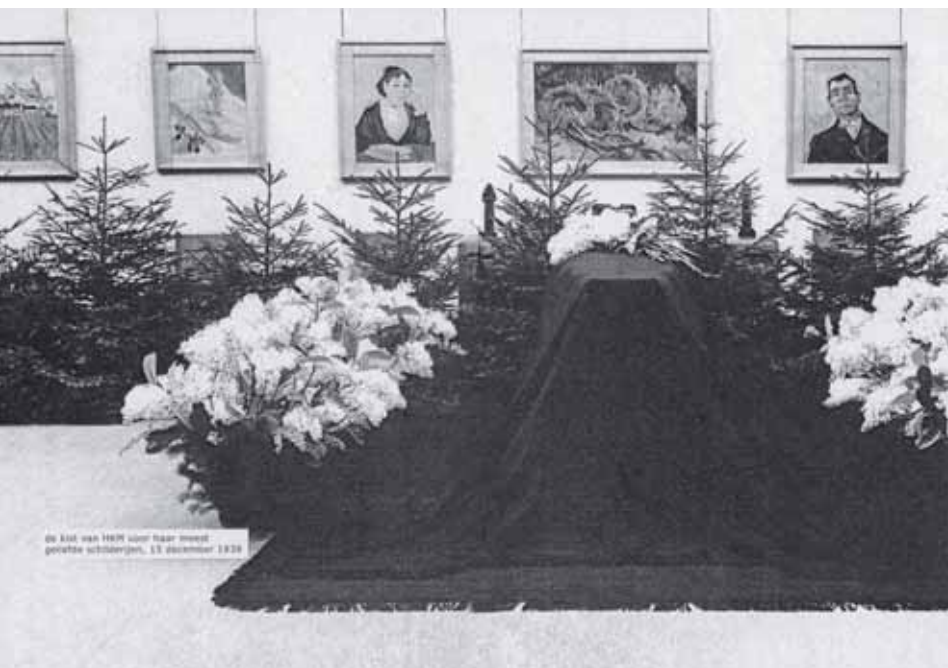
oorlogsschade (zie bijlagen) is komen vast te staan dat Willem in 1940 beschikte over een Buick 10152 welke in 1942 door hem werd verkocht.

Was het vanwege gebrek aan ruimte om de auto's te stallen, of was het zakelijk nog niet verantwoord? Feit was dat Willem nooit is overgegaan tot de aankoop van eigen volgauto's. In Arnhem had je de autodealer Van Zijm, die wekelijks adverteerde met auto's van het merk Chevrolet. De prijzen liepen uiteen van ca. f 1.500,- tot f 3.500,-. In onze ogen dus erg aantrekkelijk. Hoe het zij, de overschakeling naar gemotoriseerd vervoer bleef beperkt tot de rouwauto. Treffend is voorts dat uit de grafboeken blijkt dat het aantal overleden kinderen in de loop van de jaren dertig sterk terugliep, desondanks hield men kennelijk vast aan die uitgebreide tarifiering. Willem was in zijn werk altijd heel zorgvuldig en precies. In de herinnering van zijn dochter was Willem regelmatig op pad om het werk van zijn medewerkers persoonlijk te controleren. Daartoe behoorde natuurlijk ook het grafonderhoud op Moscowa. Samen met de directeur van de begraafplaats en persoonlijke vriend opzichter Boswinkel ging hij van tijd tot tijd met kritische blik langs de graven die aan zijn zorgen waren toevertrouwd. Zijn dochter ging als kind dan graag mee om tussen de grafstenen verstoppertje te spelen met de kinderen van Boswinkel; later hield zij ervan om er te wandelen of te tekenen in een van haar schetsboeken. Het ging goed met

Geboortekaartje van dochter Elisabeth Kramer.

de kinderen van Willem en Marie. De dochter deed met succes eindexamen aan de meisjes HBS aan de Apeldoornseweg. Daarna ging zij naar de kunstacademie in Amsterdam. Zij betrok daar in 1937 een eigen kamer aan de Wibautstraat. In 1938 trouwde ze met drs. Dirk Jan van Dijk en verhuisde zij naar Leiden, de stad waar haar man studeerde. Het gezin kreeg drie kinderen. Zoon Joop koos na een opleiding aan de handelschool aanvankelijk voor de zaak van zijn vader. Het is niet duidelijk waarom, maar in 1938 (26 jaar oud) besloot hij om Arnhem te verlaten om te gaan varen. Hij bracht het tot stuurman op de wilde vaart. Aan het begin van de oorlog werd zijn schip getorpedeerd in de buurt van de Nederlandse Antillen. Hij belandde in een ziekenhuis op Curaçao en kleurenblind geworden, besloot hij om zich daar definitief te vestigen. Hij kreeg een baan als directeur transport bij Shell. Hij trouwde met een vrouw uit een bekende familie van het eiland (familie Perigault Monte). Het echtpaar kreeg vier kinderen. Hij is pas op het eind van zijn leven teruggekeerd naar Nederland.

Mevrouw Kröller-Möller opgebaard voor de schilderijen van Vincent van Gogh waarbij het Kramer baarkleed werd gebruikt.

Oorlogsjaren

De intocht van de Duitse troepen in Arnhem op vrijdag 10 mei 1940 zou voor de begrafenisonderneming, op de langere termijn grote gevolgen hebben, maar voorlopig ging alles “gewoon” door. Op die 10^e mei zou Willem de begrafenis uitvoeren van mejuffrouw C.A.A.A. Barones de Vos van Steenwijk in de familiekapel op de begraafplaats te IJhorst. Het is begrijpelijk dat deze datum op het laatste moment werd verschoven naar maandag. Uit niets blijkt overigens dat de rouwstoet op die 13^e mei, tijdens de lange rit naar het noorden, hinder ondervond van het oorlogsgeweld. Terwijl de strijd op Nederlandse bodem toch tot de 15^e mei heeft voortgeduurd. Enkele dagen later vond de uitvaart plaats van Jonkvrouw E.L.F. Junius van Hewert op Moscowa met drie volgauto's, eveneens zonder enig incident, ofschoon Duitse militairen toen al duidelijk zichtbaar waren in het straatbeeld. Al snel bleek dat de Arnhemse bevolking als het ware terugviel in het vooroorlogse patroon. Het leek zelfs even alsof er niets was veranderd. Maar... op 12 mei ontving Willem het verzoek om enkele grafkisten af te leveren bij Oberleutnant Hanselov, de bezetter. Een opdracht van die kant bleef overigens een hoge uitzondering. De Duitsers hadden al in mei 1940 een contract gesloten met de bewoners van het landgoed “Gulden Bodem”. Op hun grondgebied kwam er een speciale begraafplaats voor Duitse militairen, het zgn. Ehrenfriedhof Zypendaal. De overledenen werden er met militaire eer begraven en daar kwam geen Nederlander aan te pas. Op woensdag 5 juni overleed de heer H.J. van Ulsen in een verzorgingshuis in Rotterdam. Er was een familiegraf in Arnhem en Willem kreeg het verzoek om de uitvaart te verzorgen. De volgende dag vertrok hij samen met Asmus, naar de door oorlogsgeweld zo zwaar getroffen stad om de overledene op te halen. Het werd een barre tocht met veel oponthoud door troepenbewegingen en beschadigde wegen. Zo passeerden zij bijvoorbeeld enkele neergestorte Duitse bombardementsvliegtuigen. Thuis zou hij nog lang nadien spreken over de verpletterende indruk die de verwoeste stad op hen had gemaakt.

Ook in zijn werk in Arnhem werd hij geconfronteerd met de veranderde situatie. Zo verzorgde hij op woensdag 12 juni, op verzoek van zijn collega Van Vuure te Hilversum, een teraardebestelling op de begraafplaats te Elden. Op de rekening werd de post “veergeld” opgevoerd.

De Rijnbrug bij Arnhem was immers in mei 1940 geheel onbruikbaar gemaakt en ieder vervoer over water moest via het veer naar de overkant.

Op 8 juli kreeg hij de opdracht tot bijzetting van Mr. P.G. van Harpen Kuijper, in het familiegraf op Moscowa. Het betrof een herbegraving. Deze was namelijk als dienstplichtig officier gesneuveld op 14 mei te Rotterdam en daarna in alle haast bijgezet in een tijdelijk graf op de bekende Haagse begraafplaats Oud Eik en Duinen. Met militaire eer zal de herbegraving zeker niet hebben plaatsgevonden. Een van de aspecten waar bevolking en bedrijven mee te maken kregen naarmate de oorlog vorderde, was de algemene schaarste.

Uit de grafboeken blijkt dat sedert medio 1942 het vervoer van overledenen naar het crematorium Driehuis-Westerveld weer per trein gebeurde.

De reis vond plaats op de dag voorafgaande aan de crematie en het crematorium had daartoe ook de mogelijkheid gecreëerd waarbij de ondernemer de nacht in die omgeving doorbracht, om er de volgende dag op tijd bij te kunnen zijn. Een van de gecremeerde overledenen was een zekere heer Franciscus van Dooren, oud 27 jaar. Deze was op 29 augustus in de Rijn verdronken tijdens het baden. Een nogal opmerkelijke toevoeging in een begrafenisboek. Was het echt een ongeluk geweest? Eveneens opvallend was dat het aantal crematies vanuit Arnhem in 1943 tweemaal hoger was dan in de voorafgaande jaren en dat er ook een relatief groter aantal overledenen vanuit Arnhem op begraafplaatsen in het westen en in het noorden van het land plaatsvonden. In vrijwel alle gevallen gebeurde het transport via het spoor. Een afdoende verklaring voor deze laatste ontwikkeling is niet te geven, maar toenemend benzinegebrek ligt als voornaamste reden voor de hand.

Het landgoed De Valkenberg van Jhr. van Sminia in De Steeg.

Er was inmiddels door de Duitsers een groot aantal bouwvakarbeiders ingezet in het gebied rondom Arnhem. Zo werd bijvoorbeeld rond Deelen al kort na de bezetting koortsachtig gebouwd aan het vliegveld en het vluchtleidingscentrum Fliegerhorst. Het is aannemelijk dat deze arbeiders niet allemaal afkomstig waren uit Arnhem en omgeving. Een voorbeeld valt te vinden in het grafboek. Op 17 februari 1941 overleed een zekere Cornelis van Leeuwen, oud 19 jaar, in het gemeenteziekenhuis. De oorzaak van zijn overlijden staat niet vermeld, maar wel dat de opdracht voor de uitvaart werd gegeven door “Bauleitung Luftwaffe Deelen”, kantoor gevestigd aan het Nieuwplein nr. 48a. Een andere veelzeggende ontwikkeling was dat nabestaanden in toenemende mate overlijdensadvertenties plaatsten in bladen als het Nationaal Dagblad, Volk en Vaderland, het Vaderland en het Nationaal Dagblad. Helaas was dit even onvermijdelijk als betreurenswaardig. Een direct gevolg van de toenemende schaarste was dat het gebruik van rouw- en volgauto's weer sterk terugliep. Als men het jaar 1940 neemt als uitgangspunt, dan liep het gebruik in 1941 terug met ca 50% en in 1942 met maar liefst 80%. In 1943 was het gebruik teruggelopen tot nog geen 5% van alle begrafenissen en bestond het voornamelijk uit vervoer van de stad naar elders, of omgekeerd. Men viel dus weer helemaal terug op het gebruik van koetsen. In het boek “Begraven in Den Haag”¹⁾ wordt op blz. 53 zelfs vermeld dat één van hun volgauto's

werd geconfiscieerd door Mussert. Het gevolg was dat de uitvoering van een begrafenis steeds soberder werd en het aantal belangstellenden sterk terugliep. Willem heeft na de oorlog nog verhaald over een incident dat hem persoonlijk erg had getroffen. Het betrof de familie van Sminia, bewoners van het landgoed De Valkenberg in De Steeg. Willem onderhield goede contacten met de familie en verzorgde voor hen meerdere keren een begrafenis. Op 30 januari 1940 (dus net voor het begin van de oorlog) overleed Jhr. W.W. van Sminia en Willem kreeg opdracht om zorg te dragen voor de bijzetting in de familiekerk op het landgoed. De weduwe mevrouw C.C. van Sminia-Hoboken werd op een gegeven moment gedwongen om het landgoed af te staan aan de Duitse bezetter, die daaraan, naar later bleek een verpleegkundige bestemming gaf. Zo werden daar in de laatste oorlogsjaren o.m. Nederlandse vrouwen verpleegd die moesten bevallen van een kind dat was verwekt door een Duitse soldaat. Op verzoek van de weduwe werd er na haar vertrek een grafkelder gebouwd op Heiderust en werden de familieleden uit de eigen begraafplaats daarheen overgebracht. Zij wilde hen zelfs na hun overlijden niet overleveren aan de genade van de bezetter. Op 6 juni 1941 overleed Jhr. Paul Johan Repelaer van Spijkenisse in zijn woonhuis te Apeldoorn. De bijzetting moest plaatsvinden in de familiekerk gelegen op het eigen landgoed Deelerwoud te Hoenderloo. De tocht naar het landgoed geschiedde per auto,

maar in besloten kring. Op de rekening werd een post “benzinekosten” opgevoerd. Het was de eerste keer dat door Willem een dergelijke afzonderlijke kostenpost expliciet werd opgevoerd. Datzelfde gebeurde bij de bijzetting van Mr. J.S.C. Tromp Meesters die was overleden in De Steeg, maar moest worden bijgezet in een familiegraf te Steenwijk. Er werd 30 liter benzine gedeclareerd. Ondanks dergelijke problemen waren er in de jaren 1942 en '43 regelmatig opdrachten tot bijzettingen op plaatsen die ver van Arnhem verwijderd waren. Met name in Den Haag, Amsterdam, ja, zelfs Grouw en Groningen, maar zonder uitzondering ging het daarbij om familiegraven. In vrijwel alle gevallen geschiedde het vervoer per treinwagon en werd een collega ter plaatse ingeschakeld voor de teraardebestelling. Uitzonderingen daarop waren er echter ook. Mevrouw G. Wijchgel-Uldersma bijvoorbeeld, overleden in het Juliana van Stolberg Ziekenhuis te Amsterdam werd door Willem per auto naar Arnhem gebracht om daar te worden bijgezet in de familiekerk op Moscowa. Waarom de ene keer wel en de andere keer niet kan, alleen afgaande op de grafboeken, niet worden verklaard. Soms kwam het oorlogsgebeuren wel heel dichtbij bijvoorbeeld toen Willem van de gemeente Arnhem de opdracht kreeg om op 9 februari 1943 te zorgen voor kisten en het geven van de laatste verzorging

aan de bemanningsleden van een Engels vliegtuig. Zij werden op Moscowa bijgezet.

Mevrouw M.W. Koondorffer-Dubbeldam overleed op 9 november 1943 in haar woonhuis aan de Jozef Israëlsaan in Arnhem. Zij was geboren in Katwijk en de familie wilde graag dat zij daar werd bijgezet. Zij is tenslotte per vrachtwagen naar die plaats overgebracht.

Op 22 februari 1944 werd Arnhem getroffen door een bombardement van geallieerde vliegtuigen, waarbij doelen op het industrieterrein en woonhuizen in Rijnwijk en in Arnhem Zuid, met name de Wilgenlaan, werden getroffen. Daarbij kwamen in totaal 57 Arnhemmers om het leven. De namen van degenen die destijds door de begrafenisonderneming van Willem Kramer werden begraven zijn in de boeken terug te vinden, op 22 februari als overlijdensdatum. Hierbij blijkt ook dat in veel gevallen het getroffen bedrijf, bijvoorbeeld Rijnstaal de begrafenisniskosten voldeed. In het jaar 1944 kreeg Willem steeds vaker opdracht om de lichamen van gesneuvelde Engelse piloten te bergen, te kisten en te begraven. Ook kreeg hij zoals dat plechtig werd genoemd “van de Staat der Nederlanden” enkele malen de opdracht om overledenen op te halen uit de strafgevangenis De Koepel in de Lombokstraat. Het was daarbij wel duidelijk om welk type gevangenen het ging namelijk om politieke gevangenen. Het bleek daarbij erg moeilijk te zijn om nabestaanden te bereiken. Een fors probleem in bezet Nederland vormde de schaarste aan hout. In de barre winter van 1944/45 kon nog slechts met de grootste moeite hout worden ingekocht en vaak werd een oplossing gezocht in het gebruik van deuren en panelen van kasten (Monuta Apeldoorn “Ieder zijn eigen wens”).²⁾ Soms werden overledenen begraven terwijl het lichaam slechts met een doek was afgedekt. Ook elders in het land deden deze problemen zich in toenemende mate voor zoals o.m. blijkt uit het eerder genoemde jubileumboek “Begraven in Den Haag”. Uit de schadeopgave van Willem in 1945 bleek echter dat hij daarin aangaf dat er bij zijn vertrek in september 1944 nog een voorraad vuren- en eikenhout in de kistenwerkplaats stond. Bovendien bevonden zich in de rouwkamer nog 12 kisten van vurenhout, 4 eiken kisten met zijden

Het keldergraf van de familie Van Sminia.

De graven van een vliegtuigbemanning op de begraafplaats Moscowa.

binnenbekleding, 2 metalen kisten (de eerder genoemde sierkisten voor crematies in Velsen), 3 kinderkistjes en 1 mahoniehouten kist.³⁾ Met genoemde tekorten zoals elders in het land had men in het bosrijke Arnhem in september 1944 nog niet te maken. De vergelijking gaat niet helemaal op, omdat tijdens de hongerwinter de bevolking van de stad Arnhem elders verbleef. Wellicht komt ooit een onderzoeker op het idee om het onderwerp “begraven in oorlogstijd” nog eens nader te beschrijven.

NOTEN

- 1) **Karel Innemee** enz., *Begraven in Den Haag*. (Utrecht 1987)
- 2) **N.D.N. Visser**, *Ieder zijn eigen wens, Monuta 75 jaar*. (Apeldoorn 1998)
- 3) Schadeomschrijving ten behoeve van de Schade Enquête Commissie in 1945

Krantenfoto van het bombardement op Arnhem 22 februari 1944.

Confiscatie van de lijkauto

In augustus 1944 deed zich echter een merkwaardig incident voor. Er kwam een brief van de Duitse Wehrmacht binnen waarin werd aangekondigd dat de rouwauto moest worden ingeleverd. Enkele dagen later al stonden enige Duitse soldaten voor de deur van het kantoor op de Apeldoornseweg, onder leiding van een officier. Deze verklaarde de lijkauto te komen ophalen. Hij overhandigde Willem een officieel document waarin werd verklaard dat hij de auto aan de "Wehrmacht" had afgestaan. Nauwelijks een week later verscheen er weer een detachement Duitse soldaten die ook de lijkauto kwamen ophalen. Willem toonde hen het ontvangen officiële document. De soldaten vertrokken maar enkele uren later bereikte Willem het bevel om zich bij de garnizoenscommandant te melden. Er was twijfel ontstaan over de echtheid van het document en men vroeg zich af wat er werkelijk was gebeurd. Het kostte Willem een flink aantal uren om de Duitsers duidelijk te maken dat hij de lijkauto absoluut nodig had voor zijn bedrijf en dat hij de auto daadwerkelijk en met grote tegenzin had meegegeven aan Duitse soldaten. Na de oorlog zou Willem een dankbrief ontvangen van het Militair Gezag. Hij ontving bovendien

een financiële schadeloosstelling. De auto was kennelijk door een verzetsgroep opgehaald en zou zijn ingezet in Frankrijk. Het nut van een lijkauto aan het front heeft Willem nooit begrepen en hij heeft het ook als groot onrecht ervaren. Overigens was het bedrijf al ruim voor het inleveren van de lijkauto gedwongen geweest om over te gaan op vormen van alternatief vervoer. Uit de lijst van de uit het koetshuis verdwenen spullen van 1945¹⁾ blijkt dat Willem heeft beschikt over een "carrier" en een handwagen. Het zullen de officiële omschrijvingen zijn geweest van wat door zijn personeel gewoon werd aangeduid als een bakfiets en een handkar. Voor zijn medewerkers veroorzaakte het gebruik van dergelijke vervoermiddelen grote problemen. Juist in het heuvelachtige Arnhem was vervoeren van overledenen op zo'n primitieve wijze een zware opgave. De medewerkers beleefden dan ook hachelijke avonturen en de risico's werden tijdens de strenge winter van 1943/44 alleen nog maar groter. De besneeuwde, spiegelgladde wegen zorgden voor ronduit gevaarlijke situaties. Meer dan eens moest een beroep worden gedaan op de politie omdat men met kist en al van de weg was geraakt. Een nieuwe medewerker die vaak met dit probleem te maken kreeg was Henk Coeleman. Hij was geboren op 25 december 1908 en dreef een kruidenierswinkel in de Nijhoffstraat 56. Hij werd aangesteld in april 1944 en zou tot in de tachtiger jaren aan het bedrijf verbonden blijven. Na de oorlog kwam hij menigmaal terug op deze ellendige oorlogservaringen. Zij stonden model voor de wijze waarop het bedrijf dat voorlaatste oorlogsjaar door moest ploeteren. Kramers laatste uitvaart tijdens de oorlog op Moscowa vond plaats op zaterdag 16 september 1944 met drie koetsjes.

Primitieve wijze van vervoer van een overledene.

NOOT

- 1) Schadeomschrijving t.b.v. de Schade Enquête Commissie in 1945.

De Evacuatie

Het bevel tot evacuatie van de Arnhemse burgerij werd door de Duitse Wehrmacht bekendgemaakt op 23 september 1944, dus nog tijdens de slag om Arnhem. De gevechten bevonden zich op dat moment in het laatste stadium, dat ook wel als de “Slag om Oosterbeek” wordt omschreven.

In Arnhem zelf vonden niet langer gevechtshandelingen plaats. Op zondag 24 september liet de leiding van het Rode Kruis overal in de stad pamfletten ophangen waarin werd meegedeeld dat de bevolking ten noorden van de spoorlijn uiterlijk op maandagavond 25 september moest zijn vertrokken. Het Rode Kruis adviseerde om de weg naar Apeldoorn te nemen of om richting Ede te gaan. Zij maakte tevens bekend dat van gemeentewege langs die routes een reeks hulpposten zou worden geplaatst om de bevolking te helpen.

Willem en zijn vrouw Marie waren resp. 59 en 58 jaar, zij bewoonden een mooi ingericht huis en kenden tot op dat moment geen al te grote voedselproblemen. In Arnhem, anders dan in de Randstad, was de beschikbaarheid van voedsel wel sterk verminderd maar dat had nog niet geleid tot echte schaarste. Zij zagen zelfs kans om hun dochter in Leiden af en toe wat extra's toe te stoppen. Deze had het vooral erg moeilijk gekregen nadat haar man was ondergedoken (naar later bleek in de N.O. Polder). Nog in de zomervakantie van 1944 had zij met haar zoontje enkele weken in Arnhem doorgebracht. Het gedwongen vertrek van de ene op de andere dag trof ook Willem als een mokerslag. Hij begroef nog snel het tafelzilver in de tuin, maar helaas zo goed dat hij het later nooit meer heeft kunnen terugvinden. Voorts bracht hij zijn administratie over naar de kelder van zijn rouwcentrum, in de hoop dat het daar veilig zou zijn en hij verliet die maandag rond het middaguur zijn woning. Hij trok in gezelschap van zijn vrouw en Sientje, de dienstbode, te voet in de richting van Apeldoorn. Met zijn medewerkers had hij, op Asmus na, geen contact meer gehad. Deze laatste bleek van plan om met zijn gehele gezin naar familie in het westen te trekken. Via de Woeste Hoeve en langs verscheidene hulpposten kwam het drietal tegen het vallen van

Gedenkteken van de Evacuatie van alle Arnhemmers in 1944.

de nacht uitgeput aan in Apeldoorn, waar op de Markt het Rode Kruis de mensen opving om ze onder dak te brengen. Zij brachten de nacht door onder enkele dekens in een schoolgebouw. De volgende dag kregen zij een sober ontbijt van het Rode Kruis en trokken zij weer verder. Tenslotte vonden ze op de vierde dag en wederom via het Rode Kruis onderdak bij een boerengezin in Barneveld. In een soort uitgebouwd kippenhok beleefden zij barre tijden tijdens die extreem koude winter van 1944/45. Gelukkig werd hen het nomadische bestaan bespaard dat zoveel andere stadsgenoten moesten lijden. Het lijkt waarschijnlijk dat zij met hun gastgezin een financiële regeling hadden getroffen, waardoor zij tot hun terugkeer op hetzelfde adres konden blijven. Zij konden het niet al te goed vinden met hun gastheer en ofschoon zij na de oorlog nog enkele malen naar Barneveld zijn teruggekeerd om van hun dankbaarheid blij te geven, is het nooit tot een duurzame relatie gekomen. Intussen was Arnhem overgeleverd aan de bezetters en deze begonnen met het georganiseerd plunderen van de huizen. Op de bewaard gebleven foto's zien wij vrachtauto's met mannen die huis voor huis systematisch leeghaalden. In maart en april werd de stad bovendien opnieuw frontgebied en vonden er zware gevechten plaats. Het resultaat is bekend. De stad werd zwaar getroffen door het oorlogsgeweld en grotendeels verwoest.

Van de 29.000 huizen die de stad rijk was, waren er op het moment van de bevrijding door de geallieerden op 15/16 april ongeveer 250 onbeschadigd.¹⁾ Het was dan ook al snel duidelijk dat de bewoners na de bevrijding van de stad niet direct weer terug konden keren naar hun woningen. Het puin lag overal op de straten en versperde de wegen.

Er lagen nog veel doden tussen het puin.

Van Iddekinge geeft in zijn boek "Arnhem 44/45" aan dat het om ca 1.000 militairen (vooral Duitsers) en zo'n 150 burgers ging. De Canadezen hadden besloten om de stad te gebruiken als garnizoen voor hun troepen, hetgeen extra druk legde op de overgebleven gebouwen. In de stad lagen overal grote hoeveelheden munitie en kapot oorlogstuig. De fanatieke Hitlerjugend, waarvan een onderdeel bij Arnhem was ingezet, had bovendien voor hun vertrek een aantal panden voorzien van boobytraps, waardoor betreden nog gevaarlijker werd. Elektriciteit en voedsel waren er niet. Door glasschade waren ook de huizen die nog enigszins bewoonbaar waren, voorlopig nog totaal onbruikbaar. Het tijdelijke stadsbestuur besloot dan ook om de mensen op basis van een oproep te laten terugkeren en legde om de stad een cordon, bestaande uit mannen van de Binnenlandse Strijdkrachten aangevuld met hulppolitie (Cordon F). Eind mei en begin juni hield het cordon echter geen stand meer, daarvoor was de stroom terugkerende bewoners te groot. Dit was met name het gevolg van het feit dat veel gemeentebesturen waren begonnen met het wegsturen van de aldaar verblijvende evacués. De geruchten over het doorgaan van plunderingen door zowel geallieerde soldaten als burgers die al illegaal in de stad verbleven, vormden voor die terugkeer een extra stimulans. Met duizenden tegelijk gingen men terug naar het eigen huis en begin september waren al ongeveer 90.000 inwoners, van de oorspronkelijke bijna 95.000 inwoners in 1944, weer terug in de stad.

NOOT

1) P.R.A. van Iddekinge, *Arnhem in 44/45, Evacuatie, verwoesting, plundering, bevrijding, terugkeer.* (Arnhem 1981)

Briefhoofd van het Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw.

Terugkeer uit Barneveld

Zo keerden ook Willem, Marie en Sientje begin juni weer terug. Zij troffen hun woning totaal leeggemaakt aan. Het glas was uit alle ramen, het raam rechts naast de voordeur was gebruikt als toegang tot de woning, waardoor de vensterbank geheel was uitgesleten. Het dak was beschadigd, er zaten barsten en kogelgaten in de muren en de kamers waren onbeschrijfelijk smerig. Overal lagen menselijke uitwerpselen, op het behang in de woonkamers waren pornografische tekeningen aangebracht, de tuin was omgewoeld, de gordijnen voor zover nog aanwezig waren aan flarden, de fraaie luiken aan de voorzijde van het huis waren weggehaald, de klok boven de voordeur was kapotgeslagen, het bad vertoonde grote scheuren en verwarmingsbuizen waren van de muur gerukt. Overal hing een ondragelijke stank. Een bezoek aan het rouwcentrum in de Spijkerstraat leerde dat het interieur van de ontvangkamer eveneens zwaar was beschadigd. De Canadezen hadden bovendien hun motorfietsen op de vloer van de fraai betegelde hal geplaatst en deze onherstelbaar vernield. Ook het koetshuis was zwaar beschadigd, hetgeen blijkt uit een document, gedateerd 9 juli 1945 dat door Willem is opgesteld ten behoeve van de Schade Enquête Commissie. Hierin wordt alle oorlogsschade nauwkeurig omschreven. De opsomming heeft alleen betrekking op de bedrijfsinventaris. In een bijlage achterin dit boek worden de betreffende documenten volledig weergegeven. De woning van de eveneens teruggekeerde Asmus had hetzelfde lot ondergaan. Die eerste weken thuis waren een nachtmerrie. Alles was stuk, er was niets eetbaars te krijgen en er waren geen bedden. In de stad waren gaarkuikens ingericht, omdat het de bewoners aan voedsel, brandstof en schoon water ontbrak.

Bovendien was ook alle achtergelaten kleding door de plundersaars meegenomen. Geleidelijk kwam er hulp op gang, mede door de enorme publiciteit over Arnheims ellende door de waarnemend burgemeester Chris Matser. Er werd bijvoorbeeld een grote hoeveelheid meubilair ingezameld en naar Arnhem gebracht. Met name in Amsterdam, waar men Arnhem officieel had geadopteerd, kwam een enorme hulpactie op gang. Bovendien werd gestart met de actie "Vak helpt vak". In dat verband stuurden bijvoorbeeld schoenmakers materiaal en gereedschap naar hun Arnhemse collega's waardoor deze met hun bedrijf weer aan de gang konden gaan. Ook in de uitvaartwereld kwam een dergelijke actie op gang. Gezien het totale verlies van het opbaarmateriaal zal aanvulling door collega's zeer welkom zijn geweest. Het is echter niet meer bekend op welke wijze Willem daarvan heeft geprofiteerd. De grote kolenkachel, tevens fornuis, was in de keuken blijven staan. Deze was te zwaar geweest om mee te nemen. Het was samen met een kachel in de beide woonkamers feitelijk de enige warmtebron in huis. De centrale verwarming die een vorige bewoner had aangebracht werd door Willem bij het betrekken van de woning in 1929 direct gesloopt. Na terugkeer zijn Willem en Marie begonnen aan het opnemen van de schade en aan het opstellen van het inmiddels al enkele malen vermelde schaderapport. Uit een brief van 9 juli 1945 blijkt dat dit rapport op 3 juli is ingediend bij het Assurantiebedrijf Kröller & Co te Den Haag. In die brief krijgt hij het advies om zich in verbinding te stellen met de Schade Enquête Commissie, die een kantoor had ingericht in Velp. Op 15 oktober ontving

Briefhoofd van Assurantiebedrijf Kröller & Co.

Willem de bevestiging dat zijn schadeaanfifte in behandeling was genomen. Hij diende contact op te nemen met een expert, de heer A. Kiewiet, die kantoor hield aan het Willemsplein nr. 13. Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat de opgemaakte lijsten ook daadwerkelijk zijn ingediend en dat bij het regelen van de bedrijfsschade ook het Commissariaat voor Oorlogsschade van het Ministerie van Financiën werd betrokken, getuige de enveloppe van deze overheidsinstelling waarvan het poststempel is gedateerd 11 augustus 1947. Welk percentage van de werkelijk geleden schade uiteindelijk werd uitgekeerd blijkt helaas niet uit de aangetroffen correspondentie. Uit een afrekening van het eerder genoemde Commissariaat van 24 augustus 1955 blijkt wel dat toen de schade, ontstaan door de ingevorderde rouwauto, is verrekend. Willem had via het Autobedrijf Citam een Chrysler Windsor automaat gekocht en kreeg nu een gedeelte van de aankoopsom vergoed. Daarmee was de oorlogsschade afgewikkeld. In het koetshuis had Willem de lijkkoets en één volgkoets aangetroffen, beiden zwaar beschadigd. Het staat wel vast dat de rouwkoets is gerepareerd en weer in bedrijf is gekomen. Over het lot van de volgkoets is minder bekend. Het valt niet uit te sluiten dat de beschadigde koets eveneens is gerepareerd en dat Willem de overige koetsen steeds heeft gehuurd.

Omdat er geen auto's meer beschikbaar waren plunderen de Duitsers met behulp van paard en wagen zoals hier op de Apeldoornseweg.

De naoorlogse jaren

Uit de beschikbare gegevens komen twee feiten helder naar voren. Half juni hervatte Willem zijn bedrijf en wegens de enorme schaarste aan woonruimte in Arnhem kreeg hij voor het eerst in zijn leven te maken met inwoning. Al in april 1945 had het voorlopig gemeentebestuur een soort noodverordening afgekondigd waarin stond dat de eigenaar van een woning deze alleen na toestemming (via een vergunning) van de gemeente, mocht betrekken. Daarop aansluitend was bepaald dat de hoofdbewoner moest instemmen met de bevoegdheid van de gemeente om een deel van de woning aan dakloos geworden Arnhemmers af te staan. Dat gebeurde in zijn geval dan ook direct. Toestemming en vergunning moesten worden opgehaald in het gebouw Sacré Coeur dat als gemeentehuis was ingericht. Al in de zomer van 1945 worden twee gezinnen bij hem ondergebracht. Eén gezin betrok twee kamers op de tweede verdieping, naast de kamer van Sientje. Deze behield haar kamer. Het echtpaar verbleef

gelukkig maar enkele jaren in huis en zelfs hun naam is nadien bij de familie in vergetelheid geraakt. Het tweede echtpaar betrof de heer en mevrouw K.J. Mulder. Zij bewoonden de beide voorkamers, gelegen op de eerste verdieping. Het waren aardige mensen die zoveel mogelijk rekening hebben gehouden met de gevoelens van de hoofdbewoners. In goede harmonie zijn zij uiteindelijk op 1 mei 1953 vertrokken naar een eigen woning elders in de stad. Er is weinig bronnenmateriaal bewaard gebleven over inwoning en bewoning van de huurpanden van Willem in de Sloetstraat, Schrassertstraat, Verhuellstraat en de Jacob Cremerstraat. Aangenomen mag worden dat de oorspronkelijke bewoners daar geleidelijk weer zijn teruggekeerd. Het boek waarin de huren zijn bijgehouden vermeldt namelijk geen nieuwe namen of verhoogde huren. Het al bestaande achterhuis in de Spijkerstraat nr. 8 werd wederom bewoond en ook de huurders van de bovenwoning van het koetshuis op nr. 6. waren in de zomer van 1945 al weer teruggekeerd. Waar het gezin Asmus tijdens de evacuatie verbleef is niet meer bekend, maar het gehele gezin keerde na de oorlog terug in de bovenwoning van het rouwcentrum op nr. 14. Kennelijk waren ook de panden langs de Eusebius Buitensingel weer in gebruik, want over 1945 wordt er door de eigenaar van het pand op nr. 4 weer een jaarvergoeding betaald voor het recht van overpad tot april 1946.

De Blekersgang, hoek Spijkerstraat
anno 2010.

De ontwikkeling naar een landelijke organisatie

In de Tweede Wereldoorlog werd het gehele uitvaartwezen verplicht ondergebracht in een vakgroep. Die was weer onderverdeeld in ondervakgroepen, bijvoorbeeld voor Onderlinge Begrafnisbedrijven. In 1940 werd door Anton van Asperen de Nederlandse Centrale voor het Begrafnisbedrijf opgericht. Deze werd in 1942 verplicht ingedeeld bij de door de Duitsers ingestelde vakgroep Begrafniswezen. Na de oorlog werden er nog eens drie begrafenisbonden opgericht namelijk één voor de Rooms Katholieke ondernemers, één voor de Protestantse Ondernemers en één voor de particuliere ondernemingen. In 1948 werden de drie bonden bijeengebracht in de NCB, de Nederlandse Centrale voor het Begrafnisbedrijf. De eerder genoemde Van Asperen werd directeur en tevens hoofdredacteur van het eerste vakblad “Het Begrafniswezen” (H.Kok, Thanatos). Voor de professionalisering van het uitvaartbedrijf is de oprichting van de STIVU (Stichting Vakexamen Uitvaartverzorging) in 1955 een belangrijke ontwikkeling geweest. Door de instelling van een vakexamen konden voor het eerst harde eisen van vakbekwaamheid gesteld worden aan de leidinggevenden in de branche. Bovendien was er door de sterk verbeterde organisatie een voor de overheid aanvaardbare gesprekspartner ontstaan, met wie overleg kon worden gevoerd over veranderde wetgeving op het gebied van de lijkbezorging. Het spreekt vanzelf dat Willem lid werd van de NCB en in de grafboeken zie je dat hij netjes de contributie ad f 1,50 per uitgevoerde begrafenis afdroeg aan de NCB. De Kraaienbond, voorzover deze de oorlog had overleefd, was door deze ontwikkelingen overbodig geworden. Er is geen correspondentie of briefwisseling teruggevonden waaruit zou kunnen blijken dat Willem bij de organisatie van de uitvaartbranche een rol van betekenis heeft gespeeld.

De begrafenissen in die periode

Het grafboek vermeldt dat op 16 juni 1945 de heer A.J. Kleuver, woonachtig in Naarden, 19 jaar oud is overleden in Tivoli. Het was de eerste opdracht van dat jaar voor het bedrijf. Uit het boek van Van Iddekinge blijkt dat het gemeentebestuur dit gebouw, gelegen aan de Velperweg, had bestemd tot tijdelijk ziekenhuis. Er zouden uiteindelijk in totaal 500 patiënten tegelijk verpleegd kunnen worden. De schade aan de drie Arnhemse ziekenhuizen was zo omvangrijk gebleken dat het geruime tijd zou kosten om deze weer terug te brengen tot het niveau van volwaardig ziekenhuis. Gezien leeftijd en herkomst van de heer Kleuver betrof het hier wellicht een bouwvakarbeider, die na een daartoe strekkende oproep van het Arnhemse gemeentebestuur in Arnhem was gaan meewerken aan het puinruimen en de wederopbouw. In het grafboek wordt tevens melding gemaakt van “1 uur gebruik rouwauto”. De begrafenis vond plaats op Moscowa en de aantekening van één uur in het grafboek bevestigt de indruk dat er in die maand maar één enkele lijkauto (of een of ander militair vervoermiddel) beschikbaar was voor de gehele stad en dat deze noodgedwongen op basis van een uurtarief aan de ondernemers beschikbaar werd gesteld. Uit het gegeven dat de offerte voor de reparatie van Willems rouwkoets pas in december 1945 werd uitgebracht mag worden geconcludeerd dat het de bedrijven nog aan van alles ontbrak, waardoor er voorlopig niet veel te repareren viel.

Tijdens de evacuatie zijn er naar de schatting van Van Iddekinge zo'n kleine 2.000 Arnhemmers overleden. In het grafboek kom je na juli 1945 dan ook bij herhaling tegen dat overleden Arnhemmers moeten worden herbegraven op Moscowa. Het betreft sterfgevallen in de periode eind september 1944 tot mei/augustus 1945. De Arnhemse evacués verbleven op tal van plaatsen in ons land, maar toch vooral op de Veluwe, in Noord- en Oost-Nederland en in de Achterhoek. Het overbrengen van de overledenen uit de evacuatielocaties naar Moscowa werd door de nabestaanden gebruikt om de oorspronkelijke uitvaart nog eens dunnetjes over te doen. Er werden rouwbrieven

gedrukt en advertenties geplaatst en familie en bekenden kregen gelegenheid alsnog de laatste eer te bewijzen. In het najaar van 1945, toen het normale leven weer enigszins op gang was gekomen en er wat meer mogelijk werd op het gebied van reizen, nam het aantal herbegravingen sterk toe. Voorts kom je in het jaar 1945 meerdere keren tegen dat er ook een herbegraving vanuit Arnhem naar elders in het land plaatsvond, bijvoorbeeld in opdracht van het Ministerie van oorlog. Soms staat er een wat onduidelijke omschrijving bij zoals “luchtbescherming”. Voorlopig was er werk genoeg. Met alle herbegravingen erbij kwamen er in de tweede helft van 1945 bijna evenveel opdrachten binnen als daarvoor in een heel jaar. Uit de grafboeken blijkt dat pas op 19 oktober 1945 voor de eerste keer melding wordt gemaakt van een begrafenis met rijtuigen. Het betreft mevrouw Cornelia Frowein-Wijnmalen, een

opvallende naam. Zij wordt bijgezet in een bestaande grafkelder nr. 383 op Moscowa. Over de verbeterde woon- en werkomstandigheden is in algemene zin bekend dat al in het najaar was bereikt dat men in delen van de stad weer kon beschikken over elektriciteit. Dat betrof vooral het gedeelte ten noorden van de spoorweg. Mede dankzij de inzet van tientallen Amsterdamse vaklieden die in het kader van het project “Amsterdam helpt Arnhem” aan de stad waren uitgeleend. Ook het openbaar stadsvervoer kwam weer op gang, zij het dat er in 1945 voorlopig alleen militaire vrachtauto's beschikbaar waren. Voorzichtig mag worden geconcludeerd dat er ook meer lijkauto's beschikbaar waren gekomen en dat er ook weer koetsen konden worden ingezet.

Het gebruik van auto's nam kennelijk zo toe dat er ook een vast tarief voor was gemaakt met als omschrijving: Conditie auto, aanzeggen, fooien personeel, 8 dragers en 2 voorgangers voor f 125,-. Een kist staat in het grafboek niet afzonderlijk vermeld. In het tarief zal dus een standaardkist zijn opgenomen. Sinds november kom je de omschrijving tegen “conditie met betere kist”. Daaruit zou je kunnen afleiden dat Willem inmiddels wat meer modellen kon aanbieden. De eerste crematie in Driehuis-Westerveld vond plaats op 27 november. Het vervoer geschiedde per auto. Het betrof de heer Gantvoort, die op 22 november 1944 was overleden te Dieren en aldaar begraven op het nieuwe algemene gedeelte. Hij had echter nadrukkelijk de wens te kennen gegeven dat hij gecremeerd wilde worden en daaraan werd dus een jaar later alsnog voldaan. Het was tekenend voor die periode.

Geleidelijk werden de drie Arnhemse ziekenhuizen en het kinderziekenhuis weer in gebruik genomen, want al in het begin van het jaar 1946 kom je Tivoli als locatie van overlijden niet meer tegen. Opvallend in die eerste naoorlogse jaren is het grotere aantal levenloos geboren kinderen en dat van overleden jonge kinderen. Het ging globaal maar liefst om meer dan 10% van het totale aantal opdrachten. Op 26 december 1946 overleed in het Militair Hospitaal te Arnhem de soldaat-vrijwilliger Gradus Siebenheller, oud 27 jaar. Hij maakte deel uit van de staf van de Nederlandse

Afscheid aan het graf.

Beeldengroep op het
crematorium te Dieren.

Binnenlandse Strijdkrachten en werd -ofschoon zijn woonhuis in Schoonhoven stond- begraven op Moscowa en wel op 31 december. De uitvaart gebeurde met militaire eer. Het was voorlopig de laatste keer dat Willem een dergelijke uitvaart verzorgde.

Nabestaanden begonnen weer rouwadvertenties te plaatsen, maar de Arnhemse kranten verkeerden nog in moeilijkheden. Ook de gebouwen waarin de technische faciliteiten waren ondergebracht hadden zwaar onder de oorlogshandelingen geleden. De Arnhemse vestiging van de Arbeiderspers bijvoorbeeld was nagenoeg met de grond gelijk gemaakt.¹⁾ Het Vrije Volk werd tot augustus 1947 in Apeldoorn gedrukt. De Arnhemse Courant verscheen pas op 15 januari 1946 met haar eerste naoorlogse editie. Dat had overigens ook te maken met de perszuivering. In het najaar was de redactie van het Nijmeegs Dagblad een editie voor de Arnhemse bevolking gaan verzorgen onder de naam "Groot Arnhem". De krant ging op 2 juli 1951 samen met de Arnhemse Courant. Uit een willekeurig voorbeeld blijkt heel duidelijk dat de krantensituatie in die eerste jaren na de oorlog sterk versnipperd was geraakt. Bij het heengaan van een zekere heer Kuit op 9 februari 1947 werd er geadverteerd in Groot Arnhem, Het Vrije Volk, De Arnhemse Courant en Hoog Laag.

Rouwadvertenties in de Telegraaf, voor de oorlog veelvoorkomend, kwam je in die eerste naoorlogse jaren niet tegen. De prijs van een rouwadvertentie in een lokale krant bedroeg gemiddeld ca f 15,-, die in een landelijk blad ca f 30,-. Met de kranten verschenen nu ook weer de reclameadvertenties van de Arnhemse Ondernemers. Door zowel Willem als de overige Arnhemse collega's werden hierbij de eigen tarieven wederom uitgebreid vermeld en aangeprezen. Het was ook in die eerste naoorlogse jaren nog gebruikelijk om onderscheid te maken tussen klasse-uitvaarten en de meer eenvoudige uitvoeringen. De hoeveelheid betrokken personeelsleden speelde daarbij een voorname rol. Willem had maar liefst zes verschillende klassen in de aanbidding. Draggers waren oproepkrachten die per keer werden betaald. Het waren in het algemeen mannen op leeftijd. Daarom waren toch echt alle acht draagplekken onder de zware baar van Moscowa nodig om de afstand van poort tot graf te overbruggen zonder dat onderweg één van de mannen onder de kist bezweek. Pas in de tachtiger jaren zou deze baar wijken voor een met fietswielen uitgerust moderner exemplaar.

NOTEN

- 1) **Joan Hemmels**, *Arnhemmers en hun kranten*. (Arnhem 2004)

De veranderingen in de jaren vijftig

Uit de overgebleven lijst van medewerkers blijkt dat in de eerste jaren na de oorlog opvallend veel nieuwe medewerkers als drager werden agetrokken omdat veel dragers uit de vooroorlogse periode niet meer actief waren. Kan dat met de evacuatie en de effecten daarvan op de oudere Arnhemmers te maken hebben gehad? Het is in ieder een opmerkelijk gegeven. In de naoorlogse periode staan de namen vermeld van de heren W. Heeseen, K. van Roekel, A. van den Brink, M. Evers, B. Bosvelt, Ph. A. Ketting, J. Sannes, D. Beurs en W.J. Jansen. Natuurlijk naast en onder leiding van de altijd aanwezige Asmus en zijn trouwe assistent Henk Coeleman. Ook blijkt dat de traditionele gewoonte om het overlijden van iemand via “aanzegging” aan de eigen wijk- of straatbewoners kenbaar te maken nog stand hield. Alleen het bijzondere uniform met de witte sjaal werd niet meer gebruikt. Geleidelijk maar onmiskenbaar nam de vraag naar koetsen af. Midden jaren vijftig werden nog voornamelijk auto's gebruikt. Vanaf 1947 nam het autoverhuurbedrijf Matser al het rijwerk in Arnhem over. Wegens gebrek aan vraag daalde de waarde van de volgkoetsen zo sterk dat tenslotte het ijzer dat aan de koetsen zat en de koperen lampen meer opbrachten dan de koetsen zelf. Vele werden dan ook domweg verbrand of op een andere wijze vernietigd. Ook de lijkkoetsen verloren hun waarde. Er waren er niet zoveel meer. Misschien zo'n 150 in het hele land. Zij kwamen meestal terecht in de handen van liefhebbers of in die van bedrijven die zich nog toelegden op het leveren van rouw- en trouwkoetsen. Sommige lijkkoetsen werden zelfs omgebouwd tot trouwkoets. ¹⁾

De samenwerking met zwager Henk Innemee werd na de oorlog onmiddellijk hervat. Dat resulteerde onder meer in Willems bijdrage aan de uitvaart van W.F.K. Bischoff van Heemskerk. Hij overleed op 60-jarige leeftijd in Velp en werd onder grote belangstelling bijgezet op de Haagse begraafplaats “Oud Eik en Duinen”. Onder de vele bloemstukken bevond zich ook een krans van het Koninklijk Huis. In de grafboeken worden nu ook

Willem Kramer op oudere leeftijd met Maria en vriendin Carla Klekamp.

de namen van collega's in andere steden wat vaker genoemd. De mobiliteit van de bevolking nam toe en de uitwisseling van collegiale diensten werd intensiever. Zo werden in 1946 de namen vermeld van Begrafenisonderneming Tap uit Bilthoven, Begrafenisonderneming Oostindië uit Zwolle en Begrafenisonderneming Ouwejan uit Den Haag. In 1947 de bedrijven Simplicitas uit Haarlem, W.L. Verhoef uit Den Haag en Van Vuure uit Hilversum. Voorts waren er veel opdrachten tot grafonderhoud maar blijkt uit de boeken dat de uitvoering daarvan meer en meer werd uitbesteed. De naam van de Arnhemse steenhouwer Jansen werd hierbij steeds vaker genoemd. In november 1946 overleed de schoonvader van Willems dochter, een zekere Hessel van Dijk. Deze stierf te Oegstgeest en moest worden bijgezet in diens familiegraf op de begraafplaats Jonkerbos in Nijmegen. De beide schoonvaders hadden voor de oorlog veel contact gehad en daarom werd Willem op zijn verzoek ingeschakeld. Uit de grafboeken blijkt voorts dat op 1 januari 1947 het laatste van de drie Arnhemse ziekenhuizen, het Diaconessenhuis, weer in gebruik kon worden genomen. De drie ziekenhuizen beschikten destijds ieder over een eigen opbaarruimte, maar vooral die van het St. Elisabeth Gasthuis, de zogenaamde rouwkapel, werd veelvuldig gebruikt. Het was ook de eerste met een eigen beheerder. In die tweede helft van de jaren veertig kwam het overbrengen van en naar het buitenland maar moeizaam op gang. De oorlogssituatie had geleid tot een sterk verdeeld W. Europa en dat had tot gevolg dat het regelen van de formaliteiten nog erg ingewikkeld was. Vrij vervoer van personen en goederen waren toen nog onbekende begrippen. Zo overleed op 9 april 1948 de Italiaan Alfredo Geraldini in Arnhem. Om te beginnen moest het lichaam worden gebalsemd om vervolgens te worden geplaatst in een zinken binnenkist. Deze werd in een massief eiken buitenkist gezet. Het geheel moest daarna worden voorzien van verzegelde stalen banden. Er werden tal van medische en gemeentelijke verklaringen opgesteld, waarbij ook de Italiaanse

Ambassade in Den Haag een belangrijke rol speelde. Voor ieder land afzonderlijk was bovendien een zgn. "lijkenpas" vereist, die dan weer door de betrokken consulaten werden afgegeven. Het duurde allemaal wel 10 dagen voordat de overledene in Amsterdam op een internationale goederentrein kon worden gezet, die hem terugbracht naar zijn geboorteland. Zowel in 1946 als in 1947 werd Willem belast met de uitvaart van een dochter van het echtpaar Kröller-Möller. De oude relaties bleven hem trouw.

NOTEN

- 1) Informatie verstrekt door **Herman Haasnoot**, eigenaar van het bekende koetsenverhuurbedrijf.

Begrafenis op Moscowa eind jaren vijftig.

Het crematorium te Dieren

Het was een opvallende speling van het lot dat het tweede crematorium in Nederland juist in de omgeving van Arnhem terecht kwam. Al in 1874 waren er door een aantal liberalen in Arnhem vraagtekens geplaatst bij de hygiëne van teraardebestellingen. In de Arnhemse Courant verschenen artikelen van pleitbezorgers van crematie.

Deze stelden dat het gevaarlijk geachte proces van lijkontbinding, dat soms wel twintig jaar duurde, beter kon worden teruggebracht tot enkele uren. Een natuurkundeleraar, verbonden aan de Hogere Burgerschool (het latere Lorentz College) bepleitte de oprichting van een vereniging tot lijkverbranding. Dat initiatief zou uiteindelijk in Den Haag genomen worden, maar de betreffende leraar zou wel deel uitmaken van het comité dat in 1874 de Vereniging tot Lijkverbranding oprichtte.¹⁾

In 1953 werd aan de rand van het dorp Dieren de eerste steen gelegd van het tweede crematorium in Nederland. Voor het verder ontwikkelen van de crematiegedachte was dat voor deze regio van heel

groot belang. Toen het crematorium in 1954 in gebruik werd gesteld was het voor Arnhemmers mogelijk geworden om dicht bij huis te blijven als men een familielid wilde laten cremeren. Er was echter meer aan de hand, namelijk de bijzondere uitstraling van het gebouw. Het was modern, met veel lichte en heldere kleuren en het was ruim en doordacht opgezet. Er werd veel aandacht besteed aan technische faciliteiten, zoals een uitstekende muziek- en geluidsinstallatie. Er was een prima catering waarbij voor het eerst ook wijn en bier tot de mogelijkheden behoorde. De kist schoof naar achteren en zakte niet omlaag zoals tot nu toe gebruikelijk was geweest. Bovendien bood de aula ruimte voor de ontvangst van wel 500 bezoekers tegelijk. Het was allemaal heel revolutionair. Het gebouw toonde aan dat het mogelijk was om de traditionele kleuren als zwart en paars los te laten, zonder daarmee afbreuk te doen aan de kwaliteit van een uitvaartplechtigheid.

Het nieuwe gebouw illustreerde ook heel erg

Het crematorium te Dieren.

Het Columbarium van het crematorium te Dieren.

duidelijk hoe ouderwets en achterhaald al die traditionele poortgebouwen uit de negentiende eeuw eigenlijk waren met dat van Moscowa voorop. Kleine ontvangstruimten, nauwelijks ramen, stinkende toiletten, geen faciliteiten voor een behoorlijke condoleance en muren voorzien van gipsen knekels en schedels met waarschuwendende teksten en symbolen als Memento Mori en een zandloper, kenmerkten de toenmalige uitvaartcultuur. Het aantal crematies steeg snel en zou oplopen tot 60% in 1979 volgens de grafboeken van Kramer. De moderne accommodaties voor crematie speelden daarbij zeker een rol, maar de toenemende onkerkelijkheid en de alsmaar stijgende prijs van graven en grafstenen waren zeker zo belangrijk. Helaas hield de wetgeving daarmee geen gelijke tred. De wet op de lijkbezorging van 1959 was feitelijk een bijstelling van de wet uit 1869, die sterk verouderd was. De belangrijkste verandering was dat crematie niet langer strafbaar was. De verandering in de wet op de lijkbezorging van 1968 stelde crematie geheel gelijk met begraven. Helaas was de uitvaartwereld vooralsnog niet verlost van het extra schouwen en verzegelen door een gemeentearts en luikjes in het deksel van de kist met afmetingen van 30 bij 30 cm. Op 5 juni 1964 berichtte het Vaticaan dat de “Congregatie van de Geloofsleer” had bepaald dat cremieren niet langer strafbaar was voor rooms katholieken.

NOTEN

1) **Wim Cappers**, *Vuurproef van een grondrecht*.

Willem in de vijftiger jaren

Op 1 juli 1956 werd ten overstaan van notaris De Greeff een contract gesloten, waarbij Willem het onderhoud overdroeg aan de bv Gravenservice i.o. van de heer J. Nauta, gevestigd te Arnhem. Willem betaalde hem daarvoor eenmalig een bedrag van f 6.350,-. Voor dat bedrag nam de koper de zorg voor het onderhoud van zo'n zestig graven over. Bij de omschrijving staat dat het gaat over alle nog lopende, door Kramer gesloten contracten tot onderhoud. Daaronder werd verstaan het opschuren, het verzorgen van de letters, het schoonhouden van de banden en het bijhouden van de beplanting. Nadrukkelijk werd vermeld dat vernieuwingen buiten de overeenkomst vielen. Eind jaren vijftig wordt Willems handschrift in de grafboeken steeds beveriger. Zijn gezondheid werd minder en het viel hem tenslotte zwaar om de gang naar Moscowa te maken. Met name de toenemende suikerziekte veroorzaakte veel ongemak. Asmus vertelde wel eens dat de familie soms bang was dat de oude heer Kramer het einde van een uitvaart niet zou halen. Wat moet dat moeilijk voor hem zijn geweest. Hij was altijd een opvallend stevige en statige man geweest, die plechtig iedere bekende groette door kort zijn hoed te lichten. Hij zag er altijd tot in de puntjes verzorgd uit. In Arnhem deed het gerucht de ronde dat het slecht met jouw uiterlijk was gesteld als de heer Kramer jou met meer dan gewoon enthousiasme begroette. Hij hield er in zijn goede dagen van om in de namiddag voor het huis aan de Apeldoornseweg te gaan staan om met iedere voorbijganger een praatje te maken. Kortom, Willem was een sociaal mens en dat niet alleen door zijn wat bijzondere beroep. Met het klimmen der jaren werd dat allemaal minder en minder en zelfs voor het koken verloor hij zijn belangstelling. Een duidelijk lichtpuntje in deze situatie was de vriendschap met het echtpaar Klekamp. Zij bezaten een modewinkel, aanvankelijk gevestigd aan de Looierstraat en later aan de Jansbinnensingel, onder de naam Modehuis Klekamp. Het echtpaar had zelf geen kinderen, maar adopteerde op latere leeftijd een neef ten behoeve van de opvolging. Die vriendschap heeft

Het graf van Willem Kramer, hij ligt daar met zijn beide ouders, zijn jonggestorven broer, zijn vrouw en zijn dochter.

veel voor Willem en Marie betekend. Zij zochten elkaar regelmatig op, gingen samen dineren in Musis Sacrum, later Royaal en gingen midden jaren vijftig ook met z'n vieren op vakantie. Dat laatste gebeurde via een auto met chauffeur die gehuurd werd van autobedrijf Matser. In die jaren vijftig gingen de reizen veelal naar Frankrijk en Italië, want Oostenrijk en Duitsland hadden als vakantiebestemming voor de meeste Nederlanders afgedaan. Een aantal jaren werden ze gereden door steeds dezelfde chauffeur, die bekend stond als "Gijs met de lange tenen" in verband met diens uitzonderlijke schoenmaat. Deze Gijs Vulpen zou als drager nog tot zijn 65^e jaar betrokken blijven bij het bedrijf. Tijdens dergelijke vakanties bleef Asmus dan op de Apeldoornseweg en nam Willems taken in het bedrijf over. Je kunt in de grafboeken duidelijk aan het handschrift zien wanneer Willem afwezig is geweest. Marie deed aan kantklossen en had daartoe in de serre een echt kantklosapparaat laten plaatsen. Zij was daar soms hele dagen mee bezig, want verder had zij niet veel te doen. Sientje en een huishoudelijke hulp zorgden voor de huishouding, het schoonmaken en het koken. Leveranciers kwamen in die dagen nog aan huis, zoals een melkboer, de groenteman en de kruidenier, vaak met paard en wagen. Iedere ochtend kwam precies om 08.30 uur de barbier, zoals die toen werd genoemd, om Willem te scheren. Hij kreeg geen eigen sleutel en moest dus iedere ochtend aanbellen. Vervolgens werd hij door Sientje officieel bij Willem aangekondigd en na toestemming te hebben gekregen besteedde

man de twee trappen die leidden naar de immens grote badkamer, waar Willem, gedeeltelijk ontkleed, al op hem zat te wachten. De barbier was van uitzonderlijke lengte en had een zeer uitgestreken gezicht. Hij toonde nooit enige emotie, ook niet als hij doelwit was van grappen en grollen zoals het verzoek om een kolenkit mee naar boven te nemen, of bijvoorbeeld een toiletborstel. In de ogen van logerende kleinkinderen was de man een markante figuur, waar zij toch ook behoorlijk bang voor waren. Naast deze dagelijkse gang van zaken was het geleidelijk rustig geworden in huize Kramer. Behalve familieleden en een naaste vriend kwam er niemand meer op bezoek. Vanaf 1961 moest Willem regelmatig in bed blijven en tenslotte vrijwel permanent. Er werd een ziekenhuisbed op schragen in de voorkamer geplaatst. Sientje en zijn echtgenote namen de verzorging op zich, ondersteund door een verpleegkundige die dagelijks aan huis kwam. Ook op de zaterdagavonden als dragers en huurders in Sientjes keuken hun opwachting maakten, liet Willem zich niet meer zien. Al deze jaren heeft good old Asmus het bedrijf draaiende gehouden. Uit de grafboeken en ook uit de kasboeken blijkt dat nu alle werkzaamheden door hem werden waargenomen. Het bedrijf is dan ook zeer veel dank verschuldigd aan deze plichtsgetrouwe en loyale medewerker. Het staat wel vast dat het bedrijf zou zijn verdwenen als ook Asmus was gestopt, hetgeen gezien zijn leeftijd niet verwonderlijk zou zijn geweest.

Het heengaan van Willem

Na een langdurig ziekbed overleed Willem thuis op 9 juli 1963. Hij werd 78 jaar. Na de crematie in Dieren werd zijn asurn bijgezet in het familiegraf op Moscowa. Zijn zoon Joop kwam over vanuit Curaçao en dochter Betty vanuit Hilversum om samen met hun moeder de uitvaart en de nalatenschap te regelen. Dat stond onder een zekere druk omdat Joop niet al te lang kon wegblijven van zijn transportbedrijf in Willemstad. Het eerste besluit inzake de erfenis was de opdracht aan notaris De Greeff om de verhuurde woningen zo snel mogelijk te verkopen. Vervolgens was er veelvuldig overleg over de toekomst van het bedrijf. Opvolgers ontbraken vooralsnog en al snel bleek dat verkoop eigenlijk niet mogelijk was. De Arnhemse bedrijven zullen zo hun eigen reden hebben gehad om af te zien van de aangeboden overname en het verwante bedrijf van Henk Innemee in Den Haag haakte na een aantal gesprekken eveneens af. Vervolgens kwamen de erfgenamen op het idee om de oudste kleinzoon, de zoon van Betty van Dijk- Kramer, genaamd Hessel te benaderen. Deze had kort daarvoor een baan aangenomen als leraar geschiedenis op het Christelijk Lyceum in Gouda voor slechts 12 uur. Te weinig om van te kunnen leven en bovendien

was hij op zoek naar geschikte huisvesting. Dat was in die tijd in ons land nog een groot probleem. Er was woningnood. Veel jonggehuwden woonden om die reden in bij ouders en dat was geen benijdenswaardige situatie.

De erfgenamen maakten een voorstel. Hessel kon de Apeldoornseweg 72 overnemen, alsmede Spijkerstraat 8, 10 en 12, d.w.z. de rouwkamer en de bovenwoning. Voorwaarde was daarbij wel dat hij ook het uitvaartbedrijf zou voortzetten en dat zijn grootmoeder op de Apeldoornseweg kon blijven wonen. Opvallend bij het voorstel was dat hij van zijn oom Joop een tweetal jaarrekeningen ontving, waarvan het balansgedeelte door nietjes was afgesloten. Dat was voor Hessels schoonvader, die in dit geval het jonge paar zakelijk ter zijde stond, alle reden om het overnameplan sterk te ontraden. De aantrekkingskracht van het mooie pand was echter te groot. In tijd van woningnood een huis met 13 kamers, dat kon je eigenlijk niet afslaan. Dat misschien wel enige ervaring, kennis van het uitvaartbedrijf en zakelijk inzicht vereist waren om met succes een bedrijf te kunnen voortzetten, werd door jeugdige overmoed onderschat. Na enkele dagen al viel het besluit om tot voortzetting over te gaan.

CONCLUSIE

Willem zette de opbouw van het bedrijf van Joop met veel ambitie en elan voort. Door zijn stage in Utrecht en zijn vroege betrokkenheid bij het bedrijf werd hij in staat gesteld om al vroeg een eigen visie te ontwikkelen op de toekomst van het bedrijf onder zijn leiding. De resultaten spraken voor zich. Hij was een der eersten met een eigen rouwcentrum in een stedelijk gebied en hij liet een van de mooiste lijkkoetsen bouwen in het

Nederland van de jaren dertig. Hij bezorgde het bedrijf in diezelfde periode een ongekennde bloei. Hij zocht samenwerking met beroeps-genoten in het westen, hij volgde alle trends zorgvuldig en was op het gebied van presentatie en uitvaartzorg toonaangevend in zijn tijd. Hij was een statige indrukwekkende man die zowel vertrouwen als respect afdwong en hij was naar het voorbeeld van zijn vader sociaal actief. De oorlog

en de nasleep daarvan hadden hem hard geraakt. De afwezigheid van een opvolger deed de rest. Hij verloor de eerdere gedrevenheid en gekoesterde ambities. Hij hield het bedrijf aan uit gewoonte en accepteerde dat het aantal opdrachten jaarlijks daalde. Hij is wellicht gestorven met de gedachte dat het bedrijf na hem zou verdwijnen. In dat opzicht heeft hij zich vergist.

Uitvaartplechtigheid op Moscowa van een echtpaar dat tijdens een vliegongeval in Portugal was omgekomen.
Achter de kist met hoed opzichter van Rhoon.

HOOFDSTUK III

De vierde Generatie

Hessel van Dijk was geboren op 14 augustus 1938 te Leiden als zoon van Dirkjan van Dijk, historicus, conrector en wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit van Amsterdam en Elisabeth Kramer, destijds studente aan de Academie van Beeldende Kunsten in Amsterdam. Op latere leeftijd schilderes. Hij volgde de lagere school in Leiden en de middelbare school in Hilversum. Daarna ging hij Sociale Geografie studeren aan de Rijks Universiteit van Utrecht. Zijn voorkeur ging echter uit naar het vak geschiedenis en vandaar dat hij al na een jaar besloot om van studierichting te veranderen. Dat betekende destijds echter dat hij in militaire dienst moest gaan. Iedere jongen moest in beginsel op zijn achttiende jaar voor 21 maanden het leger in. Je kon uitstel krijgen en één van de redenen tot het verkrijgen van uitstel was een academische studie. Zodra je was afgestudeerd of bij tussentijdse beëindiging werd je echter alsnog opgeroepen, zo ook Hessel. Het is achteraf altijd leuk om verhalen te vertellen over je periode in het leger, maar feitelijk was het vaak saai en geestdodend. Gelukkig voor Hessel werd hij aan het einde van zijn dienstdtijd uitgezonden naar La Courtine, een heel bijzondere ervaring waardoor hij zijn dienstdtijd toch nog met goede herinneringen kon afsluiten. Hij zwaaide af in september 1960 en begon direct aan zijn studie mo Geschiedenis. Hij trachtte de verloren jaren in te halen door keihard te studeren en slaagde erin om het eerste deel al na twee jaar af te ronden, bijna twee jaar sneller dan er voor stond. Op het moment van het overlijden van zijn grootvader was hij bezig aan het laatste jaar van zijn studie. Hij had zich in 1962 verloofd met Bertie Maassen, geboren op 28 juli 1940 te Hilversum. Na haar middelbare school was Bertie Frans gaan studeren en het stel had elkaar ontmoet tijdens een zomercursus aan de universiteit van Besançon (Frankrijk) in 1961.

Zijn eerste jaren

Al na enkele weken waren de overname van de panden en het bedrijf notarieel geregeld en betrok Hessel het huis aan de Apeldoornseweg dat op dat moment nog werd bewoond door zowel zijn oma, Johanna Maria Clasina Kramer-Barneveld, als door de inwonend huishoudster Sientje Pasman. Hij trof bovendien en bovenal Asmus aan die zijn gids en waarnemer zou worden gedurende de verdere jaren zestig. De marktsituatie in het Arnhemse was in de naoorlogse jaren verder veranderd. Het Protestants Begrafenisfonds, gevestigd aan de Rietgrachtstraat, was na de oorlog een omvangrijk bedrijf geworden. Daarnaast waren daar de Coöperatieve Gelderse Vereniging UA voor Uitvaartverzorging, gevestigd aan de Renssenstraat nr. 12 nabij het NS station, de RK begrafenisonderneming J. von Burg, Parkstraat nr. 9 en een nieuw bedrijf namelijk dat van de heer Mijnhart uit Oosterbeek, voorheen directeur van het Prot. Begrafenis Fonds, maar thans zelfstandig ondernemer. Deze had in 1961 een pand aangekocht aan de Thorbeckestraat in Arnhem en in de tuin van dat pand een rouwkamer gebouwd. Voorts waren natura verzekeraars als DELA uit Eindhoven en MONUTA uit Apeldoorn begonnen aan hun opmars als uitvaartbedrijf, een ontwikkeling die grote gevolgen zou hebben voor de Arnhemse situatie. In dit alles speelde de Arnhemse Begrafenis- onderneming Kramer een bescheiden rol. Het bedrijf had zich sedert de oorlogsjaren voornamelijk gericht op voortbestaan. Dat hield o.m. in dat al het materiaal, van baarkleedjes en opzet rouwkamers tot uniformen, versleten en verouderd was. Er was al meer dan 10 jaar niet meer geïnvesteerd in wat dan ook. De rouwkamer was misschien nog het enige dat aan de gloriejaren van voor de oorlog deed herinneren, want al het rijdend materiaal, de schitterende koetsen, de eigen lijkauto, de eigen kistenwerkplaats, het eigen grafonderhoud, alles was verdwenen. Wat restte was de reputatie van de naam! Het aantal medewerkers was eveneens sterk teruggelopen. Asmus en Henk Coeleman waren de belangrijkste medewerkers en zij werden bijgestaan door

Uitvaartstoet op Heiderust met Hessel als uitvaartleider bij een RK plechtigheid. Asmus 1^e rij, 1^e man rechts, Coeleman voorste drager links.

De eerste dragersploeg van Hessel met een zware eikenhouten kist.

een bescheiden groep dragers. De belangrijkste namen uit die periode waren die van R. Ruijsch, A. Magendans, J. Zaad, J.W. Brand, R.E.H. Behr, A.G.J. Hutjens, J. de Man, J. Meijerink, E. Koetsier, H. van Tent, L.D. de Vos, J. Sannes, J. Knipscheer en J.A. Mugge. Het waren vrijwel allemaal gepensioneerde mannen die het werk deden om wat bij te verdienen, maar vooral ook omdat zij veel waarde hechtten aan het sociale aspect. Even weg uit de thuissituatie en gezellig kletsen met gelijkgestemden waren misschien nog wel de belangrijkste argumenten om het werk te doen. Asmus en vooral Coleman zorgden voor zaken als de aangiftes op het gemeentehuis, bezoeken in het rouwcentrum, het bestellen van de dragers (gebeurde destijds nog met een kaartje of gewoon door hen thuis te bezoeken), het kisten, overbrengen en verzorgen van de overledenen, het wegbrengen en ophalen van het rouwdrukwerk, enz. enz. De rouwauto's werden gehuurd van het autoverhuur- en taxibedrijf Matser, de kisten werden ingekocht via de gebroeders De Wit uit Zevenaar, het rouwdrukwerk werd verzorgd door Drukkerij Coers & Roest en de grafstenen werden afgenomen en teruggeplaatst door Steenhakkerij J. Nauta. Het autobedrijf werd destijds geleid door twee broers die niet bepaald in harmonie met elkaar samenwerkten. In het bedrijf heerste een harde onaangename sfeer. Hessel vond het vanaf het begin een moeizame relatie. Als hij auto's bestelde kreeg hij stevast te horen dat er grotere

en belangrijkere bedrijven waren dan het zijne en dat hij dus dankbaar moest zijn voor het feit dat hij van hun auto's gebruik mocht maken. Soms belde één van de heren midden in de nacht op om hem uit te schelden over een nog onbetaalde rekening. Men was door het taxirijden tenslotte nog tot lang na middernacht open. Maar ja ... Matser had een monopoliepositie in Arnhem en de beide eigenaren waren zich dat ten volle bewust. De gehuurde auto's waren vaak vervuild en beschadigd, met kapotte ruiten en versleten stoelbekleding en de chauffeurs waren lang niet altijd beleefd en correct in hun contacten met nabestaanden. Zij rookten terwijl zij achter het stuur zaten, ze zagen er onverzorgd uit en gedroegen zich ongeïnteresseerd. Een grote uitzondering vormde een zekere Wim Agricola, de vaste lijkautochauffeur, maar die werd helaas niet alleen bij Kramer ingedeeld. Tijdens de ritten naar het crematorium in Dieren luchtte Hessel tegenover hem nog wel eens zijn gemoed. De verhouding met de gebroeders De Wit daarentegen was vanaf het begin hartverwarmend, hetgeen leidde tot talrijke bezoeken aan het bedrijf in Zevenaar, gezellige avonden en mooie verhalen. De drie broers, Ad, Fré en Wim Kramer, die eigenaar waren van de drukkerij Coers & Roest waren familie en tussen schoonzoon Robert Kammeijer (die het bedrijf zou overnemen) en Hessel ontstond al spoedig een hechte vriendschap.

Hessels eerste ervaringen als ondernemer

Bij zijn aantreden was Hessel natuurlijk totaal onbekend met het vak. Alles was vreemd en onbekend! Daarom bewaarde hij bij het uitvoeren van de eerste opdrachten na de overname de nodige afstand. Om voor de familie onzichtbaar te blijven verschool hij zich in het groen van de begraafplaats. Daar zag hij hoe Asmus en de aanwezige acht dragers keurig en gedisciplineerd hun taak uitvoerden. Na afloop van de eerste plechtigheid stelde Asmus op zijn bekende formele manier de dragers voor aan hun nieuwe directeur. Hessel hield een kort toespraakje,

Grafmonument van de dirigent/componist Brandts Buys op Rozendaal.

waarin hij de hoop uitsprak dat ze prettig met elkaar zouden kunnen samenwerken. Van de opzichter van de begraafplaats had hij al gehoord dat zijn grootvader bekendstond als een uitstekende uitvaartleider, de beste van Arnhem. Willem maakte onder andere veel werk van het uiterlijk van zijn personeel, zoals gepoetste schoenen, een keurig onderhouden hoge hoed, een vlekkeloze das en een goed verzorgd uiterlijk. Hessel nam zich direct voor om zelf ook aan dergelijke details veel aandacht te geven, want kennelijk was dat in dit vak erg belangrijk. Verder viel er natuurlijk veel nieuws te leren zoals: Hoe stel je een rouwbrief op, wat zijn de gewoontes op het gebied van rouwen voor een uitvaart, hoe leg je iemand af, hoe gaat het kisten in zijn werk? Hij schreef zich in september dan ook direct in bij de STIVU voor de ondernemerscursus. In juli '64 deed hij met succes examen en het behaalde diploma gaf hem de status van erkend uitvaartondernemer en de bevoegdheid om een uitvaartbedrijf te leiden. Iedereen die in de branche aan het werk gaat, vergeet zijn/haar eerste overledene nooit meer. Na die oriënterende periode was het op 24 juli voor Hessel ook zover. Toen overleed in Huize Avondzon in Velp mevrouw Suzanne Elisabeth Karseboom. Hij hielp Asmus bij het afleggen en het overbrengen naar de rouwkamer. Het was een crematie in Dieren en zo maakte Hessel kennis met het personeel, waarmee hij nadien veel te maken zou krijgen. Vooral met mejuffrouw Evertse, juist aangesteld als secretaresse had hij nadien regelmatig lange gesprekken. Tijdens het verblijf van de familieleden in de koffiekamer had je als uitvaartleider niet veel meer te doen. Er was dan ruimte voor dergelijke contacten. Later gebruikte Hessel die tijd nog wel eens om proefwerken te corrigeren in een stil hoekje van het gebouw. Die eerste jaren leverde het bedrijf weinig op. De tarieven waren (te) laag, de kosten en vaste lasten relatief hoog en het aantal opdrachten zodanig gering dat er verlies werd geleden. Daarom bleef Hessel lesgeven, eerst op het Christelijk Lyceum in Gouda, waar hij al voor de overname een baan

had aanvaard en een jaar later in Zaltbommel en Tilburg. Hij kocht een tweedehands Mercedes. De Chrysler Winsor die deel had uitgemaakt van de boedel verdween in een garage. De enige die er nog gebruik van maakte was Asmus. Een enkele keer reden Hessel en Bertie in die auto met Asmus aan het stuur. Dat was toch wel een bijzondere ervaring in die zomer van 1963. Asmus als chauffeur en de beide jongeren achterin, steeds door hem ouderwets als “mijnheer” respectievelijk “mejuffrouw” aangesproken. Bij afwezigheid van Bertie sprak Asmus over haar altijd als over “Mejuffrouw Uw Verloofde”. Het jonge paar vond het moeilijk om enerzijds te beschikken over een auto met chauffeur en een inwonende dienstbode en anderzijds zwaar in de schuld te zitten. Daarom werden al snel enkele veranderingen doorgevoerd. Omdat oma, getroffen door een kleine beroerte, plotseling zoveel zorg nodig had dat zij werd overgebracht naar de Braamberg, werd besloten om afscheid te nemen van Sientje. Zij ging bij familie elders in Arnhem wonen. Uit de erfenis ontving zij levenslang een klein pensioen. De Chrysler werd nog in 1963 weggedaan. In het nu lege huis aan de Apeldoornseweg werd een flink aantal kamers in onderverhuur uitgegeven aan jonge kamerbewoners. Asmus hielp waar mogelijk. Hij introduceerde Hessel bij alle zakelijke relaties en bracht hem die eerste maanden de nodige vakkennis bij. Bovendien verving hij Hessel als uitvaartleider op de dagen dat deze moest lesgeven. Net zoals hij dat gedurende het ziekbed van Willem destijds jarenlang had gedaan. Asmus was ook degene die het initiatief nam om de huiskamers van de Apeldoornseweg op te knappen. Ondanks zijn hoge leeftijd stond hij, samen met Hessel, wekenlang op provisorische stellingen om de fraai gestuukte plafonds te ontdoen van een tientallen jaren oude laag aanslag van rook en etenswalm. Daarna werden het behang en het houtwerk van de rouwkamer in de Spijkerstraat aangepakt. Op dringend verzoek van Asmus werden er ook enkele bescheiden investeringen gedaan. Dat betrof drie nieuwe katafalken (via de

gebroeders De Wit), een nieuw baarkleed, omdat het oude ontoonbaar was geworden en enig opbaarmateriaal, zodat het bedrijf niet langer een beroep hoefde te doen op de siersprei van de achterbuurvrouw in de bovenwoning op Spijkerstraat nr. 8. Ook werd de wekelijkse advertentie van het bedrijf van een andere tekst voorzien. Er kwam, zij het op bescheiden schaal, duidelijk nieuw elan in de zaak, maar dat leidde vooralsnog niet tot merkbare toename van het aantal opdrachten. Met lede ogen zagen Hessel en Bertie, kijkend over het beroemde gordijntje in het kleine kantoor op de Apeldoornseweg, de ene na de andere rouwstoet voorbijkomen op weg naar Moscowa. De meewarige blikken van chauffeurs en collega's in hun richting spraken boekdelen. Na een moeizame inwerkperiode begon het werk als begrafenisondernemer Hessel steeds meer te boeien. Hij ontwikkelde de gewoonte om de avond voorafgaande aan een uitvaart de opdrachtgever te bezoeken om de plechtigheid mondeling door te nemen. Daarbij ontstonden menigmaal interessante en vaak ook persoonlijke gesprekken. De nabestaanden bevinden zich op dat moment in een bijzondere positie. Enerzijds is er het verdriet, maar anderzijds is er ook behoefte aan een zekere terugblik op het leven van degene die zojuist is overleden. Bovendien is er tijd voor, want men heeft vrijgenomen van het werk en soms ook voor korte tijd van de kinderen. Daarom willen zij graag praten en herinneringen ophalen en soms ook spreken over hun werk, familie en toekomstplannen. Menigmaal werd het laat, ontstond er een band en was er tot ver na de uitvaart zelf nog wederzijds contact. Bedenk daarbij dat auto's nog schaars waren, televisie in de kinderschoenen stond, mobiele telefoons en verkeer per e-mail totaal onbekend waren en het tempo van leven heel wat trager was dan thans. Zo bewaarde hij goede herinneringen aan de heer De Vooys. Zijn ouders woonden aan de Huyghenslaan en Hessel kwam om de crematie van mevrouw J.Ph. De Vooys-van Dam te regelen. Bij het gesprek ter voorbereiding van de uitvaartplechtigheid, aan de vooravond van de uitvaart, raakte

Grafmonument van de dominee/dichter ter Haar op Heiderust.

Hessel met de zoon in gesprek. Hij bleek archeoloog te zijn en dat ligt natuurlijk dicht bij het vakgebied van Hessel. Hij hield nog jarenlang bijzondere belangstelling voor publicaties over recente opgravingen, om daarbij met enige regelmaat de naam De Vooys weer tegen te komen. Ook zocht Hessel naar wat meer persoonlijke contacten met zijn personeel. Zo was daar het echtpaar Knipscheer, dat diep gebukt ging onder het verdriet over hun zoon. Deze had gekozen voor een meisje met een RK achtergrond en de streng protestants georiënteerde ouders hadden hun zoon daarop de deur gewezen en hem verboden ooit nog terug te keren. Hessel bezocht hen meerdere malen om daarover te spreken al had hij weinig begrip voor hun halsstarrige opstelling. Veel andere dragers waren kleine zelfstandigen geweest of hadden gewerkt in voor Hessel onbekende beroepen zoals dat van sigarenmaker of cipier in de koepelgevangenis. Voor hem was alles nieuw en onbekend. Zijn jaren op het lyceum en de universiteit hadden hem hier niet op voorbereid en die eerste maanden waren dan ook vol verrassingen. Zo had Hessel (samen met Asmus natuurlijk) de begrafenis geregeld van mevrouw M. Kooyman-van Setten. Haar man was eigenaar van een meubelhandel, gevestigd aan de Eusebius Buitensingel 40 en de zaken gingen kennelijk goed, want het werd een bijzonder uitgebreide uitvaart met maar liefst negen volgauto's. Na afloop overhandigde hij aan Hessel een enveloppe met een fooi voor allen die aan de begrafenis hadden meegewerkt. In de enveloppe zat maar liefst f 260,-, d.w.z. twintig gulden per man. Als leraar verdiende Hessel in die periode maandelijks nauwelijks meer. Hij ontdekte echter al snel dat zulke fooien zeer uitzonderlijk waren. Op 8 december 1963 werd mejuffrouw J.L. de Bruyn bijgezet in het familiegraf op de bijzondere begraafplaats Rosendaal. Het kasteel werd bewoond door baron van Pallandt en deze gemeentelijke begraafplaats was dus eigenlijk diens privébezit. Vandaar dat het de ondernemers in de regio niet was toegestaan om met eigen personeel de teraardebestelling te doen. Deze moesten daartoe gebruikmaken van de diensten van collega Feith, de enige ondernemer in het

dorp Velp. Datum en tijdstip van de begrafenis moesten vooraf met deze collega worden afgestemd en je mocht als uitvoerend en dus verantwoordelijk ondernemer nog net de familie begeleiden, maar de leiding over de gang van zaken op de begraafplaats moest je overlaten aan Feith. Diens gemopper over concurrenten die door domme dorpsbewoners uit onwetendheid waren ingeschakeld, moest je maar gelaten over je heen laten gaan. Dit alles maakte deel uit van een soort folklore in het uitvaartwereldje dat je in die jaren ook op tal van andere plaatsen in Gelderland kon tegenkomen. In januari '64 maakte Hessel voor het eerst kennis met de tradities rond een militaire begrafenis. De overledene was de generaal majoor b.d. Willem Schutte, die zijn actieve leven had doorgebracht in het K.N.I.L. Asmus gaf Hessel het advies om te gaan praten met de Arnhemse

garnizoenscommandant en dat pakte prima uit. Hij kreeg daar direct alle medewerking. Eén van die tradities was de kistbedekking. De nationale vlag werd over het deksel gelegd. Er kwam een zwart kussentje waarop alle medailles en onderscheidingen werden vastgespeld. Het kussentje werd op de vlag gelegd. De sabel van de officier kwam eveneens in de lengterichting op de kist. De overledene werd naar het graf gedragen door acht man in galatue, een trompetter blies de Last Post en een vuurpeloton van vier man loste een schot. In oktober werd het bedrijf benaderd voor het regelen van de begrafenis van mevrouw P.M.A. de Vos tot Nederveen Cappel. Zij was onverwacht in Düsseldorf overleden en de opdracht was om haar bij te zetten in de grafkelder van haar man, de heer Christiaan Madje op de begraafplaats in Heelsom. Voor het eerst dus een opdracht met een grensoverschrijdend karakter.

De oude toegang naar de Algemene Begraafplaats Vredenoord te Schaarsbergen.

Grafkelder van de familie Van Pallandt op Moscowa.

Bovendien kreeg hij te maken met de gang van zaken rond een grafkelder. Toevallig ontving hij kort daarna het verzoek om de grafkelder van een bekende familie op de begraafplaats Moscowa te openen en waar nodig de gebruikte kisten te vervangen. Het graf werd afgedekt door een grote sluitsteen of dekplaat. Daaronder leidde een trap naar een halachtige ruimte. Dat bleek een grote grafkamer te zijn met nissen, waarin de familieleden van meerdere generaties een laatste rustplaats hadden gevonden. Sommige kisten waren uiteengevallen en het bleek dat deze moesten worden vervangen door korte, zogenaamde “bottenkisten”. Dat zijn kisten met dezelfde hoogte- en breedtematen als een “gewone” grafkist, maar nauwelijks een meter lang. Op de achterkant van zo’n kist kwam een koperen plaat met de naam van de betrokkene en de kist werd aan het begin van de nis geplaatst.

Het zag er na afloop allemaal weer keurig uit, al was het de vraag hoeveel mensen daaraan vreugde zouden beleven.

Een bijzonder voorval deed zich voor tijdens de uitvaart van mevrouw De Zaaijer op de begraafplaats Heiderust te Worth Rheden. De opdrachtgever was een zekere Mr. de Zaaijer, die na afloop van de prima verlopen begrafenisplechtigheid Hessel uitnodigde om even met hem mee te lopen. Hij bracht hem naar een grafmonument met een bijzonder opschrift. “Onze Non” en daaronder 2 mei 1898 en 10 augustus 1919.

Hij vroeg Hessel of deze wist wie daaronder begraven lag. Het bleek een jonge vrouw te zijn

die onder de naam Mata Hari internationale bekendheid verwierf. Haar echte naam was Margaretha Geertruida Zelle. Zij was de enige vrouw die in de Eerste Wereldoorlog door de Fransen als spionne was gefusilleerd. Tijdens een bezoek aan de heer Herman Haasnoot te Rijnsburg bleek dat deze nog over een ponywagen van de familie beschikte. De opzichter van de begraafplaats wist te vertellen dat tot ver na de Tweede Wereldoorlog ieder jaar door een onbekende man bloemen op haar graf werden gelegd.

Het graf van de onbekende, inmiddels Mata Hari, op Heiderust.

Collegiale samenwerking

Toen Hessel in 1965 voor drie dagen werd aangesteld als docent geschiedenis aan Het Nieuwe Lyceum in Hilversum en Asmus aangaf het geleidelijk wat rustiger aan te willen doen, moest er worden uitgekeken naar een nieuwe vaste medewerker. Dat was echter een probleem want de inkomsten uit het bedrijf waren niet toereikend om iemand in vaste dienst te nemen. Bij het zoeken naar een tussenoplossing kwam Hessel in contact met de heer J. von Burg, de RK ondernemer van de Parkstraat. Deze had het inmiddels zo druk gekregen dat ook hij op zoek was naar een part-time medewerker. Na een aantal gesprekken kwam het tot een samenwerking op dat gebied. Besloten werd tot de oprichting van de Gelderse Begrafenis Combinatie. Dit werd de feitelijke werkgever van de toekomstige medewerker. Middels een personeelsadvertentie werd een zekere Alberts, wonende aan de Benedendorpsweg te Oosterbeek, benoemd. Hem wachtte een moeilijke taak, want het dienen van twee heren die ieder zo hun eigen verwachtingen van hem hadden, is geen geringe opgave. Bovendien was het werk ongelijk verdeeld. Von Burg had ruim tweemaal zoveel opdrachten als Van Dijk en zoals gebruikelijk komen de opdrachten ook niet geleidelijk binnen. Als het druk was in het ene bedrijf kon je ervan op aan dat ook in het andere bedrijf de hoeveelheid werk sterk toenam. Dan moesten er moeilijke keuzes gemaakt worden.

Ook de verdeling van zijn inzet tijdens de feestdagen leidde tot problemen. De uitvaartverzorging is nu eenmaal een continu bedrijf en er was niemand die Alberts taken kon overnemen gedurende de feestdagen. Het feit dat Hessel drie dagen in de week elders verbleef bemoeilijkte zijn taak. Kreeg hij bij collega Von Burg concrete opdrachten, moest hij dat in het geval van Kramer veel meer naar eigen inzicht regelen en vooral dat laatste viel hem zwaar. Al snel bleek dat hij zich in het grotere bedrijf van Von Burg wat beter thuis voelde. Misschien speelde de factor dat hij van RK huize was ook wel een rol. Hoe het zij, er ontstond verwijdering tussen Hessel en Alberts. Sedert 1 januari 1967 hielp hij niet langer mee met het

overbrengen en kisten. De samenwerking tussen de beide directeuren verliep echter prima en vaak waren er over en weer contacten, gesprekken over het werk en wederzijdse dienstverlening.

Een goed voorbeeld van dat laatste was de uitvaart van Tata Miranda in 1967. Collega Von Burg kreeg de opdracht, maar de overledene werd opgebaard in de Spijkerstraat en de vele voorbereidingen werden samen doorgesproken. Na het bekend worden van Tata's overlijden kwamen er direct heel veel belangstellenden naar Arnhem. Deze wisten vaak niet meer dan dat er een belangrijke zigeuner was overleden en vroegen aan toevallige voorbijgangers waar zij moesten zijn om hem te kunnen zien. Nu was er in de pers veel aandacht besteed aan het overlijden van de heer Miranda en daardoor waren de meeste Arnhemmers redelijk geïnformeerd over de details van de uitvaart. In de Spijkerstraat kon dagelijks van 09.00 tot 17.00 uur afscheid worden genomen van de overledene. Al snel werd duidelijk dat zigeuners de gewoonte hebben om overledenen geld mee te geven in de kist. Ontelbare bezoekers stopten geld onder het hoofdkussen en later ook op tal van andere plaatsen in de kist. Daarop werd besloten om een permanente bewaking (d.w.z. dag en nacht) in te stellen door medewerkers van beide bedrijven, onder leiding en toezien oog van de

De begrafenisplechtigheid van musicus Tata Miranda.

Het orkest van Tata speelt op zijn afscheid.

alom tegenwoordige Asmus. De Spijkerstraat stond in die jaren nu eenmaal niet bekend als de veiligste buurt van de stad. Uiteindelijk moet er wel een heel groot bedrag zijn meebegraven, want briefjes van honderd waren geen uitzondering. Het aantal bezoekers aan het rouwcentrum werd niet geteld, maar het kunnen er wel bijna duizend zijn geweest. Opvallend was het grote bloemstuk dat namens prins Bernard werd bezorgd. Zelfs de politie werd bij de bewaking ingeschakeld en enigszins opgelucht zagen Asmus en Hessel de stoet vanaf het rouwcentrum vertrekken. Geleidelijk namen de contacten met Von Burg af, maar de onderlinge samenwerking was voor die tijd uniek geweest. De verhoudingen in het uitvaartwereldje in Arnhem waren uitgesproken slecht. Ondernemingen misgunden elkaar iedere opdracht en dat leidde soms tot beschamende incidenten waarbij collega's elkaar openlijk tegenwerkten. Het kon echter ook leiden tot hilarische ontwikkelingen. Een goed voorbeeld van dat laatste was de verhouding tussen Von Burg, nu in zijn hoedanigheid van directeur van het RK Stichtingsbestuur van Moscoa en de opkomende DELA. Het werd dit laatste bedrijf verboden om zelf uitvaarten uit te voeren op het RK gedeelte van Moscowa. Hier werden duidelijk twee petten door elkaar gehaald. De eis werd gesteld dat personeel en uitvaartleider geleverd moesten worden door de directeur van de Stichting. De DELA verzette zich daartegen en stuurde de eigen mensen toch mee. Het gevolg was dat naast de dragers van de Stichting ook zes dragers en een voorloper meeliepen van de DELA, waardoor die uitvaart qua

uitvoering sterk aan kwaliteit won, zonder dat het de nabestaanden extra geld kostte. Deze komische toestand heeft jaren geduurd.

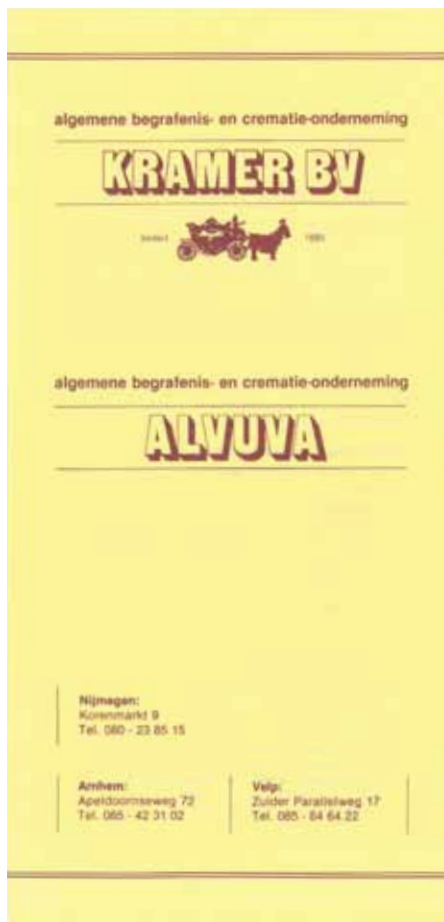
Hessel moest na het vertrek van Alberts weer een beroep doen op de trouwe Asmus. Het kisten en opbaren werd overgenomen door de heren De Witt uit Zevenaar, bijgestaan door Henk Coeleman. Omdat Hessel het inmiddels veel drukker had gekregen met zijn bedrijf, besloten Bertie en hij om met voorrang een boekhouder aan te stellen. De administratie was behoorlijk achterop geraakt en de accountant kon niet meer op verantwoorde wijze een jaarrekening opstellen. Grootvader Willem had prachtige tabellarische kas- en bankboeken gebruikt, maar Hessel had maar zo'n beetje aangemodderd. Via een oproep in de krant meldde zich een zekere heer Jacobus Bernardus Elward. Deze was geboren op 26 december 1906 in Amsterdam en was pas in de jaren vijftig teruggekeerd uit Nederlands Indië, alwaar hij de procuratiehouder was geweest van een suikerfabriek op Java. Het was een zeer beschaafde en aardige man, die prachtige verhalen had over zijn ervaringen in het Jappenkamp en tijdens de politionele acties daarna. Hij werkte twee ochtenden per week en bleef ruim drie jaar bij Hessel in dienst.

Het graf van Tata Miranda op Moscowa.

Een andere aanpak

In 1967 ging Hessel over tot de aanschaf van een telefonisch antwoordapparaat. Hierdoor was het niet langer nodig dat iemand voortdurend (ja, echt 24 uur) in de buurt van de telefoon moest blijven. Zoon Dirk Jan van Dijk was op 1 februari van dat jaar geboren en het huishouden vroeg van Bertie grotere aandacht. Daarom werd er ook weer een hulp in de huishouding aangetrokken en dat werd Ans Hurenkamp. Zij woonde in de Sloetstraat achter de Apeldoornseweg. Tussen de gezinnen Hurenkamp en Van Dijk zou een duurzame relatie ontstaan die pas eindigde met het vertrek van Ans en Jan uit Arnhem in 1999. Hessel had zich ten doel gesteld om het huidige aantal opdrachten te vergroten. De tijd was gunstig. Er werd door organisaties als DELA en MONUTA actief gecolporteerd onder de bevolking, ook in Arnhem en daarbij gingen de colporteurs vaak van huis tot huis. Dat ging gepaard met veel lawaaiige publiciteit over de hoge kosten van een begrafenis. Dat alles had het publiek als het ware “rijp” gemaakt voor marketing activiteiten. Hessel realiseerde zich maar al te goed, dat de tijd dat een begrafenisondernemer passief zat af te wachten tot de telefoon een keertje overging, definitief tot het verleden behoorde. Hij zocht middels een advertentie contact met belangstellenden die voor hem wilden colporteren en bovendien ging hij in op het aanbod van een uitvaartverzekeraar, namelijk de NUVEMA uit Groningen, om met hen te gaan samenwerken. Het bracht hem al in 1965 in contact met een zekere heer Klaassen uit Nijmegen. Klaassen was een succesvol verkoper van uitvaartpolissen en was op zoek naar een nieuwe uitdaging. Na uitgebreid onderling overleg werd gekozen voor een vorm van klantenbinding. Belangrijke voorwaarde daarbij was dat dit systeem eenvoudig in elkaar zat en direct voordeel opleverde voor de consument. Het moest tenslotte aan de deur worden verkocht. Zo kwamen zij tot het “Bewijs van Deelname”. De bedoeling was dat dit drie voordelen zou opleveren en wel de zekerheid van een vast tarief (dat samen met de uitvaartomschrijving op het Bewijs van Deelname werd

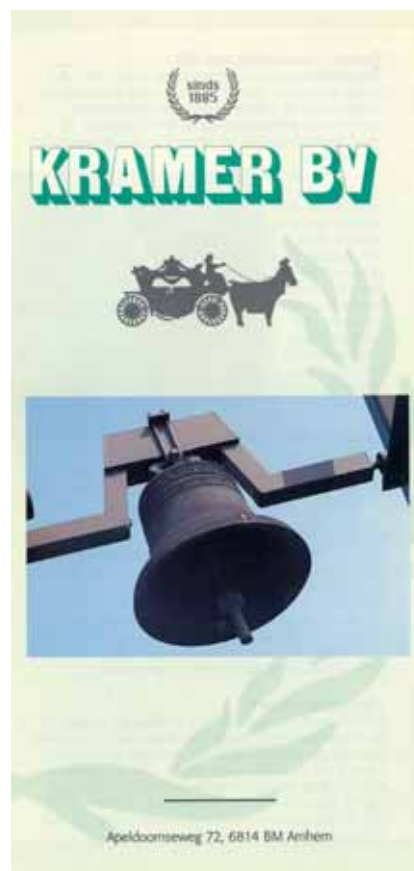
De oudste ALVUVA folder.

vermeld), het voordeel van een extra laag tarief (het gekozen tarief was ruim 20% lager dan het tarief voor niet-houders) en een laag entreegeld (nl f 1,- pp. en f 2,50 per gezin). Alle inwonende kinderen en volwassenen vielen onder dat begrip “gezin”. Bij wijziging van het tarief ontvingen de houders een nieuw Bewijs van Deelname. Het zou aan de man worden gebracht in combinatie met de NUVEMA- polis. Als werknaam werd gekozen voor de afkorting ALVUVA, omdat dit gevoelsmatig goed in het gehoor lag. Officieel werd het kantoor gevestigd aan de Van 't Santstraat nr. 39 te Nijmegen, tevens meldingsadres van sterfgevallen. Daarmee werd een zekere onafhankelijkheid van een uitvaartbedrijf gesuggereerd. Er werden in

geselecteerde wijken brieven bezorgd die de komst van de verkoper aankondigde. Onder leiding van Klaassen werd begonnen om zowel in Nijmegen als in Arnhem, straat voor straat systematisch te bewerken. In Arnhem werd één van de dragers, de heer F. de Bruyn, Bontekoestraat 19-II “hoofdagent” voor Arnhem. Hessel colporteerde in het begin zelf ook actief mee.

De opzet wierp al direct vruchten af want na drie weken kwam er een uitvaart binnen van een familie die in bezit was van een Bewijs van Deelname. In diezelfde periode werd de samenwerking met NUVEMA verder uitgebouwd en kreeg Hessel een agentschap van de NUVEMA toegewezen. Dit hield in dat hij de premie moest innen van de polishouders van deze verzekeraar in Arnhem en directe omgeving. De inning gebeurde in die tijd nog grotendeels contant. Het spreekt vanzelf dat de uitvaarten die uit deze polissen voortkwamen ook door Kramer werden verzorgd. Nog uit de periode van Willem Kramer dateerden afspraken met de gemeente Arnhem over de uitvaarten voor de toenmalige Sociale Dienst. Ook andere ondernemers hadden daar al hun belangstelling voor getoond. Die samenwerking werd ondanks de komst van nieuwe ambtenaren op de betreffende afdeling gelukkig gewoon voortgezet. Tenslotte nam Hessel contact op met de Vereniging Voor Facultatieve Crematie die een eigen polis had ontwikkeld en op zoek was naar ondernemingen die voor het verzekerd bedrag op de polis de uitvaart wilden verzorgen. Hij kreeg de uitnodiging om op het hoofdkantoor in Den Haag te komen en ontmoette daar voor de eerste keer directeur, de heer Henny Keizer, toen nog niet de hoogste baas van het bedrijf. Het werd een heel prettig onderhoud, afgesloten met een heerlijke lunch. Nog belangrijker was dat hij een contract kreeg voor de regio Nijmegen, Arnhem, Ede, Wageningen en de Achterhoek. Door al deze activiteiten begon het aantal opdrachten merkbaar toe te nemen. In 1967 bedroeg het percentage binnengekomen begrafenissen van houders van het Bewijs van Deelname al 12% van het jaartotaal en was dit totaal zelfs met maar liefst 30% gestegen. In de periode tot 1970 zette die stijgende lijn duidelijk door. In 1969 was het aantal ALVUVA-uitvaarten al 24%

van het totaal, waarvan de helft in Nijmegen, en was het totale aantal opdrachten 70% hoger dan in het eerste jaar 1963. In 1970 gingen beide percentages over de kop. Een opvallende landelijke ontwikkeling was de toename van het aantal crematies. Lag dat rond 1965 nog op ongeveer 10% van het totaal, in 1972 was dat al gestegen naar ca. 40% en in 1980 was het aandeel crematies op Hessels totaal aantal opdrachten al opgelopen tot boven de 60%. Tenslotte had Hessel duidelijk profijt van de veranderde opstelling van de RK Kerk. De begunstiging van Katholieke begrafenisondernemingen was geleidelijk afgenomen. Rond 1980 bestond ruim 15% van zijn uitvaarten uit belijdend Rooms Katholieken.

Een oude Kramerfolder uit de tijd van Hessel.

Personele gevolgen

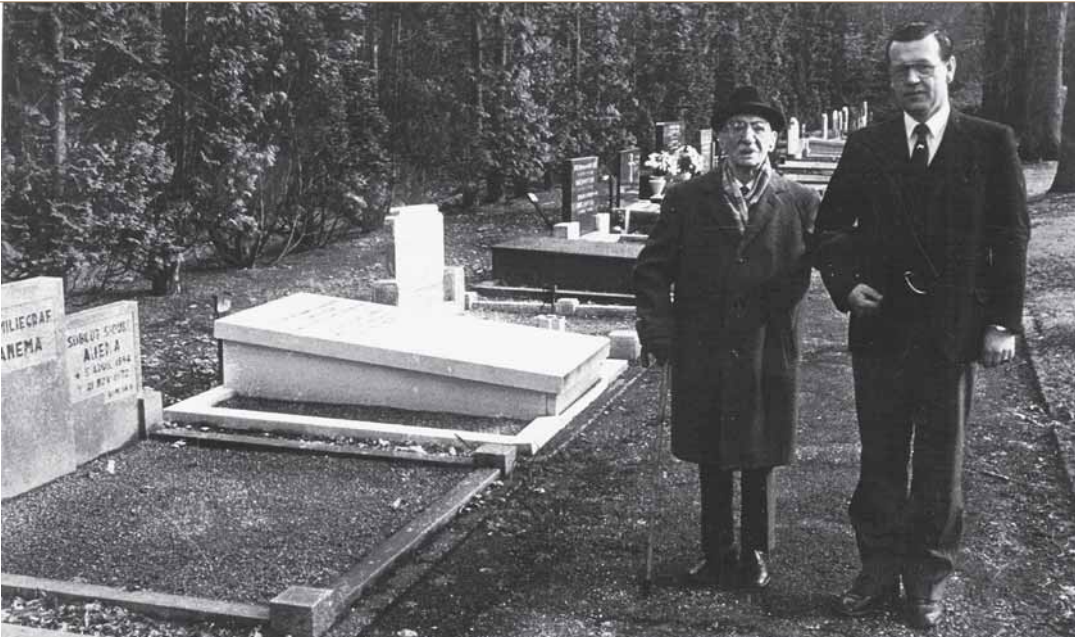
Deze positieve ontwikkelingen maakten het dringend noodzakelijk om op zoek te gaan naar een uitvaartleider die aan hoge eisen kon voldoen. Aanvankelijk had hij na het vertrek van Alberts als potentiële uitvaartleider aangesteld een zekere heer A. van Spanje, wonende aan de Sportlaan 8 in Rheden. De man was organist en gaf als beroep op dat hij toonmusicus was. Hij was geboren op 24 november 1906 te Velp en voelde zich al vroeg aangetrokken tot de muziek. Hij trouwde, kreeg drie kinderen en ontwikkelde zich tot een befaamd orgelbouwer. Het gevolg was dat hij diverse opdrachten had gekregen om belangrijke en bekende orgels in ons land te restaureren. Hij organiseerde ook orgeldagen in de Nederlands Hervormde Kerk van het plaatsje Drempt. Daar was hij ook als organist verbonden aan de kerkorganisatie, maar financieel leverde dat kennelijk niet zoveel op. Hij was daarom op zoek naar aanvullende inkomsten. Het werd al snel duidelijk dat hij een begaafd organist was, maar helaas minder bruikbaar als uitvaartleider.

Hij had ook een herkenbaar artistiek voorkomen met o.a. een wilde bos haar, die maar niet onder een hoge hoed wilde passen. Het personeel nam een loopje met hem en Asmus werd moedeloos van zijn onzakelijke aanpak. Dit was niet de man die het bedrijf verder kon helpen. Via een advertentie in de Arnhemse Courant werd die gelukkig wel gevonden in de persoon van Jan Roeland, geboren op 9 juni 1948. Samen met zijn echtgenote Beatrix Roeland - de Vos, geboren op 11 juli 1948, was hij als koster/conciërge verbonden aan de Samen Onder Weg Parochie, een Protestantse Kerkgemeenschap in Arnhem. Zijn aanstelling was per 1 mei 1970 en aanvankelijk slechts voor drie dagen per week. Gezien de snelle toename van het aantal uitvaarten werd zijn betrekking bij Kramer al na enkele maanden omgezet in een voltijdbaan. Ook Asmus zag in hem zijn echte opvolger en deed zijn uiterste best om hem zo snel mogelijk in te werken. Asmus bleef voorlopig nog in het bovenhuis op Spijkerstraat 14 wonen en verzorgde samen met zijn vrouw nog steeds alle bezoeken. Henk Coleman had aangegeven

De Nederlands Hervormde Kerk in Drempt met het mooie orgel.

dat hij zijn werk wilde beperken tot het dragen. Hij had in totaal ruim 26 jaar voor het bedrijf gewerkt. Als zijn vervanger was Tony van Limbeek uit Velp als afroepkracht aangenomen. Hij was weliswaar nog erg jong, maar goed gemotiveerd en vooral enorm sterk. Die laatste kwaliteit was erg belangrijk omdat de rouwkamer in de Spijkerstraat een smalle achteringang kende met een trapje. Het in- en uitdragen van een overledene was zwaar, niet alleen door dat trapje, maar ook omdat dit slechts door twee man kon worden gedaan. Aangezien veel dragers, net als Asmus en Coeleman, al op leeftijd waren, was er grote behoefte aan extra spierkracht. In die periode werd vervolgens een zekere heer Kamer aangenomen. Deze woonde aan de Mr. Poldermanstraat nr.9 in Renkum en was enige tijd werkzaam geweest voor het bedrijf Walraven waardoor hij de nodige ervaring meebracht. Samen met Van Limbeek vormde hij vanaf dat jaar 1970 het nieuwe team dat zorg droeg voor overbrengingen, opbaringen en alle overige werkzaamheden. Die eerste jaren van

De heren Asmus en Jan Roeland op Moscowa bij het door Asmus voor zichzelf aangekochte familiegraf.
Jan Roeland beloofde hem plechtig te zullen begraven.

Hessels activiteiten in het bedrijf werd er opvallend veel gebruik gemaakt van massief eiken kisten. Zo'n kist was kennelijk een statussymbool en dan met name het eerder beschreven type EMMA. Opvallend verder was het Arnhemse gebruik om overledenen te kleden in een doodshemd. Tegenwoordig is het heel gebruikelijk dat iemand in de eigen kleding wordt opgebaard. In die tijd was dat echter een uitzondering. De overledene werd bijna standaard opgebaard in een wit satijnen doodshemd in de stijl van de bekleding van de kist. Daarbij werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen heren- en dameshemden. In 1966 had Hessel in dat verband een nogal komische ervaring opgedaan. Een wegwerker was, na een gevangenisstraf van enkele jaren, op de dag van zijn ontslag weer aan het werk gegaan bij zijn oude baas. Hij was daarbij al na enkele uren overreden door een zandauto en tenslotte beland in de rouwkamer in de Spijkerstraat. Hij was ongehuwd en kinderloos en dus gaf de Sociale Dienst opdracht voor zijn uitvaart. Hij had echter geen huis, geen bezittingen en dus ook geen kleding en de Dienst verstrekke geen doodshemd. Omdat Hessel vond dat hij niet zonder kleding op het bezoekuur in de kist mocht liggen, werd hij alsnog van dat

doodshemd voorzien. De familie, vrienden en collega's kwamen 's avonds op het bezoekuur. Zij zagen daar erg tegen op omdat het een ongeval betrof en hadden zich daarom moed ingedronken in de kroeg aan het begin van de Spijkerstraat. Omringd door alcohol damp besteed het gezelschap moeizaam het trapje in de rouwkamer en schaarde zich rond de kist. Na een korte tijd van doodse stilte klonken er ineens allerlei enthousiaste kreten door het rouwcentrum, waarvan Hessel (die op die avond zelf dienst deed) er vooral één onthield: "Hij is toch nog goed terechtgekomen".

De veelbesproken EMMA kist.

Het verzekeringsbedrijf

Op een zonnige dag in de zomer van 1970 stapte een zekere Evert Brouwer, inspecteur van verzekeringsmaatschappij Providentia, het kantoor op de Apeldoornseweg binnen. Het toen volgende gesprek leidde uiteindelijk tot de start van een eigen verzekeringsportefeuille. Via het agentschap van de NUVEMA was hij al met die wereld in aanraking gekomen. Er waren echter ook vestigingseisen. Hessel moest dus weer op cursus. De S.E.R. (Sociaal Economische Raad) hield toezicht op de verzekeringsbedrijven en had voorgeschreven dat je als zelfstandig verkoper van verzekeringen, een inschrijving in register B moest hebben. Dat betekende dat zowel het examen assurantie tussenpersoon D, C als B behaald moesten worden. Het kostte Hessel twee jaar. Hij had echter de smaak te pakken en besloot om ook op te gaan voor het diploma A. Dat zijn in feite vier afzonderlijke diploma's in ieder van de vier verzekeringsbranches, zoals schade- en levensverzekeringen. Er werd nogal wat gevraagd op het gebied van rechts- en weteskennis, maar tenslotte wist hij ook het diploma A Variaverzekeringen te behalen. Dat bood de mogelijkheid om te zijner tijd als gevolmachtigd tussenpersoon zelf polissen uit te geven. In de praktijk is het zover echter nooit gekomen. Bij het opstarten van de portefeuilles waren de heer Brouwer en zijn collega Jan Hendrik Sierenberg de Boer een belangrijke steun. Geleidelijk werd het aantal agentschappen van andere maatschappijen groter en vooral de overname van een klein assurantiekantoor droeg daar veel aan bij. Gezien zijn overige werkzaamheden besloot Hessel om ook voor het verzekeringswerk een bedrijfsleider aan te trekken. Dat moest iemand zijn met veel ervaring en vooral met goede kwaliteiten als verkoper van polissen. Dat werd een zekere H(enk) J. van Apeldoorn. Deze woonde in Doorwerth aan de Patrijzenlaan nr.3 en had jarenlang gewerkt als inspecteur voor uitvaartverzekeringsmaatschappij Het Noorden. In de periode 1970 tot 1982 zou het Assurantie-kantoor Kramer uitgroeien tot een bedrijf met vijf vaste medewerkers en meer dan twintig agentschappen. Die personeelsleden moesten

Het overvolle kantoor op de Apeldoornseweg.

natuurlijk allemaal over kantoorruimte beschikken. Het was dan ook logisch dat het aantal kamerbewoners van het pand aan de Apeldoornseweg verminderde en het aantal kantoorruimtes toenam. Toen in 1976 een Assurantie BV werd opgericht, werd Van Apeldoorn voor een klein percentage medeaandeelhouder. De verzekeringsportefeuille ontwikkelde zich boven verwachting, maar de administratieve belasting was heel erg groot. Naast een uitgebreide premie-incasso waren het vooral de schadedossiers die erg arbeidsintensief waren. Hierdoor steeg het aantal medewerkers en daalde het rendement. Verschil van mening over het te voeren beleid, leidde in 1979 tot het uittreden van de medevennoot. Hessel en Bertie kwamen na diens vertrek al spoedig tot de conclusie dat zij het verzekeringsbedrijf binnen niet al te lange tijd wilden afstoten. Het feit dat Hessel in 1980 werd benoemd tot conrector van het Lorentz College, versnelde dat proces. In 1982 vonden zij een koper in de vorm van de heer Roerdinkholder, wiens kantoor was gevestigd te Winterswijk.

Het begrafenisbedrijf in de jaren zeventig

Gezien de aandacht die Hessel moest geven aan ontwikkelingen op het gebied van de verzekeringen en Bertie aan de in januari 1970 geboren tweede zoon, kwam het aantreden van Jan Roeland als uitvaartleider geen moment te vroeg. Hij bezat hele goede contactuele eigenschappen, had een goede presentatie en voelde zich in het gezelschap van wie dan ook op zijn gemak. Dat is heel belangrijk in een bedrijf waarin je het ene moment een uitvaart regelt in Klarendal en het volgende ogenblik moet aantreden bij een gefortuneerde familie in Velp of op de Hoogkamp. De grote sociale verschillen werden geleidelijk minder zichtbaar, maar waren nog allerm minst verdwenen. Jan Roeland legde met goed gevolg het stivut-uitvaartexamen af en groeide al snel naar een positie die vergelijkbaar was met die van bedrijfsleider. Hij stond ook geheel achter Hessels voorname doelstelling namelijk dat in de nabije toekomst alle leveranties en dienstverlening volledig moesten worden uitgevoerd door eigen medewerkers. Daarbij was het bezit van eigen rouw- en volgauto's prioriteit nummer 1. Nog steeds was het autoverhuurbedrijf van de heren Matser de enige leverancier op de Arnhemse markt. Als gevolg van die situatie snelden hun chauffeurs van uitvaart naar uitvaart en het kleinste incident of vertraging kon al leiden tot overschrijding van

alle daarop volgende afgesproken tijdstippen.

Daar stond je dan als uitvaartleider. De familie in de deuropening van het sterfhuys, de dragers, net buiten zicht, in een groepje bijeen op de stoep en maar wachten.

Je kon nog zo je best doen om het allemaal zo goed mogelijk te regelen, maar dergelijke toestanden leidden stevast tot klachten en tot buikpijn van de ondernemers. Uit de jaarrekening 1972 blijkt dat er in dat jaar een eigen lijkauto werd aangekocht. Een tweedehandsje weliswaar met nogal wat schade uit een vorig leven, maar voor korte afstanden was hij zeker bruikbaar. Het was een Ford Fairline uit 1967. De stalling was echter een probleem, want het voormalige koetshuis was natuurlijk niet meer beschikbaar en een lijkauto kan niet overal worden ondergebracht. Voorlopig werd deze gestald in de door Hessel al enige jaren daarvoor gehuurde garage in de Nijhoffstraat.

Dat was een noodoplossing, omdat Hessel daar zijn eigen auto had ondergebracht. Voor hem een belangrijk vervoermiddel, want hiermee reed hij driemaal per week naar Hilversum op en neer voor zijn onderwijstaak. Na intensief zoeken werd een bruikbare stalling gevonden in de Karel van Gelrestraat in het Spijkerkwartier. Een prima oplossing maar er waren wat nadelen aan verbonden. In de eerste plaats was de garage scheef

Helaas, de Ford Fairlane bleef midden op de Rijnbrug staan.

De crematie en algemene aula van Moscou.

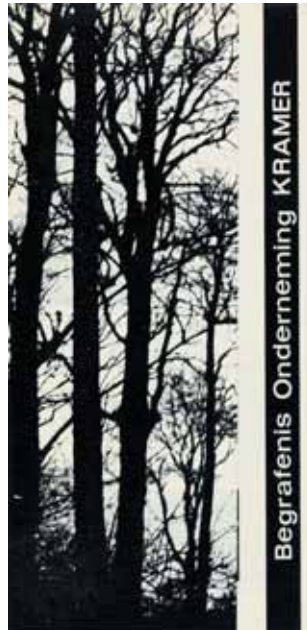
gebouwd en vereiste het nogal wat stuurmanskunst om zonder beschadigingen in- en uit te rijden (en dat was niet Kamers sterkste punt). Bovendien zat de garage pal tegenover een aantal prostitutieramen. Overdag was dat niet zo'n probleem, maar 's avonds en in het weekend was het in dat gedeelte van het Spijkerviertel een komen en gaan van rondjes rijdende behoeftigen en soms parkeerden de klanten van de dames hun auto midden voor onze garagedeuren. Die klanten waren geen jongens waarmee je een kruiswoordpuzzel oplost en er moest dus met enige tact en vooral geduld worden gereageerd op dergelijke situaties. Kamer en Van Limbeek gingen dan meestal eerst bij de zichtbare "dames" informeren waar de betreffende klant te vinden was. Soms leidde dat tot reacties zoals "oh ... die zit bij Truus, maar die houdt van snel afwerken, dus met een paar minuten zal die klant wel weer buiten staan". Op dat soort zaken zat je natuurlijk niet te wachten als je midden in de nacht je werk moest doen.

Natuurlijk werd uitgekeken naar betere oplossingen maar voorlopig moest het maar zo. In datzelfde jaar werd ook overgegaan tot de aanschaf van een Morris Minor uit 1968 ten behoeve van Jan Roeland. Samen met de oude BMW van Hessel was er dus al sprake van een klein wagenparkje. Vervolgens werden gesprekken aangeknoopt met de kistenmaker. Er moest een nieuwe lijn komen.

De vakorganisatie begon aan het einde van de jaren zestig met het organiseren van een echte uitvaartbeurs. Hier presenteerden de leveranciers van de bedrijfstak hun nieuwste producten en het bezoek aan een dergelijk evenement leverde veel informatie op over de laatste ontwikkelingen op de markt. Met name op het gebied van kisten waren er belangrijke veranderingen. Het bracht Hessel voor het eerst in contact met grafkistenfabriek Pax in Nijmegen en met het bedrijf Bogra uit Enkhuizen, dat in toenemende mate zelf kisten leverde aan de gebroeders De Wit, Hessels kistenmaker in Zevenaar. Een en ander leidde tot de introductie van de zogenaamde "kapkist". Een type met een traditionele kapvorm, zoals die eeuwen geleden al in ons land bestond. Er kwam een keuze uit maar liefst vier modellen en ook de bekleding was vernieuwend. Verder startte Hessel met de verkoop van een zwaar metalen kist naar Amerikaans voorbeeld. Het deksel kon schuin naar boven worden opengezet zoals op veel films uit die jaren was te zien. Op de beurs werd ook een heel licht en opvouwbaar type schaarwagentje getoond dat heel geschikt was voor rouwcentra en vooral bij het in- en uitdragen in kerken. De draagbaren, nodig om overledenen uit een hoger gelegen kamer naar buiten te brengen, werden steeds lichter en veiliger. Hessel gebruikte nog een erfstuk van zijn grootvader. Dat was een grote, zware, gietijzeren baar met dubbel zeildoek.

Bij de smalle trappenhuisen zoals die helaas in veel oudere woningen te vinden waren kon die baar slechts door twee mensen gedragen worden. De vernieuwde lichte modellen in combinatie met draagriemen, waardoor het personeel de handen vrij had om zich aan de trapeuning te kunnen vasthouden, waren een enorme verbetering. Hessel schafte beide nieuwe typen nog tijdens de beurs aan. Het ging weliswaar langzaam en voorzichtig in die jaren, maar er was toch wel degelijk sprake van vernieuwing in de branche. De georganiseerde uitvaartbeurzen hebben daarbij zeker een rol gespeeld. Toeval of niet maar juist in die periode nam de Arnhemse gemeenteraad het besluit om de beide afzonderlijke begraafplaatsen op Moscowa, namelijk de Rooms Katholieke en de Algemene, samen in één nieuw gebouwencomplex onder te brengen. De bestaande poortgebouwen werden gesloopt. In 1970 begon men met het bouwen van twee aula's en een aantal ontvang- en condoleance-ruimten. Daarbij werd ook vooruitgelopen op de plannen tot de bouw van een eigen crematorium. Sinds 1968 stond een wijziging in de Wet op de Lijkbezorging toe dat lokale overheden crematoria mochten exploiteren. Sindsdien overwogen veel gemeentebesturen om tot een dergelijke investering over te gaan. De beide aula's in Arnhem werden identiek. De aula in de oostelijke vleugel van het gebouw was bestemd voor de Rooms Katholieke plechtigheden en die in de zuidvleugel voor alle overige gezindten. Dat onderscheid

De RK aula van Moscowa.

Folder uit ca. 1970.

kwam voort uit het gegeven dat er nog steeds een RK Stichting was die formeel eigenaar was van de RK begraafplaats. Het eigen karakter werd geaccentueerd door de speciaal voor dat doel ontworpen glas-in-loodramen, achter de vaste katafalk. De Stichting hield ook vast aan het in loondienst houden van een eigen opzichter. Voor het college van B&W, dat grotendeels bestond uit liberale en socialistische politici, was dat een doorn in het oog. Gebruikmakend van de bouw van het gemeentelijk crematorium slaagde het College erin om die situatie te beëindigen. Vanaf de opening in 1974 werd de "algemene" aula ingericht voor crematies en de oorspronkelijk katholieke aula kreeg een meer oecumenische bestemming. De oveninstallatie bevond zich onder de grond. In die tijd van het "taboe op de dood" werden de pijpen waarmee de rook werd afgevoerd nog weggestopt achter enkele Douglassparren. De catering werd verpacht aan een zekere heer en mevrouw Huts en al spoedig bleek het project een geduchte concurrent te zijn voor het bestaande crematorium. Vanuit Apeldoorn, Ede, Wageningen en de dorpen van de gemeente Renkum koos men in het algemeen voor Arnhem als plaats van crematie en dat was in Dieren goed te merken.

Het woonhuis annex rouwkamer van de heer Walraven aan de Nieuweweg nr. 5 te Renkum.

De vestiging Renkum

Een opmerkelijke stap werd gezet op 1 juli 1972. Hessel kocht op die datum een bescheiden uitvaartbedrijf in Renkum, genaamd de Renkumse Begrafenisonderneming P.A. Walraven & Zn, gevestigd aan de Nieuweweg 5, aldaar. Het betrof een eenmansbedrijf met een rooms katholieke signatuur. Er werd een overnamesom betaald van f 12.000,-. Een Citroën Combi, die was ingericht als rouwauto, was bij de koop inbegrepen, evenals een kleine inventaris ten behoeve van een rouwkamertje dat zich bevond in de kelder van het woonhuis. De onderneming droeg zorg voor een bescheiden aantal uitvaarten in het dorp. Toch was de aankoop belangrijk, omdat het pastte in het beeld dat Hessel zich had gevormd van de marktverhoudingen in Arnhem. Hij was ervan overtuigd dat die inmiddels zo goed aansloot op de gegroeide sociale en godsdienstige verhoudingen, dat er weinig mogelijkheden waren om het aantal opdrachten voor Kramer op korte termijn substantieel uit te breiden. De lange periode tussen 1945 en 1963, waarin het bedrijf had voortbestaan zonder enige ambitie en zonder marketingplan, had gezorgd voor een enorme achterstand op de concurrentie. De vestiging in Renkum

bracht Hessel in contact met een ander autoverhuurbedrijf. Walraven huurde zijn volgauto's tot volle tevredenheid bij een klein bedrijf uit Ede, dat werd geëxploiteerd door vader en zoon Van der Weerd. De vader, Jan van der Weerd, was zijn hele werkzame leven actief geweest in het familiebedrijf in Ede, een bekende protestantse begrafenisonderneming, dat sedert 1968 was gevestigd aan de Schaapsdrift. Door problemen rond de bedrijfsopvolging had hij het bedrijf verlaten en was hij zelfstandig geworden. Hij verhuurde zichzelf en zijn Cadillac volgauto's aan diverse ondernemingen in de regio en leverde ook diensten zoals kisten en overbrengen. Voor kleine ondernemers zoals Walraven was dat een enorme uitkomst. Jan was al behoorlijk op leeftijd en had bij zijn vertrek uit het familiebedrijf een grote afkoopsom ontvangen. Hij deed dit werk dan ook vooral ten behoeve van de toekomst van zijn zoon Rik. Voor Hessel bood Jans bedrijf de mogelijkheid om de zakelijke banden met de gebroeders Matser met een grote zucht van opluchting te verbreken. Bij de heren Van der Weerd vond hij de toewijding en de hulpvaardigheid die hij al die jaren zo node had gemist. Het was bovendien

van grote betekenis dat Hessel zijn Arnhemse medewerkers, als Van Limbeek en Kamer, nu om de week een vrij weekend kon geven. Het is met de vestiging in Renkum uiteindelijk niet zo goed gegaan. De accommodatie in de kelderruimte was kwalitatief duidelijk onder de maat en bovendien bleek dat de katholieke signatuur voor spanningen zorgde tussen enerzijds het merendeels protestantse personeel van Kramer en Van der Weerd en de pastoor in Renkum anderzijds. Deze vroeg om actieve hulp bij de rk rouwdiensten in de kerk zowel als op de begraafplaats en aan dat verzoek werd niet dan met zichtbare tegenzin voldaan. Bij sterfgevallen in zijn parochie begon de pastoor daarom bezwaar te maken als nabestaanden aangaven dat zij voor Walraven wilden kiezen. Na enkele jaren vertrok de familie Walraven bovendien naar elders en werd het huis tijdelijk bewoond door de oudste zoon. Deze gebruikte zijn verkregen vrijheid voor het geven van uitbundige feesten. Dat werd hem door de Renkumse bevolking niet in dank afgenomen. Er ontstonden allerlei verhalen en geruchten en ook dat had een negatieve invloed op het aantal opdrachten. Toen ook de zoon vertrok en het huis was verkocht werd de vestiging opgeheven. Het vertrek van Begraafenis Onderneming Kramer werd in de Staatscourant van donderdag 4 oktober 1984 officieel bekendgemaakt. Een blijvend positief gevolg van deze poging tot uitbreiding was echter dat de NUVEMA inmiddels ook het agentschap voor Renkum, Bennekom en Heelsom aan Hessel had overgedragen. Hierdoor bleef Kramer, ondanks het vertrek van de Nieuweweg, toch uitvaarten in die dorpen verzorgen.

De rk Kerk Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming te Renkum.

De Algemene Begraafplaats te Renkum.

Verdere ontwikkelingen

Het succes van ALVUVA bleef opvallend. Zowel in Nijmegen als in Arnhem steeg het aantal meldingen van overledenen die over een Bewijs van Deelname beschikten spectaculair. Met name in Nijmegen was dat wel bijzonder omdat die markt, in vergelijking met die in andere steden en dorpen, nog veel moeilijker toegankelijk was voor nieuwkomers. Het dekenaat had aan het begin van jaren zestig de parochies verdeeld onder de toenmalige Nijmeegse begrafenisondernemingen. Dat betekende dat de nabestaanden van iemand die was overleden in een parochie waar alleen het bedrijf Klaassen werd toegelaten, dan ook van diens diensten gebruik moesten maken. Andere bedrijven werd de toegang tot de kerk gewoon geweigerd. Voor bedrijven zonder een katholieke signatuur was het dus extra lastig. Wel ondervond Hessel dat gelukkig niet alle pastoors erg strikt vasthielden aan die afspraak. Buiten Nijmegen kende men een dergelijke regeling niet, al was het voor een niet-katholiek ook daar niet altijd gemakkelijk om op een rk begraafplaats te worden begraven. Met name in geval van bijzettingen in bestaande familiegraven gaf dat problemen. Als een familielid was overleden die niet meer actief belijdend lid was van de rk Kerk, kon die bijzetting in beginsel niet in het familiegraf plaatsvinden, want dat was gewijde grond. Ook in ons land zijn tal voorbeelden bekend van echtparen die niet bij elkaar in het graf mochten liggen. Sommigen hadden originele oplossingen bedacht om alsnog hun verbondenheid aan te geven. Er zat echter wel

beweging in. De landelijk opererende DELA was over deze problematiek het gesprek aangegaan met de Nederlandse bisschoppen. Op het hoogste niveau was er meer afstand en waren factoren als vriendjespolitiek en broodnijd afwezig. Dat heeft zeker bijgedragen aan een soepeler opstelling en in sommige bisdommen werden de parochiegeestelijken opgeroepen om eenzijdige beginstiging van RK bedrijven te beëindigen. Dat was dus positief, maar ... die afspraken gingen helaas ook nog wat verder. Vanaf dat moment werd het afsluiten van een uitvaartverzekering via de DELA door de parochiegeestelijkheid sterk aanbevolen, soms zelfs openlijk vanaf de kansel. Dat was een geduchte tegenvaller. Het heeft stellig bijgedragen aan de opvallend snelle toename van het aantal aangesloten bij deze verzekeringsmaatschappij, ook in Arnhem.

In 1973 werd overgegaan tot de aanschaf van een koelkamer voor de Spijkerstraat. Deze had een capaciteit voor 4 personen. Dat was een grote verbetering, mogelijk geworden door de bescheiden kistenvoorraad over te brengen naar Ede, waardoor die ruimte in Arnhem beschikbaar kwam. In die tijd nam Hessel de bezoeken in het rouwcentrum nog wel eens zelf waar. Moe geworden na een hele dag lesgeven was zo'n bezoeken een goed moment om wat uit te rusten, proefwerken te corrigeren en vooral om na te denken. Wat wil ik eigenlijk met dat rouwcentrum en welke stappen kan ik verder nog gaan ondernemen? Dat rouwcentrum was feitelijk nog precies zo ingericht als het er bij de opening had uitgezien. De lambrijsing van eikenfineer, de kapelachtige raampjes aan de straatzijde, de trap tussen de hal en de ontvangkamer, de kroon en wandverlichting, ja, tot en met de gordijnen op het podium was het allemaal in de stijl van de dertiger jaren. Werd het niet tijd voor een drastische renovatie?

Asmus was daar geen voorstander van. Hij vond het juist belangrijk dat alles bleef zoals het was. Er waren sedert de opening immers duizenden Arnhemmers op bezoek geweest en voor hen was er veel wat aan eerdere bezoeken herinnerde. Tenslotte besloot hij naar diens wijze adviezen te luisteren en volstond hij met een stevige schildersbeurt van zowel de binnen- als de buitenkant en

De lijkauto Chevrolet op Heiderust te Rheden.

de vernieuwing te beperken tot de plaatsing van een eigentijdse koelkamer. Het bedrijf Engelen-Heere uit Rotterdam kreeg de opdracht tot levering.

In januari 1975 kocht Hessel een redelijk recente lijkauto van het merk Chevrolet. Het was de bedoeling dat de Ford Fairlane in gebruik bleef als bloemenauto. De Chevrolet was bedoeld voor de begrafenis- en crematiestoet en voor transporten over wat langere afstanden. Hij werd ondergebracht in de garage in Ede. Het aantal overbrengingen vanuit vakantiecentra in het buitenland was duidelijk toegenomen en met name vanuit Duitsland, Zwitserland en Oostenrijk kon dat het beste over de weg. In die tijd werden buitenlandse ondernemingen in Frankrijk en Spanje actief geweest. Vooral in Spanje heersten op dat gebied onvoorstelbare toestanden. De nabestaanden van overleden vakantiegangers werden zwaar onder druk gezet. De Spaanse collega's wilden dat de begrafenis op een Spaanse locatie werd uitgevoerd, liefst op de overlijdensdag zelf. Zij berekenden daarvoor torenhoge tarieven. Als de familie zich daartegen verzette en de Nederlandse consul inschakelde werd er van de zijde van de autoriteiten geen enkele medewerking verleend bij het in orde maken van de benodigde papieren.

De vestiging Ede

De samenwerking met Jan en Rik van der Weerd verliep steeds beter. Diverse mensen die als chauffeur voor Jan reden, bleken bereid te zijn ook te gaan dragen en al spoedig waren ze als zodanig ook in Arnhem bij de uitvoering van begrafenissen betrokken. Eén van hen, een zekere Joop van Riessen, bracht het zelfs enige tijd tot assistent-uitvaartleider. Al deze ontwikkelingen leidden tenslotte tot een belangrijke stap, namelijk tot de oprichting van de vestiging Ede. In 1975 kwam het tot de inschrijving in het register van de Kamer van Koophandel van de Protestantse Begrafnis Onderneming Ede, met als vestigingsadres het woonhuis van Jan aan de Slunterweg nr. 31. De nieuwe onderneming werd ingeschreven als onderdeel van Begrafnis Onderneming Kramer. Er kwamen afzonderlijke regelformulieren, briefpapier en een grafboek. Eventuele opbaringen vonden plaats in het Protestants Kerkelijk Centrum “De Open Hof” aan de Hoflaan in Ede. Hier werd een verplaatsbare rouwkamer ingericht in een zijruimte van de grote zaal. De Open Hof bood ook gelegenheid tot koffie tijdens de bezoeken en soep, broodjes en

frisdranken tijdens condoleances na de plechtigheid. Het gebouw was opgeleverd in 1970 en had (en heeft) tal van functies o.m. als centrum voor de wijk Veldhuizen. Er kwamen geen contracten, want daar hield men in Ede niet van. Het werken in Ede verschilde nogal sterk ten opzichte van de inmiddels vertrouwde gang van zaken in de regio Arnhem en Nijmegen. Het religieuze karakter van de uitvaarten en vooral de prominente rol van de dominee daarbij waren de meest in het oog springende verschillen. Die dominees waren vaak van het type dat zichzelf beroepen had. Vanuit een totaal andere achtergrond dan die van predikant en vaak slechts laaggeschoold, waren zij min of meer onverwacht getroffen door Gods Woord, dat hen een soort zendingsdrang had opgelegd. Zij stopten met werken en vormden eigen gemeenschappen van gelovigen, die middels hun kerkelijke bijdrage voorzagen in het onderhoud van de stichter. Zij preekten meerdere keren op zondag en op enkele avonden door de week. Door hen geleide rouwdiensten duurden uitzonderlijk lang. Vaak was ook niet aan te geven hoe lang precies, want de dominee ging vaak door totdat ongeveer alle aanwezigen in tranen waren uitgebarsten. De kleur zwart was een strikt gegeven. Zowel de uitvaartmedewerkers, het rijdend materiaal en de baarkleden, als de kleding van nabestaanden en belangstellenden mochten geen andere kleur hebben. De hoofden bedekt door hoed of pet en bloemen waren uit den boze, het mocht anders maar op een feestje lijken. Reclame hoefde je in die gemeenschappen niet te maken. De dominee bepaalde wie er werd ingeschakeld. Gezien Jans achtergrond werden het nieuwe protestantse bedrijf kennelijk al snel geaccepteerd, want het aantal opdrachten bleef jaarlijks stijgen tot het stabiliseerde op ongeveer een melding per week. De regelingen vonden vrijwel altijd plaats in het sterfhuis. Wat daarbij opviel was het hoog dertiger jaren karakter van het interieur. Een sober ingerichte eetkamer/keuken zonder moderne apparatuur, zware eikenhouten meubels en tafelkleden. Geen televisie of radio, maar wel een prominente plaats voor de “Bijbel”.

De heren Jan en Rik van der Weerd op de Algemene begraafplaats Ede, samen met enkele dragers in afwachting van vertrek naar het graf. Jan derde van links, aan de andere kant van de kist Rik.

Natuurlijk werd de overledene thuis, in de huiskamer of op de deel, opgebaard en de dagen voorafgaand aan de uitvaart zat het huis vol met een grote hoeveelheid familie en buren. In een lange rouwstoet met veel volgauto's ging het zachtjes rijdend naar de Edese begraafplaats. Deze was voorzien van een aula, een orgel, een spreekgestoelte en elektrisch bediende, enorm grote openslaande deuren achter de kist. Natuurlijk werd de dienst rondom het geopende graf dunnetjes overgedaan. Opvallend was dat de kist altijd in het graf moest neerdalen, terwijl elders zoals in Arnhem en Nijmegen, meer en meer werd gekozen voor de mogelijkheid om de kist boven het geopende graf te laten staan. Gedurende de gehele periode van Hessels vestiging in Ede was er nooit een opdracht voor het regelen van een crematieplechtigheid. Des te opmerkelijker daarom dat er in 2005 juist in die gemeente een crematorium werd geopend.

De eerste folder met de mogelijkheid tot een vooruit-regeling.

Tijden veranderen, zelfs daar. Regelmatig waren er opbaringen in het mortuarium van het Streekziekenhuis Bennekom. Een zekere Van Mier was daar met de leiding belast en deze had als vakman een geweldige reputatie. Zijn team was bovendien absoluut neutraal, een aangenaam verschil in vergelijking met de toestanden in Arnhemse ziekenhuizen. Hessel wist te regelen dat enkele van zijn medewerkers een stage bij Van Mier mochten lopen, want de cursus "opmaak en aflegtechnieken", georganiseerd door de landelijke vakorganisatie moest nog worden opgericht. De Nijmeegse vestiging had inmiddels ook enige veranderingen ondergaan. De heer Claassen was gescheiden en verhuisd en Hessel moest dus op zoek gaan naar een ander kantooradres. Via een advertentie werd dit gevonden bij de heer en mevrouw Kocken, wonende aan de Korenmarkt nr.9, in het hart van de stad. Mevrouw Kocken-Dieleman was de dochter van een begrafenisondernemer uit Tilburg en dus vertrouwd met de bedrijfstak. Zij realiseerde zich het belang van ieder binnenkomend telefoongesprek en was altijd heel zorgvuldig in het benaderen van nabestaanden. De afspraak was dat zij ook de formaliteiten zou regelen, het opbaren in een van de ziekenhuizen en kleine boodschappen zou doen, zoals het ophalen van de kleding t.b.v. het opbaren en het sluiten en verzegelen van de kist voor zover het een crematie betrof. In Nijmegen liep dat laatste echter nog niet zo vlot. Het nieuwe adres werd per 30 december 1976 ingeschreven in het register van de Kamer van Koophandel, nog steeds onder de naam ALVUVA. In datzelfde jaar werd ook de structuur van het bedrijf aangepast aan de gegroeide situatie. Het kwam tot de oprichting van een viertal besloten vennootschappen, namelijk Kramer Holding bv, Begrafenis Onderneming Kramer bv (met daarin opgenomen de Protestantse Begrafenisonderneming Ede en de ALVUVA Nijmegen), Assurantie kantoor Kramer bv en Administratie kantoor Kramer bv. In de holding werden de aandelen van alle overige vennootschappen ondergebracht. Tussen 1976 en 1984 was Hessel eigenaar van een administratiekantoor ter ondersteuning van het assurantie kantoor en de begrafenisonderneming.

Hessel verlaat de Apeldoornseweg als woonhuis

Een opvallende gebeurtenis in maart van het jaar 1976 was het vertrek van de familie Van Dijk. Door de toename van het personeel was er steeds meer kantoorruimte nodig en Bertie had herhaaldelijk aangegeven dat zij zou vertrekken zodra ook de ouderslaapkamer op de eerste verdieping moest worden ingericht als kantoorruimte.

Dat moment was intussen aangebroken en dus ging het gezin op zoek naar een andere woning. Niet onbelangrijk daarbij was het feit dat door het toenemend verkeer de Apeldoornseweg voor kinderen een gevaarlijke plaats was geworden. Nog enkele jaren daarvoor was een schooljongen uit de eerste klas van het Stedelijk Gymnasium schuin voor nr. 72 dodelijk verongelukt. Hessel werd ingeschakeld om de uitvaart te verzorgen en het werd een schitterende uitvaartplechtigheid, geheel in het wit en met een hoofdrol voor kinderen in de leeftijd van het overleden jongetje. Maar in de maanden en jaren daarna zagen wij bijna wekelijks de vader op de stoep staan die verdrietig kwam kijken naar de plaats waar zijn zoon het leven verloor. Dat beeld heeft het vertrek naar elders ongetwijfeld bespoedigd.

Het nieuwe woonhuis werd gevonden in Schaarsbergen, een “huisje in het groen” zoals zij het zelf noemden. De Holtweg is een laan met slechts zeven woonhuizen en mede daardoor vrijwel zonder verkeer. Er waren veel speelmogelijkheden in de directe omgeving, vooral in de bossen van Warnsborn. Op de Apeldoornseweg werd de tweede verdieping heringericht.

Er kwam een keukentje voor de overgebleven kamerbewoners en zij konden nu ook gaan beschikken over de achtertuin, de badkamer op de tweede verdieping en het schuurtje voor de fietsen. De voormalige keuken veranderde al spoedig in een afdeling van het Assurantiekantoor. Er werd namelijk een grote adresseermachine geplaatst. Voorts diende het vertrek als kantine, maar van die functie werd weinig gebruikgemaakt. De voormalige huiskamers werden door de begrafenisonderneming in beslag genomen en de tweede verdieping werd ingericht als werkruimten voor de directie en het

Het graf van de heer en mevrouw Asmus aan de hoofdlaan van de begraafplaats Moscowa.

assurantiekantoor, waar inmiddels 5 administratieve medewerkers werkzaam waren. In 1975 was een nieuwe boekhoudster aangetrokken, mevrouw Nel Maas. Zij had vele jaren in een bedrijf gewerkt dat recent was opgeheven en beschikte over uitstekende getuigschriften. Zij volgde een zekere heer Königs op die als opvolger van de heer Elward gedurende twee jaar iedere week twee ochtenden op het kleine kantoor de administratie had bijgewerkt. Door de toenemende omvang van het bedrijf had hij te kennen gegeven dat hij daar niet mee door wilde gaan, het werd hem teveel. Nel Maas zou tot aan haar 65^e jaar aan het bedrijf verbonden blijven. In het jaar 1977 had ook de familie Asmus de bovenwoning aan de Spijkerstraat verlaten. De gezondheidstoestand van mevrouw Asmus dwong het echtpaar om een huis zonder trap te betrekken. De woning werd vervolgens gehuurd door het echtpaar Jan en Ans Hurenkamp, die daar tot 1999 hebben gewoond. Ans kwam op de loonlijst als gastvrouw van het rouwcentrum. Aan het einde van de zeventiger jaren beschikte het uitvaartbedrijf dus over een uitvaartleider/bedrijfsleider, een assistent-uitvaartleider, een boekhoudster, drie algemeen medewerkers in deeltijdbaan, ongeveer tien dragers, twee gastvrouwen en de beide heren Van der Weerd. Bovendien waren de volgauto's van Jan van der Weerd overgenomen en stond er naast de oude Ford Fairlane een redelijk nieuwe Chevrolet rouwauto in de garage in Ede.

De vestiging Velp

Op 10 november 1977 werd het pand Zuider Parallelweg 16-17, kadastraal bekend onder sectie G, nummer 2076, groot 4 are en vierentachtig centiare, gekocht. Het was een dubbelwoonhuis met erf en schuur. Het was voorheen in het bezit geweest van een Italiaanse familie die op deze locatie een terrazzo bedrijf uitoefende. Hessel ondervond direct de gebruikelijke problemen met omwonenden die de komst van een uitvaartbedrijf in de directe omgeving niet zo zagen zitten. Gelukkig stelde de gemeente Rheden zich op het standpunt dat er weinig bedrijfstakingen waren te vinden die minder lawaai- en werkoverlast veroorzaakten en besloot zij in korte tijd om de vestigingsvergunning te verstrekken. Het was een voordeel dat het daadwerkelijk om twee huizen ging namelijk één op nr.16 en één op nr.17, want dat betekende dus ook twee entrees. Samen met een zwager van Jan Roeland, die werkzaam was in de gemeentelijke timmerwerkplaats in Rheden, werd begonnen aan de verbouwing van nr. 17. Er kwamen twee afzonderlijke opbaarkamers, van elkaar gescheiden door gordijnen en voorzien van een laag plafond met spotjes. Bovendien kwam er een ontvangkamer

van bescheiden omvang met enkele zitjes en de mogelijkheid om een kopje koffie te serveren. De opbaarkamertjes hadden een eigen achteruitgang en dat is voor een rouwcentrum erg belangrijk, omdat daardoor het sluiten en uitdragen van de kist kan plaatsvinden buiten het zicht van de nabestaanden. Op nr.16 vestigde zich het gezin Roeland. Zij werden belast met de zorg voor het ontvangen en begeleiden van rouwbezoek. De vestiging Velp is een succesvolle vestiging geworden. Voor de komst van ons nieuwe rouwcentrum werd er opgebaard in het mortuarium van het ziekenhuis Velp en in dat van enkele zorginstellingen. De kwaliteit van die opbaarmogelijkheden liet echter veel te wensen over en daarom maakten ook bedrijven als DELA van onze faciliteit gebruik. Kortom het voldeed aan een behoefte in het dorp Velp. Kort na het in gebruik nemen van het nieuwe centrum deed zich een opmerkelijk incident voor. Hessel had een afspraak gemaakt met de gemeentearts van Rheden voor het sluiten en verzegelen van de kist ten behoeve van een crematie. Het was een zonnige middag en hij zat buiten te wachten op de hem onbekende

Het pand aan
de Zuider Parallelweg
nr. 16/17 te Velp.

Jan Roeland voor het pand Zuider Parallelweg te Velp met Chevrolet lijkauto.

arts. Precies op het afgesproken tijdstip stopte een auto voor de deur en even later stapte er een zeer vriendelijk ogende jongeman het terrein op. Hessel verwelkomde hem allerhartelijkst en stelde voor om maar direct te beginnen. Beiden liepen af op de kist en met een breed gebaar zwaaide Hessel het deksel van de kist opdat de arts de natuurlijke dood kon vaststellen. Op dat moment hoorde hij wat lawaai en toen hij zich omdraaide vond hij de jongeman op de grond. Hij bleek te zijn flauwgevalen. Gelukkig arriveerde op dat moment de echte dokter die zich direct over hem ontfermde. Even later zat deze, zij het nog wat bleekjes, op een stoel buiten. Toen pas bleek dat hij vertegenwoordiger was in tegelsoorten en meende dat de nieuwe rouwkamer nog steeds werd bewoond door de Italiaanse terrazzowerker. Korte tijd na het openen van het eigen rouwcentrum kwam het tot gesprekken met het Velpse Ziekenhuis aan de President Kennedylaan. Het bleek dat de directie in het kader van de bezuinigingen overwoog om de mortuariaumafdeling te sluiten. Een medewerker/drager van Hessel, de heer Gertsen werkte als nachtopportier in het ziekenhuis en wees Hessel op deze ontwikkeling. De gesprekken veranderden al spoedig in onderhandelingen en met ingang van 1 januari 1979 werd Kramer officieel belast met het beheer van het mortuariaum. Dat bestond uit een koelkamer en vier opbaarkamers. Deze laatste werden opnieuw geschilderd en door Hessel van

gordijnen en bijpassende katafalken voorzien. Verder bestond het mortuariaum uit een klein halletje en een wat grotere ruimte die bij grote drukte ook kon worden ingericht als opbaarkamer. Dat bleek heel nuttig te zijn bij wat grotere bezoekersaantallen voor één bepaalde overledene. Tegenover iedere opbaarkamer stond een kleine lessenaar voor het condoleanceregister en in de hal stond een bord dat aangaf welke overledene in welke opbaarkamer te vinden was.

Het bezoek kwam alle avonden, ook in het weekend, op een vast tijdstip nl. van 18.30 tot 19.00 uur. Men bereikte het mortuariaum buitenom via een eigen ingang. Het beheer hield in dat er gezorgd moest worden voor de overlijdenspapieren en dat overledenen zorgvuldig moesten worden overgedragen aan de ingeschakelde begrafenisonderneming. Het ontvangen van het rouwbezoek, alle avonden van de week, kostte natuurlijk de meeste tijd. Hessel nam zelf met enige regelmaat een bezoekenavond waar en gebruikte dat rustige moment voor zijn correctiewerk. Vaak kwam het voor dat er nauwelijks een bezoeker kwam. Ofschoon niet alle collega's in het werkgebied van het ziekenhuis erg ingenomen waren met deze regeling zijn vervelende incidenten nooit voorgekomen. Het scheelde natuurlijk wel dat er altijd een medewerker van Kramer aanwezig was als er een stoet vanaf het mortuariaum vertrok.

Toegang tot het Mortuariaum van het Ziekenhuis Velp.

Herinneringen aan uitvaarten in de zeventiger jaren

Op 19 februari 1970 overleed een zekere Willem Jolles in Huize Den Ooyman in Doetinchem. De opdrachtgever voor deze begrafenis in Den Haag was de heer H.E. Deleth, die een kamer in Hotel De Gouden Leeuw in Laag Keppel permanent bewoonde. Toen Hessel ging regelen op een besneeuwde vrijdagmiddag kwam hij in een heel belangwekkend gesprek terecht. De heer Deleth bleek juist voor de oorlog een baan in Nederlands-Indië te hebben aanvaard bij de Java Bank, waar ook de overledene werkzaam was geweest. In zijn Indische periode was zijn enige zoon in Nederland gebleven en deze had zich aangesloten bij het studentenverzet. Ik begreep uit zijn verhaal dat de jongen had behoord tot de verzetsgroep de Geuzen van Bernard IJzerdraad. Het beroemde gedicht "De Achttien Doden" van Jan Campert was aan hun executie gewijd. De heer Deleth ging regelmatig naar de Waalsdorper-vlakte, de executieplaats, om daar bloemen te leggen en om zijn zoon te gedenken. Het ontbrak hem aan verdere familie. In november 1970 overleed de heer Van Spanje. Hij was al een jaar na de start van zijn dienst-betrekking bij Kramer ernstig ziek geworden en tenslotte overleed hij enkele dagen nadat

hij 64 jaar was geworden. Hij werd onder grote belangstelling begraven op het kerkhof, gelegen rond de kerk van Drempt. Dat kerkhof kampte met een groot ruimtegebrek. Hierdoor waren ook de paden geleidelijk bedekt met grafstenen, met als gevolg dat de toegankelijkheid voor een begrafenisstoet problematisch was geworden. Zo kon het gebeuren dat de dominee niet in de gaten had dat hij het graf al had bereikt, waardoor hij erin viel. Omstanders hielpen hem weer uit het graf, maar nadat de kist in het graf was gedaald en de dominee de laatste woorden gesproken had, viel hij opnieuw in het graf. De heer Van Spanje zou het begrepen hebben. Begin 1971 overleed mevrouw Van den Toorn-Teunis. Ofschoon belijdend Rooms Katholiek was het haar wens om te worden gecremeerd. In 1967 was de Nederlandse vertaling verschenen van de uitgave "Gebedsdienst bij een crematie". In de praktijk bleek helaas maar al te vaak dat er van de kant van de parochiegeestelijkheid nog steeds weerstand bestond tegen crematie. In dit geval echter begeleidde de pastor de nabestaanden tijdens de tocht naar het crematorium en verrichtte hij bij de kist de voorgeschreven handelingen. De naaste familie was zeer ontroerd en dankbaar dat zij toch aan die laatste wens hadden kunnen voldoen. Hessel ondervond deze parochiale medewerking als een helder signaal van vooruitgang. Aan het einde van het jaar kreeg Hessel het verzoek om de heer B.A.J. van Voorst van Beest over te brengen vanuit Wenen, waar hij was overleden, naar de familiegrafkelder op Moscowa. Gelukkig viel de melding voor Hessel zo gunstig dat hij zelf, samen met één van de heren De Wit naar Wenen kon gaan. Zij reden in één ruk door en bereikten na elf uur de stad. Tot hun verbazing kregen zij van de Oostenrijkse autoriteiten alle medewerking en al in de voormiddag konden zij terugrijden naar Arnhem. Na een overnachting in Frankfurt bereikten zij in de loop van de middag de Nederlandse grens. Wie schetst hun verbazing toen nu juist de Nederlandse douane allerlei moeilijkheden maakte. Het duurde bijna twee uur met eindeloze telefoongesprekken voordat

Grafsteen op het graf van de heer Van Spanje te Drempt.

Rouwstoet op weg naar het graf bij harde wind en onder leiding van Jan Roeland.

zij konden doorrijden. Toen Hessel enkele dagen later informeerde waarom er zo moeilijk was gedaan kreeg hij het verrassende antwoord dat de douane de tip had gekregen dat er die dag boter gesmokkeld zou worden via een lijkauto. Op de laatste dag van dat jaar (1971) was er een wat bijzonder incident. Er hing een dikke mist op Moscoua en zelfs onder de poort was het zicht beperkt. Bovendien was het om 15.00 uur al enigszins gaan schemeren. Hessel gaf opdracht aan de dragers om vooral niet te snel te lopen en stelde zich naast dominee Burgersdijk op aan het hoofd van de rouwstoet. Halverwege de route naar het gedolven graf kreeg hij van een drager het seintje dat deze de nabestaanden achter hem niet meer kon horen. Geschrokken bracht Hessel de stoet tot staan en gaf direct opdracht de draagbaar op de grond plaatsen. Vervolgens dook hij samen met de opzichter van de begraafplaats de dikke mist in, op zoek naar de familie. Dat was het begin van een langdurige zwerftocht over de begraafplaats, waarbij zij voortdurend luidkeels riepen om de familie te kunnen traceren. Op het

laatst kreeg hij de indruk dat zelfs de opzichter de weg op zijn eigen begraafplaats was kwijtgeraakt. Tot overmaat van ramp begon het te regenen. Pas na lang zoeken (in Hessels herinnering meer dan een uur) kregen zij weer contact en konden zij het totaal verkleumde en verregende gezelschap terugleiden naar het poortgebouw, vandaar naar de dragers en toen samen naar het graf.

In januari 1972 werd Hessel gevraagd om iemand bij te zetten in het keldergraf van de familie Schel op de Algemene begraafplaats te Hummelo/Keppel. Gezien de afstand tot Arnhem werd er een beroep gedaan op de plaatselijke begrafenisondernemer om te zorgen voor de dragers. Tot Hessels verbazing bleken deze aan te treden in sterk afwijkende uniformen. De dragers droegen over hun ouderwetse zwarte pakken een soort capes, zoals die wel door koetsiers werden gedragen en de hoeden waren voorzien van doorzichtige netjes die afhingen tot halverwege de rug en de borst. De kist werd op een zware en lange baar geplaatst met van die bewegende schouderstukken. Omdat de paden smal waren laveerde de stoet met grote

Het materiaalhuis op de Algemene Begraafplaats te Oosterbeek.

moeite tussen de graven door. Een gevaarvolle onderneming omdat deze heren naar Hessels gevoelen door hun ouderwetse kostuums vrijwel blind waren. Opgelucht gaf hij leiding aan het op het open keldergraf plaatsen van de kist. Begin augustus werd hem opgedragen de begrafenis te regelen van mevrouw Chil Szerkowski. Zij behoorde tot de Russische gemeenschap in Arnhem en was Grieks Katholiek. Tijdens de diverse contacten voor de dag van uitvaart kreeg Hessel veel te horen over het wel en wee van deze groep mensen. De meeste Russen waren in de tijd van de grote vervolgingen en massaprocessen in de dertiger jaren onder Stalin naar ons land gevlucht. Zij hadden vrijwel zonder uitzondering last van heimwee. Zijn opdrachtgeefster, een dochter, vertelde hem dat sommigen daar zo'n last van hadden dat zelfdoding in hun kringen geen uitzondering was. Er was veel verdriet in die parochie. De uitvaartnis werd geleid door een Pope uit Hamburg, die eenmaal per maand naar Arnhem kwam om de mis op te dragen. De Grieks Katholieke gemeenschap had een eigen stukje begraafplaats en wel op de algemene begraafplaats te Oosterbeek. Daar aangekomen bleken alle aanwezigen naast een brandende kaars ook een aantal spullen bij zich te hebben. Hij zag wat relieken zoals het Griekse kruis en koperen kandelaars. Toen de Pope zijn gebeden aan het graf had beëindigd traden de aanwezigen een voor een toe tot het graf en gooiden alles wat zij hadden

meegenomen op de daarin gezakte kist. De vallende voorwerpen veroorzaakten een erg luguber geluid. De hele gebeurtenis maakte diepe indruk. In de daarop volgende twee jaar was de begrafenis van een Chinese restauranthouder de meest opvallende uitvaart. Het restaurant bevond zich in de Walstraat in het centrum van Arnhem, dat toen nog niet voor alle verkeer was afgesloten. De avond voorafgaand aan de plechtigheid bood gelegenheid tot het nemen van afscheid. Jan Roeland en Hessel waren daar bij. De Chinezen kennen zogenaamd "dodengeld" dat je bij iedere winkel die is gespecialiseerd in Chinese kruiden en andere producten, kunt krijgen.

Het lijkt nog het meeste op monopoliegeld. Iedere bezoeker deed een flink aantal van dit soort biljetten in de geopende kist. Daarbij bleek dat de aanwezigen afkomstig waren uit alle delen van ons land en soms niet eens wisten wat de naam van de overledene was. Zij kwamen af op de mededeling dat een belangrijke Chinese zakenman was overleden. Jan Roeland moest dan ook de volgende dag voorkomen met maar liefst

Voorbeeld van Chinese grafcultuur op Moscoua.

twaalf volgauto's, tweebloemenwagens en zes taxi's. Met hulp van de politie werd een deel van de Walstraat afgesloten voor alle verkeer. Roeland had er zich op voorbereid dat hij de mensen auto voor auto moest laten instappen, zoals hij dat gewend was. Hij had ook lijsten gekregen met de namen van de aanwezigen en deze had hij zelf over de auto's willen verdelen. Zo werkte het echter niet. Toen hij de inzittenden voor de eerste volgauto uitnodigde om naar buiten te gaan stonden alle aanwezigen als één man op en bestormden de auto's alsof ze bang waren te worden achtergelaten. Een beetje onthutst haastten ook Jan Roeland en Hessel zich naar buiten. Daar bleken alle auto's op en neer te deinen doordat Chinezen alsmat in en uitstapten. Tenslotte kwamen de auto's tot rust. Deze waren tot de laatste plaats bezet. De overgebleven leden van het gezelschap liepen daarop naar hun privéauto's die wat verderop waren geparkeerd. Bij aankomst op de begraafplaats en later bij het vertrek ging het op dezelfde chaotische manier. Na afloop was Jan Roeland dan ook bang dat hij het niet goed had gedaan, maar toen Hessel en hij weer terug waren in het restaurant, kregen zij direct de uitnodiging aan tafel te gaan. Het is bekend dat er bij de Chinese aanwezigen wordt gecollecteerd en dat de rekening na afloop van de plechtigheid contant wordt afgerekend. Omdat Chinezen de "r" niet kunnen zeggen en zo vaak telefonisch contact hadden gezocht met het kantoor, werd Roeland nog maanden lang door zijn collega's met "Mijneel Loeland" aangesproken.

Op 24 februari 1975 overleed mevrouw douairière J.M. de Vos van Steenwijk-van Roijen, echtgenote van de eerder overleden Mr. Dr. Reint Hendrik baron de Vos van Steenwijk, die bijna 20 jaar commissaris van de Koningin in Drenthe was geweest. De grafkapel van de familie staat in IJhorst bij Zwollerkapel en uit de boeken blijkt dat ook Willem Kramer al enkele malen was opgedragen om een bijzetting van een lid van deze familie te verzorgen. Na een lange rit vanuit Arnhem werd de sfeervolle familiekapel bereikt, waar nog steeds iedere zondag een dienst werd gehouden. Het geheel was bijzonder stemmig en stijlvol.

Kapel van de familie De Vos van Steenwijk
 te IJhorst nabij Zwollerkapel.

Ontwikkelingen in de zeventiger jaren

In Arnhem verscheen er een nieuwe krant. Deze werd ook zo genoemd nl. “De Nieuwe Krant”, en verving zowel het Vrije Volk, als het Arnhems Dagblad. De eerste editie werd op 10 december 1971 uitgebracht en daarmee werd het aantal op de Arnhemse markt verschijnende kranten teruggebracht tot twee. Voor een bedrijf dat het moet hebben van advertenties (zoals een begrafenisonderneming) was dit geen verkeerde ontwikkeling. In een van de eerste edities van die krant werd ruim aandacht besteed aan de trend dat gemeentebesturen de tarieven van de begraafplaatsen kostendekkend wilden maken. De daarin uitgesproken angst voor jaarlijkse prijsverhogingen in die sector bleek helaas zeer terecht. In 1963 bedroegen de kosten voor een graf met recht van verlenging (de duurste vorm, want feitelijk werd het voor onbepaalde tijd beschikbaar gesteld) op de begraafplaats Moscowa f 220,-. In 1978, dus 15 jaar later waren die kosten al opgelopen tot f 1200,- en dan nog slechts voor 30 jaar. Het onbeperkt verlengen was inmiddels afgeschaft. Op Heiderust in de gemeente Rheden waren de prijzen nog sterker gestegen.

In die 15 jaar gingen de grafkosten daar met de factor tien omhoog. De kosten van het goedkoopste graf, namelijk het algemeen graf, stegen mee. In 1963 moest je op Moscowa voor dit graftype f 30,- neertellen. Daarbij moet worden bedacht dat je in feite het recht kocht om 10 jaar te blijven liggen in een graf dat je moest delen met twee vreemden. Na die periode had de gemeente het recht om het graf te ruimen. Die termijn had te maken met het gegeven dat een lichaam ongeveer tien jaar nodig heeft om volledig te ontbinden. In 1978 kostte een dergelijk plaatsje f 546,-, d.w.z. bijna twintig keer meer. Dat heeft zeker een rol gespeeld bij de opmerkelijke toename van het aantal crematies, want het crematietarief bedroeg in 1978 f 585,-. Dat was inclusief het verstrooien van de as, dan wel het bewaren van de asurn in een algemene nis voor 12 maanden. Dat wil dus zeggen dat zelfs de meest eenvoudige vorm van begraven duurder was, want de kosten van een grafsteen kwamen daar nog bovenop. Het aantal uitvaarten dat Hessels onderneming mocht verzorgen nam in die tien jaar sterk toe naar ca vijf tot zes per week.

Een afdeling algemene graven op Moscowa.

De Cadillac lijkauto.

De tachtiger jaren

In 1980 kocht Hessel een nieuwe Cadillac lijkauto bij een bedrijf dat destijds bekend stond als importeur van Amerikaanse rouwauto's. Samen met zoon Dirk-Jan reed hij in januari in de oude Chevrolet naar Den Haag, om met de nieuwe aanwinst terug te komen. Het voelde goed dat hij deze aankoop had kunnen doen. Samen met de twee Cadillac volgauto's beschikte het bedrijf nu over een eigen (bescheiden) rouwstoet. Nog steeds was het zijn streven om alle dienstverlening en leveranties zelf te behartigen. Een eigen kistenfabriek, zoals in de tijd van grootvader Willem, was in die jaren niet langer realistisch. Het aanstellen van een eigen kistenmaker loonde niet meer. Het maken van eigen drukwerk daarentegen behoorde zeker tot de mogelijkheden. Het wachten was op verdere technische ontwikkelingen die het mogelijk zouden maken om via de computer kleine aantallen op kantoor te maken. De behoefte daaraan werd ook steeds groter. Drukkerij Coers & Roest had al aangegeven te willen stoppen met het maken van rouwdrukwerk. Het bedrijf had zich in een andere richting ontwikkeld en familiedrukwerk in kleine oplages kon niet meer tegen een redelijke prijs worden geproduceerd. Bovendien werd er dagelijks na

15.00 uur geen rouwbrief meer gedrukt en vanaf vrijdagmiddag tot maandagochtend werd er in het geheel niet meer gewerkt. Voorlopig week Hessel uit naar drukkerij Beges, gevestigd aan de 1^e Wijkstraat in het Arnhemse Spijkerkwartier. Wat later vestigde zich een drukkerij in de Sloetstraat dichtbij het kantoor aan de Apeldoornseweg, dat bereid bleek om ook op zaterdag en zondag te werken. Bezoeken aan meerdere computerleveranciers leerden Hessel echter dat hij voorlopig nog enige tijd geduld moest hebben, voordat de moeilijkheden met het kopiëren op het dikkere papier van rouwbrieven en dankbetuigingskaarten, waren opgelost.

Geheel onverwacht kwamen Hessel en Bertie voor een moeilijke keuze te staan. Hessel was in 1982 precies twintig jaar werkzaam in het onderwijs. Sinds september 1975 werkte hij als leraar geschiedenis aan het Lorentz Lyceum, gevestigd aan de Apeldoornseweg. Het lesgeven ging hem goed af. Hij voelde zich gewaardeerd door zowel leerlingen als collega's en zijn eindexamenresultaten waren goed. Hij was inmiddels voorzitter geworden van de personeelsvereniging en hij had zich in die functie vooral beziggehouden met het verbeteren van de collegiale sfeer op school.

Dat werd kennelijk op prijs gesteld, want toen er, na het vertrek van de conrector bovenbouw, onder de docenten een enquête werd gehouden over de in hun ogen meest geschikte opvolger kwam hij als eerste uit de bus. Die onverwachte uitkomst kon worden gezien als een aansporing om te solliciteren. Zo'n gelegenheid doet zich natuurlijk slechts sporadisch voor, dus was het zoiets als nu of nooit. Hij begon advies te vragen van goede vrienden, zijn accountant en vooral van zijn gezin. Na uitgebreid overleg met Bertie en zijn oudste zoon werd besloten dat hij een poging zou gaan wagen. Het schoolleiderschap was geen vrijblijvende baan. Het zou de volledige inzet van zijn kunnen en kennis vergen om daarin goed te kunnen functioneren. De school verkeerde bovendien in een zeer dynamische fase van haar bestaan. Het gemeentebestuur had besloten om deze in haar geheel te verplaatsen naar de Groningensingel in Arnhem-Zuid en om de school bovendien te fuseren met een gemeentelijke Mavo aldaar. Zijn oudste zoon Dirk-Jan gaf echter tijdens alle vooroverleg aan dat hij het bedrijf t.z.t. heel graag wilde voortzetten en Bertie bleek bereid te zijn om de leiding van het bedrijf tot dat moment over te nemen. Het besluit om door te gaan betekende dat Begrafnis Onderneming

Kramer in de nabije toekomst ook in het bezit zou komen van de vijfde generatie van de familie Kramer. Achteraf gezien is de bereidheid van Bertie om gedurende een aantal jaren de leiding van het bedrijf op zich te nemen van cruciaal belang geweest voor het voortbestaan ervan. Op dat moment was Hessel namelijk bereid tot verkoop en haar opstelling maakte dat daarvan werd afgezien. De sollicitatie leidde in september 1982 tot de aanstelling als conrector van de bovenbouw HAVO/vwo en tot die van tijdelijk locatiedirecteur van de vestiging in Zuid. De Lorentz Scholengemeenschap was een openbare school en het bestuur bestond uit de leden van het Arnhemse College van B&W. De toenmalige wethouder van onderwijs nodigde hem uit voor een gesprek op zijn kamer, ter afronding van de sollicitatieprocedure. Het bleek dat deze een verklaring van Hessel wilde hebben, waarin werd toegezegd dat hij zich nooit meer als uitvaartondernemer in het openbaar zou presenteren. Men was op het stadhuis tot de conclusie gekomen dat het schoolleiderschap van de destijds grootste middelbare school in Arnhem onverenigbaar was met dat van uitvaartleider bij begrafenissen en crematies. Hessel begreep waarom deze voorwaarde aan hem werd gesteld en ging er dan ook mee akkoord.

Schoolgebouw van
de Lorentz Scholengemeenschap
aan de Apeldoornseweg.

Het crematorium Nijmegen te Beuningen.

Ontwikkelingen in de uitvaartbranche in de jaren '80

In 1984 werd in Nijmegen het crematorium Jonkerbos geopend als Nederlands tweeëntwintigste crematorium. De investering, inclusief de grond en alles wat daarbij hoort, bedroeg iets meer dan zes miljoen gulden. De eigenaresse, de “Stichting Crematorium en Begraafplaatsen Nijmegen en Omgeving”, hoopte op een kleine duizend crematies per jaar, maar zou dat aantal nooit halen. In het plaatsje Beuningen, hemelsbreed 10 km verderop werd namelijk ook een crematorium gebouwd en wel door twee verzekeraars, nl. de DELA en de AVVL. Het werd het toonbeeld van een van de grootste problemen in uitvaartland, namelijk het gebrek aan onderlinge samenwerking of misschien is het beter om te spreken over actieve tegenwerking. Al sinds jaren werd door partijen overleg gevoerd over de voorgenomen bouw, maar men werd het niet eens en vervolgens ging iedereen zijn eigen weg. Beuningen kreeg de naam Crematorium Rijk van Nijmegen; Jonkerbos maakte daar natuurlijk bezwaar tegen en stapte naar de rechter. Vervolgens ging met name de AVVL zo ver dat het haar leden “verbood” om van het Nijmeegse crematorium gebruik te maken. De zogenaamde sanctie was dat men dan de

crematiekosten niet vergoed kreeg. Bovendien werden de particuliere uitvaartondernemingen in de regio per brief door deze verzekeraar aangemoedigd om Jonkerbos te mijden. Alles bij elkaar werd het een droevig hoofdstuk in de funeraire geschiedenis van ons land. De hiervoor geschetste situatie is ook een duidelijke illustratie van de gevolgen van een ontwikkeling waarbij de functies van uitvaartverzekeraar en uitvaartverzorger in een hand komen. In tegenstelling tot een

Het crematorium Jonkerbos te Nijmegen.

Het uitvaartcentrum van DELA te Arnhem aan de Weg langs de Begraafplaatsen.

uitvaartverzorger is het belang van de uitvaartverzekeraar dat een teraardebestelling of crematie zo goedkoop mogelijk wordt uitgevoerd. Dat streven brengt de verzekeraar ertoe zelf begraafplaatsen en crematoria te gaan exploiteren en om meer en meer ook zelf de regeling en verzorging ter hand te nemen. Dat was ook de kern van het conflict in Nijmegen. De beide verzekeraars vreesden dat zij in Jonkerbos geconfronteerd zouden worden met hoge crematietarieven, omdat ze daar onvoldoende controle over hadden. Het gevolg was natuurlijk wel dat beide crematoria moeite hadden om de touwtjes aan elkaar te knopen. Dat laatste was voor de verzekeraars echter niet zo'n groot probleem. Deze bedrijven haalden enorme inkomsten uit hun premies. DELA bijvoorbeeld, de veruit grootste uitvaartverzekeraar in ons land, beschikte in 1983 over een verzekerd kapitaal van 4,1 miljard gulden met meer dan anderhalf miljoen polishouders. Daarnaast was het bedrijf grootaandeelhouder van de levensverzekeraar Haaglevens NV en was er veel geld belegd in winkelcentra, woningen en kantoren. Met dit geld kon ook heel gemakkelijk de bouw van rouwcentra en crematoria gefinancierd worden. Geheel in lijn met deze ontwikkeling opende DELA in 1985 een groot rouwcentrum in Arnhem, op een stuk grond gelegen naast de begraafplaats Moscowa, aan de Weg langs de Begraafplaatsen. Het kapitaal stelde deze bedrijven bovendien in staat om uitvaartbedrijven over te nemen. Vooral verzekeraar Monuta ging op overnamepad. Een goed voorbeeld van de gevolgen van dat streven is de situatie in Leiden. Door het overnemen van alle particuliere bedrijven in die stad ontstond er een

volledig lam gelegde markt. Welk uitvaartbedrijven ook belde, het was altijd Monuta die kwam regelen. Ook Hessel werd in de tachtiger jaren tot tweemaal toe benaderd door Monuta, maar in beide gevallen liep de bespreking op niets uit. Toch zouden de eigenaren van toonaangevende bedrijven als Innemee/Simplicitas in Den Haag of Van den Toorn in Rotterdam op den duur toegeven aan de verleiding van het grote geld. Een aantal zeer bekende en traditionele ondernemingen verdwenen op deze manier uit het zicht. Die ontwikkeling werd ook door de pers gesignaleerd. Deze begon in die tijd meer aandacht dan ooit te besteden aan de "uitvaartindustrie", zoals het wereldje werd gekarakteriseerd door journalisten van het weekblad Vrij Nederland. Dit kwam in januari 1985 uit met een themanummer over de bedrijfstak. Waarschijnlijk had ook de NUVU-uitvaartbeurs in Utrecht die daar om de vier jaar werd gehouden, hun aandacht getrokken. Het werd een kritische bijdrage met veel aandacht voor gemaakte fouten en onbehandelde klachten van nabestaanden. Genoemde beurs werd door het blad omschreven als een "Luilekkerland voor uitvaartondernemers, die in een ontspannen sfeertje van ons kent ons, langs de exposerende bedrijven slenteren". Wat verderop in het artikel wordt een discussie aangehaald over de uitvoering van de kruisjes van een kistenbedrijf in de zin van *"Als je de bijpartij van Christus wat beter afwerkt, kijk je daar niet zo lelijk tegenaan"*. Allemaal heel ludiek maar desondanks was het een kwalitatief goed artikel dat een verantwoord beeld schetste van de verhoudingen en problemen in de uitvaartwereld in die tijd.

Het honderdjarig bestaan

Geleidelijk naderde het jaar waarin de onderneming 100 jaar bestond. Hessel was dan ook al vroeg gaan nadenken over de vraag hoe dit op gepaste wijze kon worden “gevierd”. Hij raadpleegde een groot aantal vrienden en relaties en kwam tenslotte met een plan van aanpak. Door zijn nevenfuncties was Hessel nooit in staat geweest om echt mee te doen met de nuvu in de uitvaartwereld. Bovendien waren de onderlinge verhoudingen in Arnhem en omstreken gewoon slecht. Men werkte elkaar tegen, bij collegiale dienstverleningen werden veel te hoge prijzen berekend en in de rouwcentra, welke door zijn bedrijf werden beheerd had Hessel zelfs van tijd tot tijd te maken met opzettelijke vernielingen. Het eerste besluit was dan ook om af te zien van een officiële receptie. Ook de discussie over het al dan niet houden van open dagen leidde uiteindelijk tot een negatief besluit. Het bereik is gering en zowel de wijk Spijkerkwartier als het aldaar gelegen rouwcentrum waren onvoldoende representatief. Vandaar dat Hessel al enkele jaren op zoek was naar een andere locatie. Het sprak natuurlijk vanzelf dat instanties en beroepsgroepen waarmee je als uitvaartbedrijf te maken kreeg, een attentie moesten krijgen. Hessel vond het belangrijk om te laten merken dat hij de samenwerking erg op prijs stelde. De huisartsen bijvoorbeeld, was zo’n beroepsgroep. Zij moesten altijd zorgen voor de zgn. overlijdenspapieren en werkten meestal soepel daaraan mee. Voor hen werd een attentie bedacht in de vorm van een houten kist met

daarin een mooie fles wijn. Eén van hen reageerde daarop met een dankbriefje waarin hij met veel humor vaststelde “geflest in de kist”. De pastors en dominees ontvingen eenzelfde geschenk.

De staf van verpleegkundigen van de bejaarden- en verpleeghuizen in de regio kreeg een mooie vruchtentaart ter grootte van een wagenwiel en op de stadhuizen (de aangiften), de begraafplaatsen en de crematoria werden de betrokken medewerkers getrakteerd op grote banketstaven, gevuld met worst. Het personeel van de ziekenhuizen in Arnhem, Velp en Nijmegen, ontving eveneens een traktatie voor bij de koffie in de vorm van taarten met het opschrift “Kramer honderd jaar”.

Dit alles voorzien van persoonlijke brieven met een dankbetuiging. Daarnaast werd de publiciteit gezocht en bleken de journalisten bereid om grote artikelen te wijden aan de honderdjarige.

De Arnhemse Courant pakte op vrijdag 15 februari 1985 groots uit met een artikel over een volle pagina. De foto van de uitvaart van Koningin Emma, waaraan het bedrijf had meegewerkt en zelfs koetsen had geleverd, werd over de volle breedte afgedrukt, met daarboven de tekst; “Een receptie? Nee, toch maar niet...” waarin dus werd ingegaan op het dilemma hoe je als uitvaartbedrijf met een dergelijk jubileum piëteitvol kunt omgaan. Andere kranten kwamen met artikelen van bescheidener omvang. Opvallend was dat veel parochie- en protestantse gemeentebladen, veel aandacht schonken aan het jubileum. Daarbij werd onder meer benadrukt dat het verzorgen van uitvaarten behoorde tot de zgn. barmhartige werken. Drukkerij Coers & Roest ontwierp een nieuw logo en nieuwe advertentieteksten, waarin het eeuwfeest werd benadrukt. Het belangrijkste en moeilijkste probleem was echter de vraag hoe je de Arnhemse bevolking kon betrekken bij dit gebeuren. Het werd tenslotte gezocht in de vorm van een discount. Nog onbekend met de reactie van pers en collega’s op dit novum in de uitvaartwereld werd een zgn. Waarde- Certificaat ontwikkeld en verspreid over alle postadressen van Arnhem. Het zag eruit als een verzekeringspolis en daarom stond op de voorzijde nadrukkelijk

Het certificaat 100-jarig bestaan zoals het in de bus kwam en geopend.

De aula (Boszaal) van het crematorium te Beuningen.

de vermelding “Dit is een waardepapier, bewaar het bij uw verzekeringspolissen”. In de tekst werd de verbondenheid benadrukt tussen het familiebedrijf en de Arnhemse bevolking en werd tevens uitgelegd dat dit moest gebeuren op een wijze die bij het bedrijf past. Indien er een Arnhemmer was overleden konden de nabestaanden tegen het inleveren van het Certificaat rekenen op gratis vervoer naar en gratis gebruik van de rouwkamer in de Spijkerstraat. In 1985 betekende dat een discount van driehonderdvijfentwintig gulden. In de jaren daarna zou dat kortingsbedrag alleen maar verder oplopen. De verspreiding vond in Arnhem plaats in de week van 4 tot en met 9 februari en werd begeleid door grote advertenties in zowel de beide Arnhemse kranten als in de huis-aan-huisbladen als de Arnhemse Koerier. Na enige aarzeling werd de actie later in het jaar uitgebreid tot de bewoners van de gemeente Rheden. Dit initiatief bracht een enorme reactie te weeg. Van veel Arnhemmers ontving het bedrijf schriftelijke felicitaties. Er waren ook mensen die opbelden en herinneringen ophaalden aan ervaringen met het bedrijf in vroegere jaren. Andere Arnhemmers kwamen daarentegen ook met negatieve reacties. Vooral het gegeven dat de korting

was gebonden aan een termijn ondervond veel kritiek (het certificaat had een geldigheidsduur van 5 jaar die eindigde op 31 december 1990). Ook de Telegraaf en organisaties als de Consumentenbond besteedden in kritische zin, aandacht aan het nieuwe fenomeen. Hierbij werd onder meer opgemerkt dat er nog veel taboes waren rondom het onderwerp dood en begraven en dat reclameuitingen iets afstotends hadden, hoe voorzichtig je dat ook bracht. De Volkskrant sprak zelfs over een “omslag” in de wereld van de uitvaartverzorging en vroeg zich af waar het zou eindigen. De collega-bedrijven in stad en regio waren niet echt blij met het initiatief en het was illustratief voor de verhoudingen dat Kramer van die kant nauwelijks een felicitatie mocht ontvangen. De certificatenactie zelf werd een groot succes. In de eerste twee jaar lag het aantal door Arnhemmers ingeleverde certificaten op ruim 50% van het aantal regelingen in de stad. Het succes was echter ook kostbaar. In overleg met de fiscus werd een speciale voorziening in de jaarrekening opgenomen, een bedrag van maar liefst zes cijfers. De opgedane ervaringen waren echter zo positief dat in 1990 werd besloten de rondzending te herhalen.

De periode na '85

In 1987 beëindigde de heer Roeland zijn dienstverband en vertrok hij met zijn gezin uit de dienstwoning aan de Zuider Parallelweg. Deze gelegenheid greep Hessel aan om het pand opnieuw drastisch te verbouwen. Er werd een plan bij de gemeente Rheden ingediend dat voorzag in een volledige restauratie van de gevels, naar de situatie zoals die was geweest toen het eind negentiende eeuw werd gebouwd. Daarnaast werd de gehele benedenverdieping ingericht als rouwcentrum. De met gordijnen afgeschermd opbaarkamers verdwenen en werden vervangen door één grote opbaarkamer met ramen die doorliepen tot op de grond. Er kwamen een ruime entreehal en een dubbele ontvangkamer met een pantry. De bovenwoning kreeg een afzonderlijke ingang en werd geschikt gemaakt voor verhuur. Als bij toeval was Hessel juist in die periode in contact gekomen met de heer J.A.A. van Silphout, directeur van de Stichting "De Beukenhof" in Velp. Deze was op zoek naar mogelijkheden voor zijn bewoners om vanuit de eigen woonomgeving naar hun laatste rustplaats of crematorium te kunnen gaan. Dat vereiste echter een bruikbare en enigszins

representatieve rouwkamer/voorziening, omdat het niet de bedoeling was dat er op de kamers werd opgebaard. Deze gesprekken leidden tot een overeenkomst waarbij de bestaande opbaaraccommodatie werd verbouwd en bovendien werd voorzien van een koelkamer.

De kosten van de koelkamer kwamen voor rekening van B.O. Kramer en die van de ontvangkamer voor 50%. De ondernemingen in de regio Velp ontvingen een brief waarin zij over de veranderingen werden geïnformeerd. Dat waren de heren De Mol uit Rheden, de heer Feith uit Velp en een zekere mevrouw Ruyling uit Dieren/Brummen. De verbouwing duurde acht weken en daarna opende Hessel het nieuwe centrum met een uitnodiging aan zijn geachte collega's voor- noemd, om samen een drankje te nuttigen en de verbouwing nader te bekijken. Tot zijn treurnis ging niemand op zijn uitnodiging in. In datzelfde jaar nam een van de zoons van de gebroeders De Wit van Lijkkistenfabriek Arnhem, Ton de Wit, de Begrafenisonderneming Lubbers uit Zevenaar over. Dat was geen prettig bericht. De heren De Wit waren de belangrijkste leveran-

Auto's en personeel ter gelegenheid van het afronden van de eerste verbouwing van de Zuider Parallelweg te Velp.

ciers van kisten voor het bedrijf en Hessel voelde er niets voor om met de broers door te gaan, nu zij tevens een concurrent waren geworden. Onbevungen gesprekken over omzet en succes waren hierdoor onmogelijk geworden en van een vertrouwensrelatie kon al helemaal niet meer gesproken worden. Zijn aankondiging dat hij de contacten wilde verbreken leidde echter toch tot onderhandelingen. De broers legden daarbij de nadruk op de decennia durende relatie en Hessel bleek daar toch gevoelig voor. Het liep tenslotte uit op een aantal afspraken, welke schriftelijk werden bevestigd op 27 juli 1987. Hierin werd vastgelegd dat de heren De Wit geen bedrijfsinformatie over Kramer bv zouden doorgeven aan Ton de Wit (of aan wie dan ook) en bovendien kreeg Hessel een grote korting op de inkoop van de meest gebruikte modellen. Van zijn kant zegde Hessel toe dat de lijkistenfabriek zijn belangrijkste leverancier zou blijven. Helaas zouden de onderlinge verhoudingen met de zoons van de heren De Wit nadien zo verslechteren dat de relatie tenslotte werd beëindigd.

Na het vertrek van Jan Roeland had Hessel de assistent-uitvaartleider Joop van Riessen een nieuw contract aangeboden, nu als uitvaartleider. Al snel bleek dat Joop deze verantwoordelijkheid wel erg zwaar vond en hij verzocht om nog een tweede uitvaartleider aan te trekken. Dat werd een zekere Marcel van der Weerden uit Cuyk, die op dat moment als uitvaartleider in dienst was bij het bedrijf "St. Anna", A.W. Claassen & Zn, gevestigd aan de Akkerlaan 37 te Nijmegen. Zijn benoeming was vooral gebaseerd op het feit dat hij ervaring had als uitvaartverzorgder, bekend was met de situatie in Nijmegen en een opzegtermijn had van slechts twee maanden. Hij trad op 1 september 1987 in dienst en betrok met zijn gezin de bovenwoning in Velp.

Na alle verbouwingen en personele veranderingen ging Hessel zich richten op de mogelijkheid om elders in de regio Arnhem een vierde vestiging te beginnen. Na enkele bezoeken aan Westervoort en Duiven kwam hij tot de conclusie dat hier veel mogelijkheden lagen. Hij benaderde de heer Slingenberg, een bedrijfsmakelaar en gaf hem de opdracht om een geschikt pand in Westervoort te

Het pand Hamersestraat te Westervoort tijdens de verbouwing.

vinden. Daarbij formuleerde hij een aantal voorwaarden. Het pand moest aan zowel de voor- als de achterzijde toegankelijk zijn en ruimte bieden aan zowel een rouwcentrum, als een garage en opslagruimte voor de kistenvoorraad.

Hessel bereidde zich voor op een jaren durend traject. Het vinden van een geschikt pand was nog niet het grootste probleem. De ervaring had hem geleerd dat hij het meeste had te duchten van boze buurtgenoten van de gekozen locatie. Bewoners willen nu eenmaal geen rouwcentrum naast de deur. Men is bang voor alles wat met sterven en begraven te maken heeft en bovendien is men boos over de veronderstelde waardevermindering van het eigen onroerend goed. Om die zoekperiode te overbruggen besloot Hessel (na een advertentie en een sollicitatieprocedure) om een zekere Piet Bisseling aan te trekken, wonende aan de Drususlaan nr. 18. Deze werd m.i.v. 1 december 1987 benoemd tot chauffeur/drager en stelde (op basis van een huurovereenkomst) zijn huisadres beschikbaar als meldadres voor uitvaarten. Met deze gegevens sloot Hessel een contract met de Westervoort Post voor het plaatsen van een wekelijkse advertentie om al enige naamsbekendheid op te bouwen. Op 1 november verhuisde de telefoon en het antwoordapparaat naar de Drususlaan en op 26 november 1988 werd de eerste uitvaart in het dorp Westervoort geregeld. Een goed begin is het halve werk.

De vestiging Huissen

Middels een door hem verzorgde uitvaart in Huissen was Hessel in contact gekomen met het echtpaar Van Rhon. Hessel was al sedert 1982 lid van de Rotaryclub Arnhem Zuid/Huissen en hij meende inmiddels voldoende naamsbekendheid te hebben opgebouwd om met enige kans op succes ook in die stad een vestiging te beginnen. Ingaande 1 december 1987 sloot hij met dit echtpaar, wonende aan de Walstraat nr. 43, de inmiddels vaker gebruikte huurovereenkomst, waarbij hij hun telefoonnummer en huisadres als meldpunt voor sterfgevallen mocht gebruiken. Gedurende vier jaar zou het bedrijf van die overeenkomst gebruikmaken. Het bleek in die periode echter niet mogelijk om te komen tot de opzet van een eigen rouwcentrum. Het werd al spoedig duidelijk dat de parochiegeestelijkheid alle belang had bij de eigen opbaarafaciliteit, ondergebracht in een ruimte van de parochiekerk. Zij stond dan ook sterk afwijzend tegenover Hessels plannen. Dat gold zowel voor de parochie Van 't Sand als voor die in het centrum van de stad. Tot grote teleurstelling bleek ook het gemeentebestuur erg terughoudend te zijn in haar reactie op door Hessel ingediende plannen. De begraafplaats "De Hoeve" in Huissen beschikte niet over een aula. Het voorstel aan de gemeente was nu dat Kramer bv een aula annex rouwcentrum zou bouwen. Daartoe liet Hessel door een architect (inwoner van Huissen) een in zijn ogen aantrekkelijk ontwerp maken en hij diende dit vervolgens in bij het gemeentebestuur. Het duurde maanden voordat er een eerste reactie kwam. De burgemeester, de heer R. Persoon, bleek uiteindelijk

bereid om hem, samen met de architect te ontvangen. Het werd een prettig en positief gesprek, waarbij ook het hoofd van de afdeling Ruimtelijke Ordening aanwezig was. Daarna echter werd het weer stil, erg stil. Tussentijdse telefoontjes ten spijt. Uiteindelijk was er een kort contact met een medewerkster van de betreffende afdeling. Deze deelde op onvriendelijke wijze mee dat er meer uitvaartbedrijven waren en dat Kramer geen rechten kon doen gelden ten koste van deze anderen. Het onbegrip van Hessel voor deze reactie was groot. Wat was er aan de hand? Hij had in alle openheid een initiatief genomen en een plan ingediend en nu zou hij daarmee de belangen van andere ondernemers hebben geschaad? Jaren later pas bleek dat een bedrijf uit Zevenaar toestemming had gekregen om een crematorium annex rouwcentrum op "De Hoeve" te bouwen. Hessel voelde zich enorm teleurgesteld over deze gang van zaken, temeer daar bij navraag bleek dat niemand zich meer kon herinneren dat er door hem al veel eerder een plan was ingediend. Het ingediende ontwerp zelf was in de gemeentelijke papierwinkel verdwenen en is ook nooit meer boven water gekomen. Aan de voorgenomen bouw van het nieuwe crematorium moet overigens anno 2010 nog begonnen worden, want het betreffende bedrijf, nota bene dat van de heren De Wit uit Zevenaar, was door slecht management in financiële problemen geraakt. DELA loste die op door het bedrijf over te nemen. Voor een vestiging in Huissen leek geen grote toekomst weggelegd en vandaar dat de overeenkomst met het echtpaar Van Rhon niet werd verlengd.

De begraafplaats De Hoeve te Huissen, de open plek waar het rouwcentrum en de aula waren gepland.

Personele veranderingen

Per 1 januari 1988 beëindigde Jan van der Weerd uit Ede zijn loondienstverhouding op advies van diens boekhouder. Hij was de pensioengerechtigde leeftijd van 65 jaar gepasseerd en het was fiscaal niet meer aantrekkelijk voor hem. Daarvoor bestond alle begrip en er werd met hem een vergelijkbare afspraak gemaakt als met de familie Kocken, Van Rohn en Bisseling. Helaas bleek al spoedig dat Jan van der Weerd zijn veranderde positie geheel anders zou gaan uitleggen. Het aantal uitvaarten in Ede was gedurende de laatste twee jaar zonder aanwijsbare redenen al geleidelijk gehalveerd. Naar nu bleek was dat niet het gevolg van teruglopende belangstelling voor de Protestantse Begrafnis Onderneming Ede, maar van een geheim gehouden samenwerking van Jan met de Bennekomse onderneming van een zekere heer Vink. Dat betekende dat meldingen die binnenkwamen bij de Protestantse Begrafnis Onderneming Ede in het geheim werden doorgespeeld aan een ander bedrijf. Dat was feitelijk een strafbare handeling. Eigenlijk is nooit duidelijk geworden waarom Jan tot deze handelswijze was overgegaan. Wel werd al snel helder dat de uit Ede

afkomstige dragers en medewerkers, zoals bijvoorbeeld Joop van Riessen, van deze veranderingen op de hoogte waren geweest. Dat betekende een directe vertrouwensbreuk met de Edese medewerkers. Gesprekken met Jan bleken vruchteloos. Om processen te vermijden werd onderling overeengekomen dat Jan een fikse schadevergoeding zou betalen, waarmee een onbevredigend einde kwam aan de Edese vestiging. Jan ontving een aangetekende brief dat hij de naam Protestantse Begrafnis Onderneming Ede nooit meer mocht gebruiken en van de diensten van Joop van Riessen werd verder afgezien. Het was een treurig stemmende ontwikkeling, temeer omdat Ede voor een uitvaartondernemer veel te bieden had. Er werd nog op traditionele manier invulling gegeven aan dood en begraven. Hessel en zijn medewerkers hadden er jarenlang met grote toewijding, maar ook met voldoening gewerkt. De laatste begrafenis van de onderneming vond plaats op 11 maart 1989. Het vervolg was voor alle partijen ongelukkig. Jan verloor zoon Rik en werd in rouw gedompeld. De heer Vink verkocht buiten Jan om, zijn bedrijf al in 1990 aan de Monuta en ging daar zelf in loondienst werken en de naam Protestantse Begrafnis Onderneming Ede ging op de plank, al is de inschrijving bij de Kamer van Koophandel nog niet doorgehaald. Op 1 mei 1988 ging zoon Dirk Jan van Dijk in de begrafenisonderneming aan de slag. Hij had ter voorbereiding gedurende 11 maanden stage gelopen bij het bedrijf van Dirk van Vuure in Hilversum. Met dat bedrijf had grootvader Willem al in de dertiger jaren contacten onderhouden, in het kader van de collegiale dienstverlening. Bovendien stond Dirk van Vuure in de uitvaartwereld hoog aangeschreven als gerenommeerd lid van de branche-organisatie nuvu, de Nederlandse Vereniging Voor Uitvaartverzorging. De bedrijfsvoering van dit particuliere bedrijf vertoonde veel overeenkomsten met dat van Kramer bv en bovendien bleek Van Vuure een heldere opvatting te hebben over de wijze waarop zo'n stagiaire, maar toch ook toekomstige collega, moest worden aangepakt.

De oude vervallen garage van Jan van der Weerd te Ede.

‘Zo onzichtbaar mogelijk aanwezig zijn’

Dirk-Jan bij zijn toetreding tot het familiebedrijf.

Krantenartikel over Dirk-Jan bij zijn toetreding tot het familiebedrijf.

Dirk Jan is hem dan ook zeer veel dank verschuldigd. Met ingang van februari 1989 werd Hans van Galen aangesteld in de functie van algemeen medewerker in een deeltijdbaai voor alle voor komende diensten. In dezelfde tijd kwam Jeen de Veth in dienst als chauffeur/drager. Deze was op dat moment al vele jaren in dienst als huismeester/chauffeur van de baronesse Haerinxma thoe Slooten en woonde in het bijgebouw van haar landgoed aan de Kemperbergerweg op Schaarsbergen. Zijn werkgeefster was slechts enkele weken per jaar op het landgoed aanwezig en in de periode dat zij er niet was had hij zoveel vrije tijd dat een bijbaai als chauffeur/drager heel goed mogelijk was. In het najaar van 1989 werd Marcel van der Weerden ziek. Het werd een langdurige aangelegenheid en daarom werd aan Jeen de Veth gevraagd om hem als assistent-uitvaartleider te gaan vervangen. Die tijdelijke vervanging werd definitief toen Marcel het bedrijf in 1989 verliet.

De vestiging Westervoort

Makelaar Bert Slingenberg kwam al snel met een aantal mogelijkheden en daarvan sprong er één duidelijk uit, namelijk het pand Hamersestraat 23. Het was centraal gelegen aan de doorgaande weg tussen Westervoort en Duiven, dichtbij zowel het centrum van Westervoort als de algemene begraafplaats. Het had aan de voorzijde een toegang met een kleine parkeerplaats die ruimte bood aan drie auto's en aan de achterzijde grensde het aan een hele groot parkeerterrein dat slechts moest worden gedeeld met de auto's van de leden van de plaatselijke voetbalclub. Het winkelpand bestond uit een bovenwoning met erf en tuin en een aangebouwde werkplaats die oorspronkelijk als constructiewerkplaats had gediend. Die ruimte bood alles wat Hessel op dat moment nodig had, namelijk stalling voor de rouwauto's en opslag voor kisten, opbaarmateriaal enz. en rouwcentrum. Het totale bebouwde grondoppervlak bedroeg 550 m². Het pand was in het bezit van een weduwe. Zij bewoonde het naastgelegen huis op nr. 25 en wilde graag verkopen om vervolgens Westervoort te kunnen verlaten. Haar man was eigenaar geweest van een meubelbedrijf (genaamd Jansen) met meerdere vestigingen. De bovenwoning, gelegen aan de straatzijde bevatte een bescheiden appartement, dat na een flinke opknabbeurt heel geschikt was als woonruimte voor eenpersoonshuishoudens

De meubelzaak van Meubelhuis Jansen aan de Hamersestraat te Westervoort.

of jonge starters. Het pand stond al geruime tijd te koop. Mevrouw M.J. Wienholts-Klomp was dan ook bereid om mee te werken aan alle denkbare opties. Hessels probleem was dat hij het jaar ervoor veel geld had geïnvesteerd in De Beukenhof en in het rouwcentrum aan de Zuider Parallelweg in Velp. Hierdoor ontbraken hem de middelen om het pand in Westervoort én te verbouwen én aan te kopen op hetzelfde moment. Er zat veel achterstallig onderhoud in het pand en de tuin eromheen was een grote chaos. De besprekingen vonden plaats in de positieve sfeer van twee partijen die met elkaar meedachten. Het resulteerde in een huurovereenkomst gesloten voor een periode van vijf jaar, met de verplichting het pand te zullen aankopen op een door hem gekozen moment, maar binnen de huurperiode. De overeenkomst zou ingaan zodra de gemeente de vestigingsvergunning had afgegeven. Dat laatste verliep veel eenvoudiger dan Hessel

Het pand Hamersestraat te Westervoort na de eerste verbouwing.

had verwacht. Eerdere pogingen om bijvoorbeeld in Velp een garage te kopen ten behoeve van zijn stoet, waren steeds vastgelopen op het verzet vanuit de buurt en ook in de toekomst zou hij daar nog vaak mee te maken krijgen. In Westervoort was daarvan geen sprake. De buurman aan de Centrumzijde van het pand was een aardappelenhandelaar. Hij benaderde Hessel heel zakelijk en vroeg om toestemming een stuk grond dat aan zijn kant van het pand gelegen was, te mogen gebruiken. Hij had een grote opslagplaats en had die grond nodig voor zijn vrachtauto's. Hessels tegemoetkoming op dat punt was voor hem voldoende. Later bleek dat hij ook nog op een andere manier profiteerde van Hessels komst. Hij had geen toestemming gekregen voor een ontsluiting naar de grote parkeerterrein aan de achterzijde. Toen de gemeente Hessel toestond om de toegang daarheen voor zijn pand te ontsluiten vroeg de buurman met succes de vergunning aan om dat ook te mogen doen. De burens aan de overzijde van de Hamersestraat vonden kennelijk dat zij zo ver van het pand verwijderd zaten dat de toezeggingen om de rouwstoet altijd aan de achterzijde van Hessels pand op te stellen, en uitbundige reclame achterwege zou blijven, voor hen voldoende was. De lokale voetbalclub sloot met Hessel een contract tot plaatsing van een reclamebord langs het hoofdveld en was tevreden met de nieuwe sponsor. De commissie ruimtelijke ordening van de gemeente tenslotte hoorde Hessels toelichting met stijgend enthousiasme aan en adviseerde direct positief. Daarmee was de vergunning binnen enkele maanden rond. Het werk kon beginnen en de bouwplannen konden worden

Krantenartikel in de Westervoort Post over de komst van het nieuwe rouwcentrum.

ingediend. Hessel en de weduwe gingen naar de notaris om alle afspraken officieel vast te leggen. Hessel had daarbij bedongen dat de hoogte van de aankoopssom al aan het begin van de periode van vijf jaar zou worden vastgelegd. Door alle toekomstige verbouwingen zou het pand ongetwijfeld in waarde gaan stijgen en Hessel wilde voorkomen dat hij de verbouwing tweemaal zou betalen. Met de buurman aan de Centrumzijde werd niets schriftelijk vastgelegd, dus formeel bleef dat stuk grond nog steeds in bezit van Begrafenisonder-neming Kramer. Hessel ging zo economisch mogelijk aan de slag. Een bevriende architect, Douwe Reitsma uit Arnhem, ontwierp het inrichtingsplan met de looproutes. Dat plan voorzag in een ruim rouwcentrum, dat plaats bood aan grote aantallen belangstellenden. Een nog enigszins agrarisch dorp kent grote families en daar moet dus rekening mee gehouden worden. Voorts werd het rouwcentrum voorzien van een keuken, een aflegkamer, een grote koelkamer en een opbaarruimte. Daarachter kwam de garage met opslag-faciliteiten. Deze werd aan de achterzijde voorzien van een elektrische garagedeur met een breedte van vijf meter. Hessel werkte, samen met zoon Dirk-Jan, in de avonduren en in het weekend heel hard om alle tapijstof, aangebracht op de vloeren, de wanden en de plafonds van het pand, te verwijderen. Piet Bisseling, de drager/chauffeur en beheerder van het Westervoortse meldpunt, was van huis uit een bouwvakker. Hij kreeg in die hoedanigheid een nieuwe arbeidsovereenkomst voor zes maanden. In die periode moest hij de verbouwing aan de binnenzijde, inclusief de natte ruimten, zoals toiletgroep en keuken, hebben afgerond. Hij slaagde daarin en het resultaat was boven verwachting. Nu werd ook de tuin weggehaald en het terrein rondom het pand volledig bestraat. De huur van de garage van Jan van der Weerd in Ede werd opgezegd en per 1 oktober 1988 werden de rouw- en volgauto's in Westervoort ondergebracht. Dirk-Jan werd de eerste huurder van de bovenwoning. Als afronding van het project werd in de gemeenten Duiven, Lathum en Westervoort, huis aan huis een informatiefolder verspreid. Hierin werden de bewoners geïnformeerd over de opening van het nieuwe rouwcentrum.

Daarbij werd ook nadrukkelijk gewezen op de mogelijkheid van het centrum gebruik te maken als men voor de uitvaart een andere collega had ingeschakeld. De lokale pers werkte mee door in een groot artikel aandacht te besteden aan het nieuwe rouwcentrum. Hessel had er steeds naar gestreefd om alle leveringen en diensten door de eigen medewerkers te laten verrichten. Alleen dan kon een bedrijf optimale kwaliteit en dienstverlening garanderen. Door de riante opslagcapaciteit van de nieuwe locatie was dat doel weer een stukje dichterbij gekomen. De kisten immers konden nu in nog grotere aantallen als casco worden ingekocht en volgens de wensen van de nabestaanden bekleed en van beslag voorzien worden. In een uitgebreid modellenboek werden de keuzemogelijkheden gevisualiseerd. Bovendien bood het bedrijf vanaf nu (september 1990) op drie plaatsen eigen opbaarruimte aan, waarvan er twee voldeden aan eigentijdse maatstaven. Het bedrijf beschikte over een eigen rouwstoet met Cadillac rouw- en volgauto's. Op 23 juli 1993 werd het pand Hamersestraat 23, kadastraal bekend onder sectie A nr. 5079, groot negen are en drie centiare, door Hessel aangekocht.

De opbaarruimte in het uitvaartcentrum te Westervoort.

Ontwikkelingen in de jaren negentig (verscherpt overheidstoezicht)

In januari 1990 stuurde Hessel een belangrijke notitie aan alle medewerkers van het bedrijf. Hierin gaf hij een omschrijving van alle functies en de daarbij behorende taken. Bij die gelegenheid werd Dirk Jan officieel tot bedrijfsleider bevorderd en de positie van Bertie als algemeen directeur nog eens bevestigd. Uit de notitie blijkt dat de invloed van de overheid op de bedrijfstak alsmaar groter werd. Wat was de situatie tot en met de jaren tachtig geweest t.a.v. bijvoorbeeld de rechtspositie van de dragers? Die was geregeld via het zgn. Rareiteitswetje. Dit hield in dat losse medewerkers aan maar liefst drie voorwaarden tegelijkertijd moesten voldoen om als vaste medewerker te worden aangemerkt. Een regeling die voor zowel de werknemers, als de werkgever,

aantrekkelijk en duidelijk was. Hierdoor was het toegestaan om dragers bruto/netto uit te betalen en hoefde je daarvan geen gedetailleerde administratie bij te houden. Een jaaropgave aan de fiscus volstond. Wat was de situatie van een bedrijf met een eigen rouwstoet? Voor het aanschaffen van rouw- en volgauto's behoeft geen BPM te worden betaald en ook geen wegenbelasting. Wat was geregeld voor de onregelmatige diensten? Weekend- en avonddiensten werden via extra beloningen vergoed, maar niet gecompenseerd in tijd. Dat sloot aan bij de praktijk van een bedrijfstak waarbij het plannen van het werk vooraf vrijwel onmogelijk was. Het systeem waarbij mensen vrij waren als er geen werk was en langer doorgingen als dat nodig bleek functioneerde uitstekend. Van de ongeveer 1000 particuliere ondernemingen was globaal tweederde in handen van kleine zelfstandigen zonder vast personeel. Door de bemoeienis van de vakbonden kwam dit alles nu onder druk te staan. Het is een opmerkelijke situatie dat een arbeidsorganisatie die nauwelijks 15% van de werknemers vertegenwoordigt zoveel overbodige regelingen kan opleggen. Het ging samen met terechte zorg van overheidzijde over de lichamelijke belasting en de arbeidsomstandigheden, vooral voor het tillen. Het was van oorsprong een traditionele bedrijfstak met veel til- en draagwerk. Vaak moesten daarbij problemen worden overwonnen als steile onhandige trappenhuizen, kleine liften, smalle gangen, moeilijke voordeuren etc. Dit vergde natuurlijk veel van de ruggen van de betrokken medewerkers. Op al die onderwerpen kreeg de bedrijfstak aan het begin van de jaren negentig te maken met verscherpte wet- en regelgeving. Voor de zelfstandig ondernemer werd het ingewikkelder en vooral duurder. Voor vele werkgevers betekende het bovendien een langdurig en onaangenaam gevecht met instanties als DETAM en fiscus. Want de misschien goed bedoelde

Students do professional learning on their own and do not have to be supervised by a teacher or other staff member.

De dood speelt ook de cao parten

Het overleg over een nieuwe collectie is in beschouwing genomen voor het uitnodigen in vastgelopen. Het conflict gaat zich toe op werkdagen en contracten. Hoe kan je dragers, de kwaliteit, in vast doorlopen nemen als de doel niet te plannen valt?

[illegible][illegible]

to be in the background. The effect is beautiful, yes," says Anselmi. But just as good as the images in his mind are the actual workdays. "I have never seen a day like this," he says. The network has been built from scratch, creating one node at a time. "It's not the great, round thing you know, but it's a very simple, functional, two-dimensional to last shape. It has nothing great about it, but it's the way the glimmers back, the intelligence, the meaning, the beauty of it," he says.

His business did not survive the global economic crisis, but the beauty of it has not faded enough.

*"Je weet tevoren
niet hoeveel
mensen overlijden"*

[illegible]

usually provide characteristic upper-limb posture (de la Torre and Kinsinger 1990) and changes in the way the arm is used in relation to the trunk, shoulder, elbow and wrist postures due to occupational working posture. For occupational work, the change in posture from the neutral position, such as the standing posture, is the most important factor in the development of musculoskeletal disorders, such as the carpal tunnel syndrome (CTS) and the shoulder pain (de la Torre and Kinsinger 1990). The change in posture from the neutral position, such as the standing posture, is the most important factor in the development of musculoskeletal disorders, such as the CTS and the shoulder pain (de la Torre and Kinsinger 1990).

1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000
 2001
 2002
 2003
 2004
 2005
 2006
 2007
 2008
 2009
 2010
 2011
 2012
 2013
 2014
 2015
 2016
 2017
 2018
 2019
 2020
 2021
 2022
 2023
 2024
 2025
 2026
 2027
 2028
 2029
 2030
 2031
 2032
 2033
 2034
 2035
 2036
 2037
 2038
 2039
 2040
 2041
 2042
 2043
 2044
 2045
 2046
 2047
 2048
 2049
 2050
 2051
 2052
 2053
 2054
 2055
 2056
 2057
 2058
 2059
 2060
 2061
 2062
 2063
 2064
 2065
 2066
 2067
 2068
 2069
 2070
 2071
 2072
 2073
 2074
 2075
 2076
 2077
 2078
 2079
 2080
 2081
 2082
 2083
 2084
 2085
 2086
 2087
 2088
 2089
 2090
 2091
 2092
 2093
 2094
 2095
 2096
 2097
 2098
 2099
 2100
 2101
 2102
 2103
 2104
 2105
 2106
 2107
 2108
 2109
 2110
 2111
 2112
 2113
 2114
 2115
 2116
 2117
 2118
 2119
 2120
 2121
 2122
 2123
 2124
 2125
 2126
 2127
 2128
 2129
 2130
 2131
 2132
 2133
 2134
 2135
 2136
 2137
 2138
 2139
 2140
 2141
 2142
 2143
 2144
 2145
 2146
 2147
 2148
 2149
 2150
 2151
 2152
 2153
 2154
 2155
 2156
 2157
 2158
 2159
 2160
 2161
 2162
 2163
 2164
 2165
 2166
 2167
 2168
 2169
 2170
 2171
 2172
 2173
 2174
 2175
 2176
 2177
 2178
 2179
 2180
 2181
 2182
 2183
 2184
 2185
 2186
 2187
 2188
 2189
 2190
 2191
 2192
 2193
 2194
 2195
 2196
 2197
 2198
 2199
 2200
 2201
 2202
 2203
 2204
 2205
 2206
 2207
 2208
 2209
 2210
 2211
 2212
 2213
 2214
 2215
 2216
 2217
 2218
 2219
 2220
 2221
 2222
 2223
 2224
 2225
 2226
 2227
 2228
 2229
 2230
 2231
 2232
 2233
 2234
 2235
 2236
 2237
 2238
 2239
 2240
 2241
 2242
 2243
 2244
 2245
 2246
 2247
 2248
 2249
 2250
 2251
 2252
 2253
 2254
 2255
 2256
 2257
 2258
 2259
 2260
 2261
 2262
 2263
 2264
 2265
 2266
 2267
 2268
 2269
 2270
 2271
 2272
 2273
 2274
 2275
 2276
 2277
 2278
 2279
 2280
 2281
 2282
 2283
 2284
 2285
 2286
 2287
 2288
 2289
 2290
 2291
 2292
 2293
 2294
 2295
 2296
 2297
 2298
 2299
 2300
 2301
 2302
 2303
 2304
 2305
 2306
 2307
 2308
 2309
 2310
 2311
 2312
 2313
 2314
 2315
 2316
 2317
 2318
 2319
 2320
 2321
 2322
 2323
 2324
 2325
 2326
 2327
 2328
 2329
 2330
 2331
 2332
 2333
 2334
 2335
 2336
 2337
 2338
 2339
 2340
 2341
 2342
 2343
 2344
 2345
 2346
 2347
 2348
 2349
 2350
 2351
 2352
 2353
 2354
 2355
 2356
 2357
 2358
 2359
 2360
 2361
 2362
 2363
 2364
 2365
 2366
 2367
 2368
 2369
 2370
 2371
 2372
 2373
 2374
 2375
 2376
 2377
 2378
 2379
 2380
 2381
 2382
 2383
 2384
 2385
 2386
 2387
 2388
 2389
 2390
 2391
 2392
 2393
 2394
 2395
 2396
 2397
 2398
 2399
 2400
 2401
 2402
 2403
 2404
 2405
 2406
 2407
 2408
 2409
 2410
 2411
 2412
 2413
 2414
 2415
 2416
 2417
 2418
 2419
 2420
 2421
 2422
 2423
 2424
 2425
 2426
 2427
 2428
 2429
 2430
 2431
 2432
 2433
 2434
 2435
 2436
 2437
 2438
 2439

medewe
bedrijfs
maken n
de zelfst
kelder e

beteken
onaange
en fisca

Krantenar

kers. Op al die
ak aan het beg
met verscherpt
ndig onderne
a vooral duuro

Winkel over de CAO

... onderwerpen
... van de jaren
... wet- en regel
... mer werd het
... er. Voor vele v

en een langdurig
met instanties
chien goed be
voor de uitvaartb

kreeg de
 negentig te
 geving. Voor
 ngewik-
 erkgevers

rig en
als DETAM
doelde

Krantenartikel over de CAO voor de uitvaartbranche met de dragers van Kramer.

regelgeving sloeg door. Zoals zo vaak in dit land gingen de betrokken ambtenaren het “dicht” regelen en ze kwamen daarbij tot idiote maatregelen. Een berucht voorbeeld van dat laatste was het zwarte pak. De dragers kregen bedrijfskleding in de vorm van hoeden, overhemden, stropdassen, sokken, zwarte of grijze pakken en een overjas. De condities waaronder dit alles werd toegestaan werden aangescherpt, want men was bang dat de bedrijfskleding anders ook gedragen zou worden op verjaardagen en uitjes. Dat resulteerde tenslotte in de eis dat op alle bedrijfskleding het logo van het bedrijf op meerdere plaatsen goed zichtbaar moest worden aangebracht. Voor een zwart bedrijfspak met vest betekende dit dat je driemaal drie keer, dus in totaal negenmaal, het logo moest aanbrengen op één pak. Iets extra's geven aan medewerkers op de begraafplaats voor het groen maken van een open graf werd gezien als “zwart werken” en ga zo maar door. Bij controles kreeg je als werkgever al snel het gevoel dat je een misdadiger was. Dit soort onzinnige zaken leidde helaas maar al te vaak tot botsingen met de overheid. Hessel moest dan ook meerdere keren naar Zeist (zetel van de DETAM) afreizen om met de aldaar gevestigde toezichthouder op de detailhandel ontstane meningsverschillen en opgelegde boetes aan te vechten. De bedrijfsvoering werd er vooral hierdoor met de jaren niet gezelliger op. De bestaande Wet op de Lijkbezorging van 1955 was dringend aan vervanging toe. Met name de toegenomen belangstelling voor crematie speelde daarbij een belangrijke rol. Er was intussen al wat gewijzigd. In 1968 waren begraven en cremen al voor de wet gelijkgesteld. Die wijziging voorzag bovendien in de mogelijkheid voor gemeenten en provincies om zelf een crematorium te bouwen. Voordien was dat alleen voorbehouden aan verenigingen zonder winstoogmerk. Wel bleven nog enkele extra verplichtingen bestaan voor het cremen, zoals het bekende extra schouwen en verzegelen van de kist door een gemeentearts. Omdat inmiddels ca 50% van de overledenen werd gecremeerd moest ook dat laatste verschil worden weggewerkt. Inmiddels waren er andere ontwikkelingen die het opnieuw wenselijk maakten om de wet aan te passen. Dat was bijvoorbeeld

Het bloemenmonument op Moscowa.

de toegenomen individualisering. Voorts was daar de economische crisis van de jaren zeventig die het geloof schokte in een maakbare samenleving. In de jaren tachtig ondermijnde de dodelijke ziekte Aids het vertrouwen in de almacht van de medische stand. De instroom van grote aantallen migranten met eigen doodsrituelen leidde eveneens tot toenemende spanning met de bepalingen van de bestaande wet. Al deze factoren kregen een plaats in de Nieuwe Wet op de Lijkbezorging van 1991. Crematie en begraven werden wettelijk gelijkgeschakeld en gemeentelijke begraafplaatsen kregen alle ruimte voor eigen initiatieven op het punt van de inrichting van de eigen begraafplaatsen en crematoria. Sedert een wetswijziging in 1998 mag de asurn worden meegenomen en kan as in beginsel overal worden uitgestrooid. As kan nu ook verwerkt worden in medaillons en sieraden. De wet maakte het ook mogelijk dat overledenen niet in een kist maar slechts bedekt door een wade kunnen worden begraven of gecremeerd. Dit laatste was vooral een tegemoetkoming aan de aanhangers van bijvoorbeeld het Hindoeïsme. Terugkijkend op die periode kan worden vastgesteld dat de uitvaartbranche in de negentiger jaren een bijna revolutionaire verandering onderging.

Een voorbeeld van een herdenkingsmonument langs de openbare weg, in dit geval de Schelmseweg tussen Arnhem en Rozendaal.

Hoe stond Kramer BV in al die veranderingen?

Behalve het gewijzigde wettelijk kader en de vergrote regelgeving op het gebied van de arbeidsomstandigheden en werktijden, veranderde ook het werken zelf van karakter. De vroegere “aanspreker” was al veranderd in een uitvaartverzorger, maar werd nu meer en meer een uitvaartbegeleider. Luisteren naar de persoonlijke wensen van de overledene of de nabestaanden en het begeleiden van de uitvoering daarvan waren nu de belangrijkste opgaven geworden. Er werd ook steeds meer mogelijk en dat kwam in tal van zaken tot uitdrukking. Dat is bijvoorbeeld heel goed te zien in het rouwdrukwerk. Er kwam een ware stroom van nieuwe vormen, andere kleuren en achtergronden op gang. Het kwam ook tot uitdrukking in het streven naar alternatieve vormen van rouwvervoer, zoals per bus, motor met aanhanger, en bakfiets. Het werd ook zichtbaar in minder belangrijke zaken zoals de kleur van de auto's van de rouwstoet, de kleding van het uitvaartpersoneel, ja zelfs in het type condoleanceregister. Voorts zag men vooral op de stedelijke begraafplaatsen dat de bestaande rigide voorschriften voor de afmetingen en het uiterlijk van graftekens werden afgeschaft. Het aantal strooivelden, urnentuinen en -galerijen nam toe. Langs de wegen verschenen kleine monumentjes

Moderne uitvoering van een herdenkingsmonument op een begraafplaats, in dit geval Moscovia.

op plaatsen waar mensen waren omgekomen (met name door misdaad of ongevallen) en op RK begraafplaatsen verschenen speciale monumenten voor levenloos geboren kinderen waardoor deze niet langer in ongewijde aarde begraven werden. In de uitvaartwereld kwam belangstelling voor het leveren van nazorg en ga zo maar door. Al deze ontwikkelingen hadden grote gevolgen voor de bedrijfsvoering.

Hessel had vanaf zijn aantreden voortdurend het doel voor ogen gehad om alle vormen van dienstverlening van zijn bedrijf in eigen hand te krijgen. Rouwcentra (inmiddels vijf), een eigen rouwstoet, het maken van het rouwdrukwerk, het zelf bekleden van de kisten, het aanbieden van zaken als sierurnen enz. waren daarvan het resultaat. Daarvan kon hij profiteren. Hij kon moeiteloos meegaan in de speciale wensen van zijn opdrachtgevers en ingaan op iedere trend. Er was zichtbaar sprake van een meer persoonlijke invulling van een uitvaart dan voorheen. Tot aan de tachtiger jaren nam het publiek veelal genoegen met een traditiegebonden uitvoering, maar via de tv had het publiek kennis genomen van een aantal opzienbarende uitvaarten zoals die van een zigeunerkoning in Rotterdam, van een nachtclubeigenaar en later van een cabaretier in Amsterdam. Dat bracht mensen op de gedachte dat het dus ook best anders en opvallender kon. Deze ontwikkeling bood de uitvaartondernemer natuurlijk ook kansen. Hij kreeg de gelegenheid om zich van anderen te onderscheiden. Met name het particuliere uitvaartbedrijf, dat door de groei van grote verzekeraars zoals DELA en Monuta toch al veel terrein had verloren, kon dat goed gebruiken. Ook maakte een aantal gemeentelijke begraafplaatsen dankbaar gebruik van de nieuwe trend. Dat gold helaas niet voor de begraafplaats Moscowa. Door zwakke leiding en gebrek aan bestuurlijke belangstelling werd de situatie daar helaas steeds problematischer. Weliswaar had het voormalige poortgebouw in de zeventiger jaren plaatsgemaakt voor een nieuw aulacomplex, maar aan de verbetering van de dienstverlening was men helaas nog niet toegekomen. Het personeel was ongemotiveerd en er was weinig bereidheid om mee te werken aan speciale wensen.

Artikel met klacht over de gang van zaken op Moscowa.

Zelfs kleine reparaties werden niet uitgevoerd. Zo stond een van de muur gevallen luidspreker maandenlang in een hoek van de aula en haalden incidenten over fouten bij het uitstrooien van as de krant. Door de afwezigheid van klimaat-beheersende maatregelen was het gebouw in de zomer vaak veel te warm en in de winter te koud en de catering was bedroevend slecht. Aangezien de grote parkeerplaats onbewaakt was, werden nabestaanden en belangstellenden nogal eens onaangenaam verrast door het inbrekersgilde. Hessel vroeg in krantenartikelen aandacht voor de zorgelijke situatie, maar dat leidde slechts tot problemen voor zijn medewerkers. Zij kregen

De begrafenisplechtigheid in de Grote of Eusebiuskerk van de Commissaris van de Koningin in Gelderland.

ineens geen koffie meer en werden onbeleefd behandeld door het personeel van Moscowa. Het zou nog een aantal jaren duren alvorens ook de plaatselijke politici doordrongen raakten van de noodzaak om hier op te treden. Een voor Kramer bv belangrijke uitvaart vond plaats op 4 juni 1991. De twaalfde (gerekend vanaf de Provinciewet van 1850) Commissaris van de Koningin, de heer Matthijs de Bruijne, was na een langdurige ziekte op 29 mei overleden en het bedrijf werd belast met het verzorgen van zijn uitvaartplechtigheid. Omdat hij nog in functie was kreeg de uitvaart een provinciale en zelfs een landelijke betekenis. Het officiële gedeelte vond onder grote belangstelling plaats in de Grote of Eusebiuskerk in het centrum van Arnhem en er moest dus van alles geregeld worden. De politie-begeleiding, de positie van de diverse genodigden in de kerk, de volgorde van de sprekers, het maken van een liturgie, de opstelling van talloze kransen (waaronder die van de regering en van

het Koninklijk Huis) en de route van de stoet. De bijzetting in een eigen graf op Moscowa vond aansluitend op de kerkdienst plaats in besloten kring. Na terugkeer van de naaste familie konden deze condoleren in de Rijnsaal van het Provinciehuis. Op welke wijze moest deze pauze worden overbrugd? In goede samenwerking met de directeur van het Kabinet van de CvK, de heer Van der Laan, werden steeds weer prima oplossingen gevonden. Voor Dirk Jan was dit de eerste keer dat hij de volle verantwoordelijkheid droeg voor de gehele gang van zaken rond een grote plechtigheid. De medewerking van de politie die de stoet zou begeleiden was hartverwarmend, evenals die van het Kerkbestuur. Hij had o.m. van dat bestuur de toestemming gekregen om op de dag voorafgaand aan die van de uitvaart alles al in gereedheid te brengen. Dat betrof dan met name praktische zaken zoals de opstelling van de stoelen, de beste plaats voor de kist en de vele bloemstukken, de opstelling van het koor, het controle-

De Eikenhof, aula in de open lucht van het crematorium te Dieren.

ren van de geluidsinstallatie, enz. Hij gebruikte de avond ook voor het oefenen van zijn medewerkers in het in- en uitdragen van de kist. Dat gebeurde natuurlijk geschouderd door acht man. Ook de volgorde en de opstelling van de bloemstukken werden grondig doorgenomen. Die uitgebreide voorbereidingen bleken heel belangrijk te zijn want de kerk vulde zich met ruim tweeduizend belangstellenden. Na een lange en vermoeiende dag was de algehele tevredenheid over de gehele gang van zaken, zijn grootste beloning. In het begin van de negentiger jaren veranderde Hessel zijn reclameadvertenties. Om te testen hoe dat door het publiek werd ontvangen besloot hij in 1992 een onderzoek naar de naamsbekendheid te laten uitvoeren. Het rapport werd uitgebracht in september en een belangrijke conclusie was dat het bedrijf na DELA de grootste naamsbekendheid had. De uitgezette Certificaten bleken daarbij van doorslaggevend belang te zijn geweest. Dat bleek uit het gegeven dat twee andere bedrijven hoger scoorden waar het ging om “eigen ervaring met een bedrijf”. Ook werd gevraagd of het publiek bezwaar zou hebben tegen het opbaren in een tot uitvaartcentrum verbouwde kerk (dat speelde juist in die periode). Slechts 11% zou daar bezwaar tegen hebben. Tenslotte bleek dat van alle Arnhemmers bijna 66% een regeling had getroffen m.b.t. de eigen uitvaart. In meer dan de helft van de gevallen ging het om een natura verzekering. In Arnhem bleek dit percentage hoger te zijn dan elders in het land. De uitkomsten van het

onderzoek boden een goed uitgangspunt voor het uitzetten van een vernieuwd reclamebeleid.

De verbouwing van het crematorium Dieren zou van grote betekenis blijken. De traditionele inrichting van rouwkamer en aula stond al jaren ter discussie, maar de eigenaar van het crematorium, De Vereniging voor Facultatieve Crematie (sedert enige tijd voorzien van het predicaat Koninklijk) maakte op fantastische wijze zichtbaar hoe je daaraan een moderne vorm kon geven. Het aulacomplex was gebouwd in 1953 en in 1969 ingrijpend uitgebreid omdat steeds meer mensen kozen voor crematie. In 1994 werd de inrichting opnieuw aangepakt. De bestaande ruimtes werden voorzien van nieuw meubilair, gordijnen en vloerbedekking met gebruikmaking van lichte kleuren, grote raampartijen en opvallende ruimte-effecten. Het resultaat was zonder meer spectaculair. Er kwam ook een aula in de open lucht, de Eikenhof, met een schitterende oplossing voor het plaatsen van de kist. Hessel nam zich voor om bij de inrichting van een eigen rouwcentrum deze vormgeving als voorbeeld te nemen.

Detail van De Eikenhof, de plaats voor de kist.

Het graf van Ad Ploeg op Moscowa.

Op 5 juli 1994 overleed de heer Ad Ploeg, kolonel b.d., oud-staatssecretaris van landbouw, oud-gemeenteraadslid en bekend als bestuurslid van tal van instellingen en verenigingen. Vooral zijn actie voor het behoud van Bronbeek als tehuis voor bejaarde militairen trok landelijke belangstelling. Voor zijn begrafenis op zaterdag 9 juli kwamen honderden mensen naar Arnhem. Het was schitterend weer en Dirk Jan had geregeld dat het een buitenplechtigheid werd naar voorbeeld van de bestaande accommodatie in Dieren. Op een open plek in de buurt van het aulacomplex werd een glazen lessenaar met microfoon neergezet en in een halve kring daar omheen ruim 500 stoelen. Sprekers waren o.m. oud-premier Lubbers en oud-vvd leider Hans Wiegel en onder de aanwezigen was een groot aantal bewindslieden. Na afloop kreeg Dirk van de heer Wiegel het compliment dat deze nog nooit zo'n goed georganiseerde uitvaart had meegeemaakt. Nog in hetzelfde jaar leverde het bedrijf collegiale diensten bij de uitvaart van Ien Dales, oud-burgemeester van Nijmegen en oud-minister van Binnenlandse Zaken. Het gaf de directie en alle medewerkers een enorme stimulans om met succes dergelijke grote plechtigheden te verzorgen. In de negentiger jaren stond voor Hessel een aantal aandachtspunten centraal namelijk uitbreiding van het aantal locaties buiten Arnhem, combinatie van het Arnhemse kantoor en rouwcentrum op een nieuwe plek en verbeterde presentatie.

Uitbreiding van het aantal locaties buiten Arnhem

Het jaar 1991 werd een bijzonder druk jaar want met een bescheiden aantal stafleden werden er 325 uitvaarten verzorgd en dat aantal was nog niet eerder in de naoorlogse geschiedenis van het bedrijf bereikt. Toch bleef Hessel uitkijken naar verdere uitbreidingsmogelijkheden. In de periode 1990-1994 legde de gemeentelijke en provinciale politiek veel nadruk op de planologische ontwikkeling van het Knooppunt Arnhem/Nijmegen. Het gevormde knooppuntbestuur was samengesteld uit een aantal wethouders en gemeenteraadsleden uit de deelnemende gemeenten. Dat bestuur besteedde vooral veel aandacht aan de aanleg van een groot overslagterrein en aan het ontwikkelen van een aantal nieuwe bedrijfsterrainen. Een belangrijk gevolg van de realisering van die plannen zou zijn dat de werkgelegenheid in het Knooppunt sterk zou toenemen. De stijging van het aantal arbeidsplaatsen en het daardoor groter worden van het aantal inwoners moest (volgens die plannen) worden opgevangen in het gebied dat lag op de as Arnhem - Nijmegen. In het centrum van dit ontwikkelingsgebied lag de gemeente Elst. De verwachting was dan ook gerechtvaardigd dat juist daar de toename van het aantal inwoners het grootst zou zijn. In de gemeente Elst was er één particulier

De groenstrook op de Algemene Begraafplaats De Kist te Elst.

Krantenkop n.a.v. het debat in de gemeenteraad van Elst.

uitvaartbedrijf gevestigd, namelijk dat van de familie Cornelissen. Een eerste oriënterend gesprek met moeder en zoon leerde al snel dat zij geen behoefte hadden aan een of andere vorm van samenwerking. Onbedoeld viel het gesprek zo verkeerd dat zij er later in een krantenartikel naar verwezen. Wederom werd daarom een makelaar benaderd met het verzoek om onderzoek te doen naar een mogelijke locatie voor een eigen rouwcentrum. Deze startte in 1992 met zijn zoektocht. Diverse huizen en locaties passeerden de revue, maar steeds waren de nadelen groter dan de pluspunten. In 1994 kwam het tot een besluit. In de directe omgeving van de gemeentelijke begraafplaats “De kist” was er een groenstrook die qua omvang voldoende ruimte bood voor de bouw van een rouwcentrum. Bovendien zou dit dan tevens kunnen dienen als aula voor het houden van rouwdiensten etc. De begraafplaats was zo nabij dat men vanuit de geplande locatie te voet naar het graf kon gaan. Er kwam een schetsplan dat vervolgens werd ingediend bij de gemeente.

De commissie Ruimtelijke Ordening boog zich over het voorstel en gaf Hessel de mogelijkheid om het plan toe te lichten.

Er kwam een positief advies uit, dat vervolgens op de agenda van de gemeenteraad werd gezet. Tijdens deze vergadering bleek tot Hessels stomme verbazing dat enkele fracties en met name die van het CDA, moeite hadden met de komst van nog een begrafenisonderneming, er was er toch al een in het dorp. De officiële behandeling van het voorstel in de zitting van de gemeenteraad vond plaats op 22 september 1994. Daarbij bleek dat een meerderheid van de partijen weinig voelde voor het opgeven van de groenstrook. Bovendien was er in de nabijheid een lagere school gevestigd en sommige raadsleden vonden het uit “educatief” oogpunt niet gepast om de kinderen met begrafenissen te confronteren. Wederom speelde het argument dat het dorp te klein zou zijn voor twee uitvaartcentra een rol in de discussie.

De Gelderlander kopte de volgende dag met veel gevoel voor humor “Uitvaartondernemer mag niet op “De Kist”. De woordvoerder van het CDA maakte het nog bonter door de ondernemer te verwijten dat deze inspeelde op de KAN-ontwikkelingen en dat was niet een zaak van particulier initiatief. Dorpspolitiek op z’n smalst.

Algemene Begraafplaats De Kist in Elst.

Wateroverlast in de Spijkerstraat

De gemeente Arnhem besloot om wijzigingen te gaan aanbrengen in de afvoer van het regenwater op diverse plaatsen in de stad waaronder de Eusebiusbuitensingel. Nadat de werkzaamheden in de loop van 1988 waren uitgevoerd bleek al snel dat het resultaat wateroverlast veroorzaakte. De putten in het wegdek van de singel konden het water tijdens zware regenbuien niet verwerken. De gevolgen waren spectaculair. Op 23 juli 1988 was er een fikse regenbui waarbij de putdeksels omhoog sprongen en het water uit de opvangreservoirs spoot. De Spijkerstraat lag (en ligt) enkele meters lager dan de Eusebiusbuitensingel en het water stroomde dan ook vooral die straat in. Het rouwcentrum lag op slechts vijftig meter afstand van de dichtstbijzijnde put en al snel liep de ontvangsthall onder water. Direct werd het rouwbezoek voor die avond geïnformeerd over de ontstane buitengewone situatie. Telefonisch en ook in een officiële brief, gedateerd 25 juli, maakte Hessel bij het Arnhemse gemeentebestuur bezwaar tegen deze ontwikkeling. Er kwam een schriftelijke bevestiging van ontvangst binnen maar een verdere reactie bleef vooralsnog uit. Hessel diende een schadeclaim in bij zijn verzekeraar, maar die wees de claim af. Sedert de watersnood van 1953 hebben alle maatschappijen zich tegen dergelijke claims ingedekt door de schade via afzonderlijke clausules uit te sluiten. Hierop wendde Hessel zich op 4 oktober opnieuw tot de gemeente. Op 20 december ontving hij een officiële reactie. Wateroverlast en

Wateroverlast in de Spijkerstraat.

Je kan er in een rubberboot rondvaren.

de daaruit voortkomende schade als gevolg van regenbuien kwamen geheel voor rekening van de eigenaar van de getroffen panden. De claim werd derhalve afgewezen. In de zomer van 1989 was het helaas opnieuw raak. Op 26 augustus was de hoeveelheid water die de straat binnenstroomde nog veel groter dan de vorige keer. Je kon in een rubberbootje om het rouwcentrum heen varen en al het houtwerk en de gehele kelderverdieping werden zwaar beschadigd. De geschatte omvang bedroeg ca f 20.000,-. Hessel schreef opnieuw een brief, nu mede namens de eigenaren van de panden Spijkerstraat 10 tot en met 20. Al binnen een week viel er een gemeentelijke brief in de bus. Tot ieders grote verrassing had de inhoud geen betrekking op de waterschade. De brief bracht het nieuws dat het pand aan de Spijkerstraat op de monumentenlijst zou worden geplaatst met als gevolg dat aan eventuele toekomstige verbouwingen beperkingen werden opgelegd. Helaas hebben, ondanks talloze brieven en gesprekken, regenbuien ook in de daarop volgende jaren veel schade veroorzaakt. In die tijd werd er door de familie Hurenkamp een ware strijd gevoerd tegen het water dat na zware regenbuien het rouwcentrum bedreigde. Met behulp van zandzakken, verhoging van deurdrempels, enz. werd getracht het water buiten te houden, maar de situatie leek uitzichtloos, zolang de gemeente zelf geen drastische maatregelen nam om de oorzaak weg te nemen. De wateroverlast en de plaatsing van het pand op de monumentenlijst waren voor Hessel aanleiding om met des te meer energie op zoek te gaan naar een andere locatie. Er zou echter nog heel wat water door de Rijn (en de Spijkerbuurt) stromen alvorens dat doel was bereikt.

De oprichting van Mortuarium Beheer BV

In 1992 had Hessel voor het eerst contact met de heer Berry van der Beek van het Gemeenteziekenhuis. Het ging over de voorgenomen bouw van het nieuwe ziekenhuis Rijnstate op de plaats van het huidige Gemeenteziekenhuis. Hierin zouden de beide andere ziekenhuizen in Arnhem opgenomen worden. Dat zou namelijk leiden tot een concentratie van de opvang van alle in het ziekenhuis overleden patiënten in één mortuarium. De vraag was nu: Wie gaat dat beheren? Er was een uitvaartondernemer in de stad die bekend stond om het schaamteloze misbruik dat hij maakte van zijn toenmalige positie als beheerder van de rouwkapel van het Sint Elisabeth Ziekenhuis. Dat had al herhaaldelijk geleid tot klachten van nabestaanden. Voor het aanzien en de reputatie van het uitvaartbedrijf in de regio was het eveneens zeer schadelijk. Bij ondernemingen die in de regio actief waren leefde de angst dat deze ondernemer ook het beheer zou krijgen over dat nieuwe mortuarium. Begin 1992 waren daarover al contacten geweest met de directie van het ziekenhuis. Hessel wierp zich op als belangenbehartiger en woordvoerder van die verontruste ondernemers en benaderde de ziekenhuisdirectie. Deze bleek die verontrusting te delen en verwees hem naar Berry van der Beek. Deze had van de directie opdracht gekregen om gesprekken aan te gaan met de Arnhemse uitvaartondernemingen over een beter beheersmodel. Er vond onder zijn leiding een aantal bijeenkomsten plaats. Het resultaat van die gespreksronden was bijzonder positief. De directie koos voor een beheersmodel waaraan alle bedrijven uit de regio konden deelnemen. Van de benaderde bedrijven gaven er uiteindelijk slechts vier gehoor namelijk Monuta, Yarden (voorheen Cuvon), Mijnhart en Kramer. Gekozen werd voor de besloten vennootschap waarbij ieder van de bedrijven deel nam voor 25% van het aandelen-kapitaal. In november 1994 werd de vennootschap ingeschreven in het register van de Kamer van Koophandel. In de statuten werd de verplichting opgenomen om ten opzichte van nabestaanden en uitvaartondernemers strikte neutraliteit in acht te nemen. Er werd een team

De eerste generatie vennoten van Mortuarium Beheer BV.

Van links naar rechts, de heer Mijnhart, van Dijk, Boersma en de Boer.

van drie medewerkers aangesteld en er kwamen protocollen voor hun handelingen. Zo werd er een protocol geschreven voor de wijze waarop een overledene van de ziekenhuiskamer naar het mortuarium werd overgebracht door de mortuarium-medewerkers. In de loop van de maand februari 1995 werd het mortuarium in gebruik genomen. Eenmaal per kwartaal werd er een directievergadering gehouden en de heer Van der Beek was daarbij steeds aanwezig als vertegenwoordiger van het ziekenhuis. Hij ontwikkelde zich al spoedig ook tot vraagbaak en vertrouwensman van de medewerkers. De onderlinge samenwerking leidde tot vriendschappelijke onderlinge verhoudingen tussen de vier bedrijven. De eerste generatie vennoten bestond uit de heren Dick Mijnhart, Hessel van Dijk, Siem Boersma en Jaap de Boer. Achteraf was Hessel over de verbeterde onderlinge verhoudingen misschien nog wel het meest tevreden. In het jaar 2010 kon worden vastgesteld dat het Mortuarium al vijftien jaar bestond en dat tot volle tevredenheid van de lokale uitvaartondernemingen.

Concentratie van kantoor en rouwcentrum op een nieuwe locatie: de Paasbergkerk

In het jaar 1992 begon Hessel ook aan het project dat moest leiden tot het verwerven van een locatie waar kantoor en rouwcentrum verenigd konden worden. Makelaardij Willemsen werd ingeschakeld en deze kwam al na enige maanden met het voorstel om eens naar de Paasbergkerk te kijken. Deze lag aan de Da Costastraat in de gelijknamige wijk, nabij Bronbeek. De hervormde en de gereformeerde gemeenten waren samengegaan in het kader van het “Samen-onderweg-proces”. Dat had geleid tot concentratie van de in gebruik zijnde kerken en hierdoor was de Paasbergkerk niet langer nodig. Het bouwjaar was 1932. Het was een mooi gebouw met een opvallend grote dakpartij, zoals dat in de stijl van die periode gebruikelijk was. De kerk lag midden op een pleinachtige ruimte met veel groen en een grote parkeerruimte. Het gebouw zelf was ruim en licht en bood prima mogelijkheden tot opbaren en tot het houden van plechtigheden voor grote aantallen belangstellenden. Het deel van het gebouw achter de eigenlijke kerkruimte had een verdieping en daarop konden de kantoren worden ondergebracht. Er waren in ons land meer kerken omgebouwd tot rouwcentrum en daarmee waren goede resultaten bereikt. De vraagprijs was geen probleem want deze lag ver onder de

verwachte opbrengst van de twee panden die werden afgestoten (Spijkerstraat en Apeldoornseweg). Er werd een eerste schets gemaakt van een ruimtelijke herinrichting en dat zag er aantrekkelijk uit. Ook werd via een journalist bekendheid gegeven aan het voornemen om de grote zaal een buurtfunctie te geven. Optimistisch werd dan ook begonnen aan de onderhandelingen met de Hervormde Gemeente Arnhem, de officiële eigenaar. Over de aankoopprijs werd al spoedig een akkoord bereikt en de notaris van de verkoper kreeg opdracht om het voorlopig koopcontract op te stellen. Een architect zette het schetsplan om in een concreet verbouwingsplan, inclusief begroting en wat daar verder zo bij hoort.

Op 22 juli 1992 verscheen er in de Arnhemse Courant een artikel waarin met enige stelligheid bekend werd gemaakt dat de Paasbergkerk zou worden verkocht aan een uitvaartonderneming. Het zou echter anders gaan. Als reactie op het artikel bleek onverwacht dat er een actiescomité bestond. Dit was samengesteld uit een deel van de eigenaren van de huizen die aan de Da Costastraat gelegen waren. Het gezelschap had gekozen voor de fraaie naam “Werkgroep Belanghebbenden Bestemming Paasbergkerk” (WBBP). Zoals gebruikelijk bij dit soort comités was men tegen

De Paasbergkerk.

Het krantenartikel over het project Paasbergkerk.

verandering. Nu de kerk leeg stond was er een kinderopvang in ondergebracht en dat wilden zij behouden. De eventuele vestiging van een rouwcentrum was voor hen dan ook onbespreekbaar. Hessel en Dirk-Jan werden uitgenodigd voor een woonkamergesprek met leden van het comité. Tijdens dit gesprek werd duidelijk dat juridische procedures zouden worden aangespannen bij iedere poging om het bestaande bestemmingsplan te wijzigen ten behoeve van een door hen ongewenste ontwikkeling. De geharnaste opstelling van de buurtbewoners maakte op de ondernemers diepe indruk. Van een buurt kun je eigenlijk niet winnen was de conclusie, bovendien waren jaren durende procedures kostbaar en tijdrovend. Toen bleek dat er toch een kleine wijziging in het bestemmingsplan nodig was (hetgeen aanvankelijk door de gemeente was ontkend) zagen Dirk-Jan en Hessel af van het plan, tot grote teleurstelling van het kerkbestuur.

De zoektocht voortgezet

Er kwamen nieuwe locaties in beeld zoals Rosorum aan de Amsterdamseweg. Dat laatste was een schitterend pand en gebouwd op een groot perceel. Het had veel verschillende eigenaren gehad en stond nu al geruime tijd leeg. Het was echter veel te groot. Vervolgens viel de aandacht op een pand aan de Velperweg nr. 168, ter hoogte van Bronbeek. Het gebouw was recent ontruimd door een Arnhems bedrijf dat onder de naam Van Doornik, al generaties lang bekend was als verhuurder van carnavals- en toneelkleding. Het pand was een in 1912 als woonhuis gebouwd monumentaal bouwwerk, dat na de oorlog was verbouwd tot kantoor. Het bedrijf Van Doornik had de enorme ruimten aangewend voor het overzichtelijk onderbrengen van hun hele kledingcollectie en daarvoor was het pand heel geschikt gebleken. Het gebouw had een fraaie ingangspartij en was gelegen op 3890 m² grond. Uiteindelijk kwam ook dat pand niet in aanmerking omdat het veel te groot bleek te zijn (3500 m³). Er zaten maar liefst ca. dertig kamers in en gezien de voorgenomen bestemming als rouwcentrum was verhuur van een aantal ruimten aan derden geen optie. Tenslotte kwam een stuk grond in beeld dat gelegen was naast het rouwcentrum van DELA, tegenover de Joodse begraafplaats en achter de boerderij Moscowa. Het was in totaal 2200 m² groot en het voldeed aan alle voorwaarden die door Hessel aan een locatie waren gesteld. Eigenaar van de grond was de gemeente Arnhem en er werd dan ook een inleidende notitie door Hessel opgesteld om te dienen als uitgangspunt voor de onderhandelingen.

Het pand van Van Doornik aan de Velperweg.

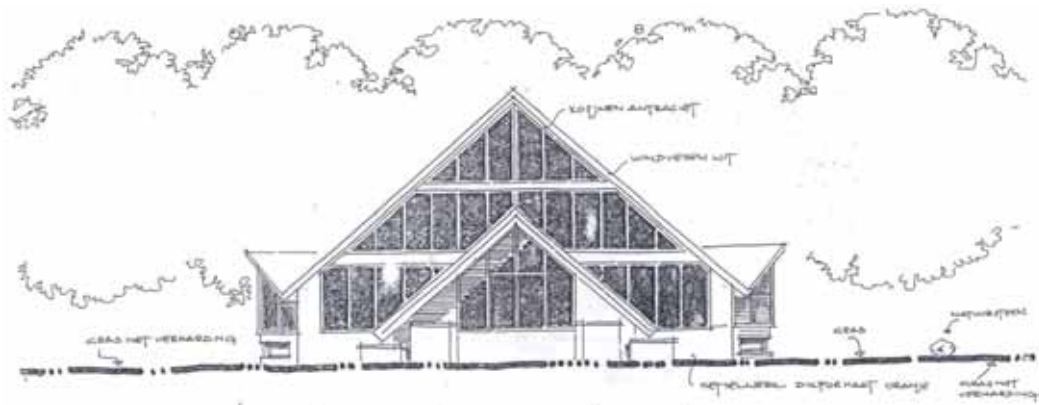
De Weg langs de Begraafplaatsen nr. 3; de procedure

Het was een enorme opluchting toen kon worden vastgesteld dat de gemeente in beginsel bereid was tot medewerking. Het stuk grond was ongebruikt, het had weinig landschappelijke waarde en naaste bewoners waren er nauwelijks. Daar waren de beheerder van de boerderij (eveneens gemeentelijk bezit) en de opzichter van de Joodse begraafplaats die de woning boven de aula had gehuurd. Verder waren er wat stukjes grond uitgegeven aan enkele paardenbezitters. De gemeente wilde voor de grond een erfpacht-overeenkomst en stelde direct al een aantal milieuvoorwaarden, zoals de bescherming van een tweetal bomenrijen. Die voorwaarden waren begrijpelijk en acceptabel. Daarmee was de weg vrij om een officieel verzoek tot nieuwbouw in te dienen. Gedateerd 5 januari 1995 werd de aanvraag officieel ingediend. Op 19 januari kwam de bevestiging van de kant van de afdeling Middelen en Grondzaken dat de aanvraag in behandeling was genomen. Gedateerd 22 februari ontving Hessel een Interne Notitie waarin werd uitgesproken dat de gemeente in principe bereid was tot medewerking. Er werden negen voorwaarden gesteld waaraan een ingediend plan moest voldoen. Het zag er allemaal erg redelijk uit. Wel werd aangegeven dat het vigerende bestemmingsplan moest worden gewijzigd en dat zou ca 6 maanden in beslag nemen, voorts moest het

bouwplan worden voorgelegd aan de Welstandscommissie en ook dat klonk logisch. Opgelucht kon Hessel op zoek gaan naar een architect om het centrum te ontwerpen. Dat werd het bedrijf “Fort Bouw” uit Woudrichem. Na diverse besprekingen over het plan van eisen volgde een eerste uitgewerkt ontwerp op 29 juni. In die zomer van 1995 had Hessel opdracht gegeven aan makelaar Henk Willemsen om de huur op te zeggen van de kamerbewoners die nog in het pand aan de Apeldoornseweg zaten. Zij waren daar reeds op voorbereid en hadden daar ook al mee ingestemd. Vervolgens werd het pand te koop gezet. Het Ingenieursbureau Inpijn-Blokpoel Son Milieu werd belast met het vereiste bodemonderzoek ten behoeve van een aanvraag voor een bouwvergunning. De vaart zat er in. Helaas hadden alle betrokkenen zich verkeken op de Welstandscommissie. Dit is een gezelschap Arnhemse architecten dat is belast met het beoordelen van bouwplannen en het uitbrengen van een advies daarover aan het College van B&W. De bijnaam van dit gezelschap was “Broodnijd bv” en vanaf het begin was het duidelijk dat een plan voor een bouwproject in Arnhem, ingediend door een niet Arnhems architectenbureau moeilijk lag. Mid-den juli kwam er een eerste verslag binnen van die commissie, waaruit bleek dat men het plan, bekend onder nr. 01-950576, had afgewezen. Het voldeed niet aan de redelijke eisen van welstand. Er zou in de loop van het jaar nog een aantal aangepaste plannen worden ingediend, maar steeds weer vonden deze geen genade. Hessel had intussen nagedacht over de toekomst van de panden Spijkerstraat 10, 12 en 14. Vanaf het begin had de familie Hurenkamp aangegeven dat zij belangstelling had om het van Hessel over te nemen. Jan Hurenkamp had enorm veel verbeteringen aangebracht en was de laatste jaren de strijd aangegaan tegen het water en de gemeente. Jan en Ans waren bovendien gedurende tientallen jaren steun en toeverlaat geweest van het gezin Van Dijk. Hessel en Bertie namen dan ook het besluit om het pand onderhands aan de Hurenkampen te verkopen. De prijs werd onderling in alle vriendschap

De nog onbebouwde kavel aan de Weg langs de Begraafplaatsen.

Het eerste ontwerp van Fort Bouw uit Woudrichem.

afgesproken en op 21 november werd het pand ten overstaan van notaris Willemsen verkocht en overgedragen.

Het rouwcentrum zou zo lang als dat nodig was voor het bedrijf ter beschikking blijven. Begin 1996 kwam Hessel tot de conclusie dat de opstelling van de Welstands commissie op basis van het huidige plan niet zou veranderen. Hij nam daarop het radicale besluit om het project aan een ander architectenbureau over te dragen. Dat werd het bureau JAG Architecten uit Arnhem. De betreffende architect werd de heer B.A. Rethmeijer, lid van dezelfde Rotaryclub als Hessel. Er kwam een geheel nieuw plan dat uitging van een heldere visie op de samenhang van de omgeving en de nieuwbouw. Het ontwerp met de ronde voorzijde en het vierkante gebouw daarachter werd direct door de familie Van Dijk omarmd. Het nieuwe plan werd ingediend in het voorjaar van 1996 en ook door de commissie zeer positief ontvangen. Nadat Bernard Rethmeijer nog wat kleine wijzigingen had aangebracht bracht de Commissie op 13 mei 1996 een positief advies uit aan het College. In het verlengde daarvan kon nu een ontsluitingsbesluit (Inritvergunning) bij de Dienst Milieu aangevraagd worden en kon de erfpachtovereenkomst met de Dienst Grond-zaken worden aangegaan. Die ontsluiting was een moeilijk onderwerp. De Dienst Milieu weigerde aanvankelijk om toestemming te geven om over eigen terrein een toegangsweg aan te leggen vanwege die beschermde bomenrij.

De contactpersoon bij de Dienst Milieu was een

zekere mevrouw Outvorst. Deze bleek echter heel moeilijk te bereiken. Zij had eerst drie maanden verlof opgenomen en na terugkeer verdween zij voor nog eens drie maanden naar Italië voor het verrichten van een of ander onderzoek. Daarna -vertelde zij trots- hield zij op diverse congressen in het buitenland lezingen. Hessel vroeg zich af wat de gemeente daar wijzer van werd, want haar gemeentelijke taken lagen al die tijd stil. Dat had Hessel ondervonden want op zijn brieven over het dossier was nooit gereageerd. Dat zou op zichzelf ook nog geen probleem zijn, ware het niet dat zij de enige was die gemachtigd was over die inrit te beslissen. In een bespreking van 20 augustus ten gemeentehuize kwamen alle betrokkenen bijeen, ook mevrouw Outvorst, die toevallig even beschikbaar was. Tot Hessels teleurstelling werd er nog geen definitief besluit genomen. Omstreeks dezelfde tijd kwam de mededeling binnen dat de gemeente Arnhem, de inmiddels vrijwel afgeronde aanvraag voor een bouwvergunning nog niet kon goedkeuren vanwege een milieuprobleem. Door de geplande aanleg van een lift in het rouwcentrum en de aanwezigheid van een koelkamer kwam het centrum boven een bepaald volume energieverbruik uit en dat vereiste een afzonderlijke milieuvergunning. Zodra die vergunning was verleend en zodra het voorstel tot wijziging van vigerende bestemmingsplan door Provinciale Staten was goedgekeurd, kon de procedure worden voortgezet. Men (een gemeentebestuurder) taxeerde de vertraging op vier tot zes maanden. Na het verzamelen van alle technische gegevens

De start van de nieuwbouw van het rouwcentrum Kramer.

van de betreffende technische installaties werd op 16 september een verzoek ingediend voor het afgeven van een milieuvergunning. De aanvraag werd ter visie gelegd. Op 23 oktober ontving Hessel het bericht dat de ontwerpvergunning Milieu ter inzage was gelegd en dat een eventuele hoorzitting zou plaatsvinden op 21 november. Rond die periode werd ook het resultaat bekend van de hoorzitting inzake het bestemmingsplan. Er was één bezwaarde namelijk de heer 't Hullenaar. Hij was als ovenist in dienst van het crematorium Moscovia en maakte bezwaar tegen het plan. Hij vreesde geestelijk letsel te ondervinden omdat hierdoor enkele keren per dag een lijkauto langs zijn woning zou rijden. Het was natuurlijk wel een merkwaardig bezwaar. De man werkte in het crematorium, bewoonde een dienstwoning van de begraafplaats, werd de gehele dag geconfronteerd met dood en begraven en zou dan geestelijk letsel ondervinden van die enkele keer dat onze rouwstoet zijn raam passeerde. De wethouder had kennelijk dezelfde conclusie getrokken, want hij wees de bezwaren gelukkig af. Wel drong de wethouder er op aan om het rouwverkeer zoveel mogelijk af te wikkelen via de weg tussen het perceel en de Waterbergseweg. Dat zou later ook op de gevraagde wijze geregeld worden. Daarbij speelde zeker een rol dat er op het kruispunt met de Apeldoornseweg bijna wekelijks een ongeluk gebeurde. Op 11 november (na een stevige aanvaring tussen Hessel en de inmiddels teruggekeerde mevrouw Outvorst) en onder dreiging van een

kort geding, werd de Inritvergunning alsnog afgegeven. Nadat ook de heer 't Hullenaar zijn bezwaren tegen het gewijzigde bestemmingsplan had ingetrokken werd dit laatste op 2 december door de gemeenteraad goedgekeurd.

Op 18 december kwam het bericht binnen dat de Milieuvergunning was goedgekeurd en ter inzage was gelegd. Indien niemand bezwaar zou maken werd de toestemming per 3 februari 1997 verleend. Daarna zou het verlenen van de bouwvergunning nog een kwestie zijn van enkele maanden. Nu kon eindelijk worden begonnen aan de onderhandelingen met een aannemer over de aanneemsom. De BAM kwam na vele besprekingen met een offerte waarmee Hessel kon instemmen. Op 30 januari 1997 stuurde Hessel een brief aan de Dienst Stadsontwikkeling waarin hij toestemming vroeg om al op 1 maart te mogen beginnen op basis van een zogenaamde risicovergunning. Dat hield in dat Kramer het risico nam en zich ook voor de eventuele extra kosten aansprakelijk stelde, indien de Provincie alsnog haar medewerking aan de wijziging van het bestemmingsplan niet verleende. Zowel ambtelijk als ook bestuurlijk (twee wethouders) werd de risicovergunning verleend en op 1 maart 1997 ging de bouw van start.

Een impressie van de bouw.

De bouw

In de ochtend van 1 maart 1997 kwamen Hessel en twee medewerkers van het bouwbedrijf BAM bijeen op het terrein. De volgende dag zouden de opmeters van het gemeentelijk grondbedrijf komen om de bouwhoogte vast te stellen. Hessel vond het erg belangrijk dat het toekomstige pand goed zichtbaar zou zijn vanaf het kruispunt met de Apeldoornseweg. Bovendien werd gewerkt met een gesloten grondbalans. Het bodemonderzoek had namelijk uitgewezen dat de grond enigszins vervuild was. Bij de restauratie van de boerderij was het overgebleven puin gestort in de grond van het bouwterrein. Bovendien schijnen paddenstoelen ook zware metalen te produceren, waardoor zelfs ongerept bos niet meer kan voldoen aan de zware eisen die Nederland stelt aan schone grond. Het gedeelte dat voor de bouw was bestemd werd die dag handmatig met ongeveer een meter verhoogd. Omdat het hoogste punt maatgevend was, kwam het gebouw hierdoor nog een halve meter hoger te liggen. Dat laatste was belangrijk in het kader van de gesloten grondbalans.

Op 3 maart gingen de grondwerkzaamheden daadwerkelijk van start. Ook werd de bouwkeet geplaatst waarin tijdens de bouw in totaal twaalf werkvergaderingen zouden plaatsvinden.

Het weer werkte mee, van vorst was geen sprake meer en harde slagregens bleven uit. Nadat de kelderverdieping nagenoeg gereed was en de schacht voor de lift en de extra fundering onder de koelkamer waren aangelegd, werd vastgesteld dat er geen druppel water in de bouwput stond. Kleine problemen werden snel opgelost, zoals de dreigende instorting van het muurtje tussen het bouwterrein en de parkeerplaats van DELA.

Op 5 april werd de vloer van het publieksgedeelte op de begane grond gestort en was de kelder onder dak. Daarna ging het snel, ondanks de lange regenperiode in mei. De muren werden opgemetseld, de isolatiematerialen aangebracht en de stellingen geplaatst. Tijdens de bouwvergaderingen werden slechts kleine zaken aan de orde gesteld, bij de bouw zelf deden zich geen grote tegenvallers voor. Eind mei werd de vloer van de eerste verdieping gestort.

De nieuwbouw enkele maanden later. Het aanbrengen van stalen balken.

Het hoogste punt bereikt, de vlag wordt geplaatst door de heren Van Dijk.

Het was inmiddels hoogzomer geworden en de bouwomstandigheden waren ideaal. Op 7 juni werden -met behulp van een enorm grote bouwkraan- de stalen balken aangebracht die het dak moesten steunen van de familiekamer en de aula. Op 13 juni was het pannendak er en ging de vlag in top. Voor alle medewerkers van zowel Kramer bv, het architectenbureau als het bouwbedrijf was er een aangeklede borrel, waarbij ook het personeel van Moscovia en van de buurman DELA werd uitgenodigd. Kort daarna verscheen in de Gelderlander een groot artikel over de vorderingen van de bouw. Begin juli werden de drie trappen geplaatst. De keldertrap paste helaas niet en het kostte een extra dag om die op z'n plaats te krijgen. Nadat ook de kluis met behulp van een hijskraan in de directiekamer was getild, kon met het plaatsen

van het dak op de kantoorruimten, de zgn. "Pet", worden begonnen. Als eind juli de bouwvakvakantie begint is het casco van het gebouw vrijwel klaar en kan de afwerking van het binnenwerk worden aangepakt. Deze fase duurt het langst, althans zo voelt het aan, want de voortgang is minder zichtbaar. Hessel had het woonkunstbedrijf van Karel van 't Wout belast met het afwerken van de muren, het schilderwerk en het leveren van het meubilair in de publieksruimten. Bij die selectie was doorslaggevend geweest dat het bedrijf kort tevoren het crematorium Driehuis-Westerveld (sinds 2004 is de officiële naam Begraafplaats & Crematorium Westerveld) had heringericht, helemaal in lijn met de stijl van Dieren. Iedereen in de branche was zeer onder de indruk geraakt van de kwaliteit van dat project. Steenhakker Speklé droeg zorg voor het aanleveren van de stenen vloeren en Mactwin voor de beveiliging. Daarnaast waren nog tal van andere bedrijven betrokken bij zaken als het leveren van de kantoormeubelen, de geluidsinstallatie enz. Het tuinbedrijf Jansen uit Schaarsbergen ontwierp het plan voor de aanleg van de parkeerplaatsen en de tuin. In de ronde muur van de aula zit een raam in de vorm van een oog. Voor dat raam werd een vijver aangelegd in de vorm van een traan om op deze wijze de kernfunctie van het gebouw te duiden, namelijk "rouwcentrum". Het kleine fonteintje in de vijver aan de kant van het raam moest dat effect nog versterken. De tuin

De dames Nel Maas en Bertie van Dijk in de rommel. Het inpakken is begonnen.

daaromheen werd sterk geaccidenteerd om de verbinding met de nabijgelegen Veluwe te benadrukken. Door de gesloten grondbalans ligt de gehele tuin ongeveer 150 cm boven straatniveau. Het ging allemaal goed behalve met de elektra van het bedrijf Polman/Feenstra uit Zevenaar. Het was op advies van de BAM dat hen de opdracht was gegund, maar het bedrijf had er zo'n puinhoop van gemaakt dat nog geen halfjaar later de hele stoppenkast officieel werd afgekeurd. Het was eigenlijk de enige echte tegenvaller in het totale bouwproject dat tenslotte precies volgens schema, op 1 oktober, werd opgeleverd.

De eigenlijke verhuizing kon beginnen. Met een gehuurde vrachtauto werden de kantoorinventaris en de administratie overgebracht naar de nieuwe locatie. Inmiddels was het pand Apeldoornseweg 72 met succes verkocht aan een echtpaar dat zich had voorgenomen om het weer volledig in oude staat te restaureren. Zij genereerden het daar-toe benodigde geld wel op een heel bijzondere manier, want in een van de kelders werd iets aangelegd dat verdacht veel leek op een hennep-plantage.

De verhuizers op de Apeldoornseweg.

De 'verhuisstoet' op de Eusebius Buitensingel.

De officiële opening op 22 november 1998

In de lokale pers was al aangekondigd dat het bedrijf op die dag ging verhuizen van de Spijkerstraat naar de Weg langs de Begraafplaatsen. Het was zaterdag en er was dus veel volk in de binnenstad. Middels een rouwstoet, bestaande uit een lijkkoe, drie volgkoetsjes en een verhuiswagen, welke vanaf de Rijnkade naar het nieuwe rouwcentrum trok, werd aan die verhuizing vorm gegeven. Bovendien werd op die wijze nog eens benadrukt dat het hier ging om een oud en traditioneel bedrijf. De koetsen werden getrokken door echte Friese paarden. Iedereen was dan ook enigszins verbaasd dat die zoveel moeite hadden

om de tocht tot het einde toe te volbrengen. De Apeldoornseweg loopt behoorlijk omhoog en kent ter hoogte van het talud over de Cattepoelseweg een soort "vals plat". Het was op dat punt dat moest worden gevreesd dat de paarden die de rouwkoets trokken letterlijk op straat zouden neervallen. De bekken schuimden en er werd gehijgd dat je er bang van werd. Maar gelukkig, ook tijdens het laatste deel van het traject bleven ze overeind. Achter de stoet reed een verhuiswagen waarvan de wanden volledig waren bedekt met de tekst "BO Kramer verhuist" als een soort uitleg over de achtergrond van de stoet. Bij aankomst

Burgemeester P. Scholten verricht de opening van het nieuwe rouwcentrum.

werden de paarden verzorgd. Ze bleven ingespannen voor het rouwcentrum staan zodat de bezoekers van de aansluitende receptie er tussendoor konden lopen.

Burgemeester Scholten opende officieel het rouwcentrum en zoon Dirk-Jan bood zijn ouders een marmeren gedenkplaat aan. Opgeluisterd door harpmuziek konden de talrijke gasten de directie feliciteren. Bij het vertrek ontvingen alle bezoekers een Kramer- paraplu als symbool van zorg en bescherming en als blijvende herinnering aan deze middag. Nog lang na het in gebruik

nemen van het nieuwe rouwcentrum waren er nog verzoeken om familieleden te mogen opbaren in de Spijkerstraat, omdat zij dat generaties lang zo waren gewend. Die gelegenheid daartoe bleef ook nog geruime tijd bestaan. Het echtpaar Hurenkamp verkocht het pand pas in de loop van het jaar 1999. Op 17 december vertrokken zij naar Raalte in Overijssel, een terugkeer naar de regio waar zij oorspronkelijk vandaan kwamen. Een historisch moment omdat met het opgeven van dit laatste pand in de Spijkerstraat de begrafenisonderneming de wijk na ruim 65 jaar verliet.

Publiciteit

In de jaren negentig traden ook hier grote veranderingen op in de uitvaartbranche. De traditionele terughoudendheid op dat gebied begon te verdwijnen. In een artikel over dat onderwerp in Het Uitvaartwezen, het blad van de nuvu, werd al gesignaleerd dat de tijd van “dag en nacht bereikbaar” voorbij was. De presentaties werden commerciëler. Er kwamen radio- en televisiespotjes en schreeuwende huis-aan-huisfolders. Paginagrote advertenties in dag- en weekbladen waren geen uitzondering meer. Het heeft als lokale ondernemer echter geen enkele zin om in landelijke dagbladen te adverteren. Hoe dan wel was een vraag waar vele ondernemers niet veel ervaring mee hadden. Veel ondernemingen huurden om die reden reclamebureaus in en die organiseerden maar al te graag kostbare acties. Veelgebruikt was de combinatie van een huis-aan-huisfolder, waarbij de verspreiding plaatsvond in samenhang met een radiospotje op de regionale omroep en extra advertenties in de lokale pers. Ook Hessel heeft dergelijke acties enkele malen gehouden. Voorts werd er sinds het begin van de jaren negentig een enquêteformulier aan de nabestaanden meegegeven. Naast een beoordeling over de kwaliteit werd ook gevraagd om aan te geven op basis waarvan men Kramer had ingeschakeld. De respons was met ca 35% redelijk hoog en er heeft nooit iemand over geklaagd. Er was dus kennelijk een zekere mate van acceptatie ontstaan over het feit dat uitvaartondernemingen zich commercieel opstelden. Soms kwam het tot excessen en daar werd wel verontwaardigd op gereageerd. Een bekend voorbeeld daarvan in het midden van de jaren negentig was de reclame-tekst van een bedrijf dat zich op grote posters afvroeg: “Is er koffie na de dood”. Dirk-Jan maakte daarvan gebruik door, tijdens zijn presentatie ten behoeve van het lidmaatschap van de Arnhemse Juniorkamer, dwars door deze tekst het podium op te stappen (hij werd overigens mede om die reden aangenomen). Ook Hessel werd in zijn reclame gedurfd en gevarieerder. Er kwamen Kramerklokken in de openbare ruimte zoals bij het winkelcentrum Kronenburg en grote lichtgevendende naamborden op de gevels van de rouwcentra. Toen het mogelijk werd om ook in

Het tekst-ontwerp voor de lichtmastreclame bij de Rijnbrug.

Arnhem reclame te maken aan lichtmasten en via lopende lichtgevende teksten langs doorgaande wegen, deed Kramer mee. De grote instellingen zoals Monuta en DELA zetten ook hier de toon. In de pers was er in die jaren af en toe grote aandacht voor de onderwerpen dood en begraven. Het was dan ook niet moeilijk om af en toe ook langs die weg de publiciteit te zoeken. Pas de komst van Internet zou opnieuw belangrijke veranderingen brengen in de wijze waarop de uitvaartwereld zich presenteerde.

CONCLUSIE

Hessel van Dijk nam het bedrijf over op een moment dat er van het eens zo bloeiende en toonaangevende bedrijf weinig meer was overgebleven. Hij deed dat bovendien zonder enige kennis van de bedrijfstuk en van het vak. Het was min of meer een sprong in het diepe met als enige houvast de steun van Asmus en een baantje als leraar op een school in het westen van het land. Dankzij de onvoorwaardelijke steun van zijn vrouw Bertie en door veel inzet wist hij het aantal opdrachten langzamerhand weer terug te brengen tot op het vooroorlogse niveau, met name dankzij initiatieven

als de ALVUVA en de certificatenactie. Het vak als zodanig had zijn voorkeur niet. Zijn hart ging uit naar het lesgeven en in een interview in 1985 bekende hij dat in die eerste jaren, toen de rekeningen onbetaald bleven en de problemen zich opstapelden, de enige plaats waar hij zich veilig voelde was die voor de klas met luisterende leerlingen voor zich. Het lesgeven was zijn ware roeping en met spijt trad hij als lesgevende terug, toen zijn toenemende taken als schoolleider dat noodzakelijk maakten. In de tachtiger jaren ontstond het vooruitzicht op opvolging door tenminste een van

zijn twee zoons. Dat perspectief heeft hem enorm gestimuleerd. Lang heeft hij in die tijd rekening gehouden met de mogelijkheid dat beide zoons te zijner tijd in het bedrijf zouden gaan werken, maar uiteindelijk zou de jongste zoon Wouter zijn eigen weg gaan en die lag niet in het bedrijf. De bouw van het nieuwe rouwcentrum ondervond hij als de bekroning van zijn periode als directeur/eigenaar en daarom was dat een goed moment om het bedrijf over te dragen. Hij was niet ontevreden over de omvang en de vooruitzichten van het bedrijf op dat moment.

Dirk-Jan

HOOFDSTUK IV

De vijfde Generatie

De opening van het kantoor annex rouwcentrum aan de Weg langs de Begraafplaatsen kan worden gezien als een nieuwe start van een oud bedrijf. Alles was op zijn plaats gevallen. Het bedrijf had nu alle vormen van dienstverlening in eigen beheer. Door de ligging ten opzichte van de begraafplaats konden vanaf nu afscheidsplechtigheden in de eigen aula plaatsvinden. De familie kon aansluitend te voet achter de baar naar het graf of de crematie gaan. Alleen bij grotere bezoekersaantallen moest worden teruggevallen op de aula van Moscowa. Het rouwcentrum in Westervoort met de daaraan verbonden ruime garage lag mooi centraal in het werkgebied, met alle voordelen die daaraan verbonden waren. De garage bood ruimte aan acht rouw- en volgauto's en dat was voor de komende decennia ruim voldoende. Er was bovendien plaats voor de opslag van meer dan honderd grafkisten. Hessel en Bertie vonden het een goed moment om het bedrijf te gaan overdragen. Zoon Dirk stond al enige tijd in de startblokken en voelde zich na twaalf jaren ervaring meer dan voldoende voorbereid om als zelfstandig ondernemer aan de slag te gaan. Hij was bovendien sedert het begin van de jaren negentig belast met de dagelijkse leiding over het bedrijf. Op 7 januari 1998 vond de overdracht van de aandelen plaats ten overstaan van notaris Willemsen. De vijfde generatie was aangetreden. Dirk was op dat moment 31 jaar oud en sinds 28 augustus 1996 getrouwd met Marlies Schuiling. Marlies was in verwachting van zoon Hessel, die op 17 januari 1998 geboren zou worden. Het gezin woonde aan de Voermanstraat nr. 37 in Arnhem. Het bedrijf had in het voorafgaande jaar 1997 precies 380 uitvaarten verzorgd.

In een artikel over hem in de Gelderlander van 13 oktober 2001 omschreef Dirk zijn loopbaan in de uitvaartbranche als volgt:

“De uitvaartonderneming waarvan ik nu de directeur ben is al vier generaties in de familie. Toch heb ik toen ik klein was nooit gedacht dat ik op mijn beurt de zaak van mijn vader zou overnemen. Daar werd bij ons thuis ook helemaal niet over gesproken. Ik wilde iets met auto's, ze repareren of verkopen. Daar lag mijn passie. Ik was gek op die oude Amerikaanse wagens. Wij woonden op de Apeldoornseweg achter de zaak. Daar stonden altijd prachtige auto's voor de deur. Van die imponerende Cadillacs, waar je bij wijze van spreken rechtop in kon lopen. Op mijn achttiende vroeg mijn vader of ik mee wilde helpen op de zaterdagen, als bijbaantje. Toen ging ik nabestaanden rijden. Ik vond het geweldig om volgauto's te rijden, maar voor het verdriet kon ik mij niet goed afsluiten. Toen ik had aangegeven dat ik door wilde gaan in het vak stuurde mijn vader mij naar Hilversum, naar het bedrijf van een bevriende collega en daar was ik krullenjongen. Mijn werk bestond aanvankelijk uit stofzuigen, rouwkaarten vouwen, auto's wassen en dat soort klusjes. Maar in de loop van dat stagejaar heb ik uiteindelijk erg veel geleerd, zodat ik goed was voorbereid toen mijn vader mij vroeg om terug in de zaak te komen, omdat er personele problemen waren. Zo was mijn start”.

Op het moment van de overdracht telde het bedrijf tien medewerkers met een vaste arbeids-overkomst, waarvan zeven met een contract voor 40 uur per week. Onder hen waren twee uitvaartleiders, een boekhoudster en vier algemeen medewerkers. In september 1998 werd afscheid genomen van mevrouw P.A.D. Maas wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd. Zij was na Asmus de tweede die wegens pensioenering het bedrijf verliet. Kort daarna volgde het officiële afscheid van Ans en Jan Hurenkamp.

De Daimler lijkauto bij een funerair evenement in Lelystad.

De aankoop van de rouwauto “Diana”

Welnu, dat van die passie voor auto's klopte, want nog in zijn eerste jaar wist Dirk de hand te leggen op een zeer bijzondere lijkauto, een Daimler. Iemand in Nederland die enthousiast was over Daimlers had deze gekocht van een inwoner van Oxford. Gedurende bijna anderhalf jaar werd de auto door een carrosseriebedrijf in Winterswijk gerestaureerd. De auto werd helemaal uit elkaar genomen en vervolgens onderdeel na onderdeel gerestaureerd en daarna bijna schroefje voor schroefje weer in elkaar gezet. Het resultaat was een schitterende rouwauto die ook op uitvaartbeurzen en bij optochten van bijzondere rouwstoeten en uitvaartrituelen veel opzien baarde. Het verhaal dat aan de auto was verbonden was dan ook zeer bijzonder. In de jaren vijftig kreeg de fabriek van Daimler AG de opdracht om een lijkauto te bouwen voor de Engelse Koninklijke

familie. De fabrikant kwam toen op het idee om er van dat type niet slechts één te bouwen, maar vier. De drie overigen verkocht hij aan uitvaartbedrijven in eigen land. Eén auto kwam bij een Londens bedrijf terecht, één bij een bedrijf uit

De lijkauto Daimler-Diana.

Artikel in de krant inzake de overname van het bedrijf door Dirk-Jan.

Cambridge en één in Oxford. Die uit Oxford was in de tachtiger jaren van de hand gedaan en kwam tenslotte -in zeer verwaarloosde staat- terecht in de schuur van een van de inwoners van die stad. Het type auto is absoluut uniek en werd internationaal bekend doordat bij de uitvaart van Prinses Diana van de oorspronkelijke koninklijke auto gebruik werd gemaakt. De Kramerauto is anno 2010 nog steeds in gebruik en wordt veel gevraagd, ook door collega-bedrijven. Zo'n gelegenheid waarvoor de auto werd uitgenodigd was het defilé dat op zaterdag 3 augustus 2003 plaatsvond in Lelystad onder de naam "De laatste gang". Bij die gelegenheid werd de auto voorafgegaan door drie Schotse doedelzakspelers. Dergelijke presentaties trokken de aandacht en het bedrijf kwam dan ook regelmatig in de publiciteit. Daarbij was ook bewust sprake van een meer eigentijdse uitstraling. Zo werd het artikel over Dirk van oktober 2001 vergezeld van een foto, waarbij hij op de motorkap

van de Diana Daimler zit, zoals de auto al spoedig werd genoemd. De reclameadvertenties in de krant werden groter en vlotter en in alle rouwcentra kwamen prachtige, op glanzend papier uitgevoerde reclamefolders. Met Dirk stapte het bedrijf zeer zelfbewust het nieuwe millennium binnen.

De heer Tonnie van Limbeek aan het hoofd van de Kramerstoet.

Het project Dignity & Care

Al enkele maanden na de overname werd Dirk benaderd door een zekere Arie Molenaar, de directeur van Begrafenisonderneming Innemee in Den Haag. Hij wilde het bedrijf als het ware inspecteren, want met een aantal andere ondernemingen was men sedert 1994 een project gestart onder de naam Dignity & Care. De heer Molenaar kwam langs en werd met alle eerbewijzen ontvangen. Enkele weken later kreeg Dirk het bericht dat hij in beginsel kon deelnemen aan het project en werd hij uitgenodigd voor een eerste vergadering met alle vennoten. Daarbij bleek dat het een project was waaraan negen toonaangevende uitvaartondernemingen meewerkten en vijf toeleveringsbedrijven met landelijke bekendheid. Het idee was toevallig ontstaan. De bekende makelaar Cor Zadelhoff voerde tijdens de begrafenis van een goede relatie een gesprek met de CEO van een multinational en daarin kwam de gedachte naar voren om een uitvaartonderneming te beginnen die zich moest gaan richten op de bovenkant van de markt. Het zou gaan om ongeveer 1% van het jaarlijks aantal uitvaarten en dat was in die periode ongeveer 1300. Een recent voorbeeld stond model voor dat wat men voor ogen had, nl. het bedrijf Van Stolckenburg. Dit had een schitterende rouwstoet opgebouwd, bestaande uit voertuigen van het merk Daimler en Rolls Royce, in het kader van een filosofie die uitging van individualiteit, optimale kwaliteit en uitgebreide dienstverlening. Alles moest mogelijk zijn, zoals het invliegen van in het buitenland wonende nabestaanden, een uitgebreide catering voor honderden gasten, kostbare aankleding van aula's en kerkzalen, enz., enz. Het zure was alleen dat dit project niet van de grond was gekomen. De mooie stoet stond weg te rotten in een garage in Scheveningen. De heer Zadelhoff, zelf eigenaar van Stalhouderij De Zadelhoff, nam het initiatief en benaderde de heer Molenaar. Samen nodigden zij acht uitvaartondernemingen uit om het project van de grond te trekken. Er werd een groot aantal vergaderingen gehouden in het kantoor van de heer Zadelhoff in Breukelen en er werd overgegaan tot het aantrekken van enkele zeer

exclusieve toeleveringsbedrijven, zoals cateraar Maison van den Boer, het luxe autoverhuurbedrijf van Dolf Meijer en de Koninklijke De Steenklip, steenhouwerij. In die eerste vergadering waarbij ook B.O. Kramer aanwezig was bleek dat er nog niet veel voortgang was geboekt. De oprichtingsprocedure van de bv sleepte zich moeizaam voort en folders, advertenties en dergelijke moesten nog verspreid worden. Nog in die zomer van 1998 werd afgesproken dat vader Hessel het directeurschap van de bv op zich zou nemen, omdat deze geacht werd de tijd te hebben om zich volledig aan het project te kunnen wijden. Hij startte met een persoonlijk bezoek aan alle toekomstige vennoten en met het afronden van de oprichting van de bv. Ook bezocht hij bedrijven die eventueel ook deel zouden kunnen nemen, want er werd gestreefd naar een landelijke dekking. Voor de noordelijke provincies zou dat overigens niet lukken. Ondanks alle gesprekken, mooie folders en landelijke advertenties, kwam er echter weinig respons. De kern van het probleem was gelegen in de afhankelijkheid van de deelnemende bedrijven. Daar kwam de melding van een exclusieve uitvaart binnen en die hadden niet veel trek om zo'n aantrekkelijke uitvaart met anderen te delen. Ook de heer Zadelhoff trok zich geleidelijk terug, waardoor een dragende ondernemer wegviel. Een jaar na Hessels aantreden werd besloten om het anders aan te pakken. Men wilde enerzijds op het overnamepad en anderzijds wilde men een eigen uitvaartverzekeringsmaatschappij beginnen. Dat eerste voornemen leidde tot een voorzichtige poging om het bedrijf Innemee te kopen, toen

De Kramerstoet
voor het kasteel Rozendaal.

het door de eigenaars/aandeelhouders te koop werd gezet. De vraagprijs van ruim 25 miljoen was echter dermate hoog dat het niet verder kwam dan een oriënterend gesprek in Motel Bunnik met degenen die zich met de verkoop hadden belast.. Het tweede voornemen werd voortvarend aangepakt. Daartoe werd een voormalig directeur van een bekende verzekeraar uitgenodigd om aan dit project leiding te geven. Deze ging op de uitnodiging om hem moverende redenen, in. Daarna ging het snel. Er werd een herverzekeraar gevonden in België, er werd een deskundige aangetrokken op het gebied van premieberekening en er werd een meerjarenplan ontworpen. In tussentijdse vergaderingen werden vennoten steeds bijgepraat over de ontwikkelingen. De directeur bezocht ook een aantal aandeelhouders persoonlijk om hen bij het project betrokken te houden. Helaas waren er twee bedrijven die hun aandelen te koop aanboden omdat zij zich wilden terugtrekken. Het moment waarop een beroep zou worden gedaan op de aandeelhouders om een groot bedrag te storten kwam steeds dichterbij. Er werd een mondelinge huurovereenkomst gesloten met de eigenaar van een kantoorpand in Veenendaal en er werd een bedrijf ingeschakeld dat gespecialiseerd was in het selecteren van interim managers. Het bedrijfsplan voorzag in een voorzichtige start met 4 tot 5 medewerkers en een directeur met voldoende kwaliteiten om zelfstandig een verzekeringsmaatschappij aan te sturen. Bij de verkoop zou het accent liggen op Internet.

Nadat alle voorbereidingen waren afgerond en niets een start van het nieuwe bedrijf meer in de weg stond, kwam in 2001 het grote moment: In de vennootschapsvergadering van september moest het groene licht gegeven worden. Het belangrijkste onderdeel van de besluitvorming bestond uit het toezeggen van de betaling van ieders deel aan het startkapitaal. Het ging daarbij om een bedrag van f 125.000,-, zoals in het goedgekeurde meerjaren bedrijfsplan was voorzien. Helaas bleek pas op dat (late) moment, dat meerdere bedrijven dat bedrag niet konden of wilden opbrengen. Daarmee was het project vastgelopen. Vader Hessel trad af als directeur en Dirk stelde, evenals een aantal andere deelnemers, zijn aandelen aan de overige vennoten beschikbaar. Het project is door een kleine groep vennoten nog wel voortgezet, maar Begrafenis Onderneming Kramer bv deed niet meer mee.

NOOT

De deelnemende uitvaartbedrijven aan het project waren: Uitvaartcentrum Bouwens bv uit Amstelveen, Bostart Uitvaartonderneming uit Apeldoorn, Claassen Uitvaartzorg BV uit Malden, Begrafenis Onderneming Dordrecht en Omstreken Beheer bv uit Dordrecht, Peusen Uitvaartverzorging bv uit Echt, Uitvaartonderneming Sassen/Dielemans uit Maastricht, Van Der Spek Uitvaartverzorging bv uit Rotterdam, Begrafenis Onderneming Tap bv uit Bilthoven, Begrafenis en Crematie Onderneming Van Vuure bv uit Hilversum. Het secretariaat was in handen van mevrouw Beecheno van Bureau Kriel uit Blaricum.

Het Doesburgse avontuur

De belangrijkste uitvaartonderneming in Doesburg is de Uitvaartvereniging Patrimonium. Deze van huis uit Protestants Christelijke Begrafenis Vereniging is voortgekomen uit het Nederlands Werkliedenverbond. Aanvankelijk was Patrimonium een woningbouwcorporatie, maar sedert 1934 werden de activiteiten uitgebreid met uitvaartverzorging. Hoe men daartoe was gekomen is vooralsnog onduidelijk. In 1977 slaagde het bestuur er in om een fraai pand aan te kopen dat gelegen is direct tegenover de begraafplaats. Het pand Meipoortstraat 78 werd vervolgens omgebouwd tot rouwcentrum met een bovenwoning voor de beheerder. De aankoop en de verbouwing werden gefinancierd door de verkoop van een aantal huurpanden. Geleidelijk verminderde de functie als woningbouwvereniging en in 2002 werd officieel besloten dat deze doelstelling was vervallen. In het najaar van 1999 kwam Dirk in contact met een zekere heer Lensink van Patrimonium. De aanleiding was het aangekondigde vertrek van de heer Hilhorst, die op dat moment in dienst was van de vereniging als uitvaartleider. De positie van de heer Lensink was die van coördinator van het uitvaartbedrijf. Hij maakte

geen deel uit van het bestuur van de vereniging en woonde de bestuursvergaderingen bij als adviseur. Het personeel van de vereniging telde slechts enkele medewerkers. De belangrijkste was een algemeen medewerker, de heer Van Maurik, die tevens belast was met het onderhoud van de lijkauto van het bedrijf. Zijn vrouw was beheerster van het rouwcentrum en beiden bewoonden de bovenwoning. Daarnaast waren er zeven dragers, allen mannen van boven de zeventig. Er waren al wat reacties binnengekomen op een door de vereniging geplaatste oproep voor een opvolger, maar het bestuur wilde ook andere mogelijkheden onderzoeken. Er vonden in de loop van de maand november meerdere gesprekken plaats tussen Dirk en de heer Lensink en dat leidde tenslotte tot een overeenkomst welke op 2 december door beide partijen werd ondertekend. Dirk zou ervoor zorgdragen dat er 24 uur per dag en zeven dagen van de week een uitvaartleider beschikbaar was om de bij Patrimonium binnenkomende opdrachten te regelen en uit te voeren en Patrimonium op haar beurt zou het overeengekomen tarief vergoeden. Beide partijen bleven onafhankelijk en het contract zou worden aangegaan voor 1 jaar.

Het rouwcentrum annex woonhuis van Begrafenis Onderneming Patrimonium te Doesburg.

De ramen van de grote aula
in het pand van Patrimonium.

De ingangsdatum was 1 januari 2000. Van de kant van Patrimonium was er een heel belangrijke voorwaarde gesteld, namelijk dat de uitvaartleiders van Kramer zich nooit onder die bedrijfsnaam zouden mogen presenteren. Zij kwamen namens Patrimonium en moesten ook de regeling uitwerken op het kantoor van het rouwcentrum. Bij de eerste evaluatie in het najaar van 2000 bleek dat er zich weliswaar wat misverstanden hadden voorgedaan en dat er wat irritaties hier en daar werden geconstateerd, maar dat partijen bereid waren om het contract met een jaar te verlengen. In het jaar 1999 had de vereniging ruim 110 begrafenissen geregeld. In de jaren daarna viel dat aantal sterk terug. De irritaties over en weer liepen echter op. Met de heer Lensink echter had Dirk een goede relatie. Lensink was een zakenman en had een reële benadering van de problemen die zich voordeden. Hierdoor bleven de verhoudingen werkbaar al bleef het vreemd dat uitvaartleiders niet aanwezig mochten zijn tijdens uitvaartdiensten in de kerk en dat zij soms zelfs niet namens de familie een dankwoord mochten uitspreken. Eind 2003 trok de heer Lensink zich terug als coördinator en droeg hij die taak over aan de heer Bretveld. Deze was bestuurslid, en tijdens zijn werkzame leven was hij van beroep fabrieksarbeider geweest in een staalbedrijf. Hij bleek al direct zeer wantrouwend te zijn over de motivatie van Kramer om met Patrimonium samen te werken. Hij verdacht Dirk ervan dat deze het bedrijf wilde overnemen.

Een tweede probleem was dat Bretveld iedere poging tot modernisering tegenhield. Voor Dirk echter was het duidelijk dat een van de oorzaken voor de terugloop het vasthouden was aan ouderwetse opvattingen over zaken als drukwerk, kisten, presentatie, inrichting rouwcentrum enz. Een andere oorzaak was ongetwijfeld dat er veel misging door het voortdurende wantrouwen van de medewerkers van Patrimonium, waardoor afspraken met opdrachtgevers niet goed doorkwamen en echt goed contact met de families steeds weer door Patrimonium werd geblokkeerd. Ook na het overlijden van de heer Bretveld in het voorjaar van 2003 trad geen verbetering op. Tenslotte resulteerde de situatie in een stevige brief van de kant van Kramer, waarin de voorwaarden werden geformuleerd waaronder Dirk ook in het jaar 2004 de samenwerking wilde voortzetten. Het bestuur reageerde pas na 5 maanden op deze brief. Gedateerd 2 januari gaf het bestuur schriftelijk aan dat er grote cultuurverschillen waren geconstateerd. Het benadrukte dat de eigen zelfstandigheid van Patrimonium een belangrijke voorwaarde was voor het succesvol functioneren van de begrafenisvereniging en dat zij derhalve concludeerde dat onder deze omstandigheden het contract niet werd verlengd. Zolang er nog geen geschikte opvolging was geregeld zou Kramer nog enkele maanden de regelingen voortzetten onder de bestaande condities. Zo is het gebeurd en in het voorjaar van 2004 kwam aan deze samenwerking definitief een eind.

Ook de tweede vestiging in Ede vastgelopen

In het voorjaar van 2005 besloot Dirk om zich opnieuw te oriënteren op een mogelijke vestiging in Ede. Het bedrijf werd met enige regelmaat door inwoners benaderd voor het regelen en uitvoeren van een uitvaart. Hierdoor kwam hij weer terug in het werkgebied dat Kramer in 1989 had verlaten. Destijds was de begrafenis van oud-medewerker Rik van de Weert op 11 maart van dat jaar, de laatste geweest. Uit gesprekken in Ede met betrokkenen uit de uitvaartwereld aldaar had hij de indruk gekregen dat er naast het al bestaande bedrijf aan de Schaapsdrift markt was voor een tweede particuliere onderneming. Hij had zelfs al een onderhoud gehad met iemand die hem was aanbevolen als toekomstige beheerder van een eventuele vestiging. Dat onderhoud was positief geweest en bracht hem er uiteindelijk toe om makelaar Willemsen een zoekopdracht te geven. Deze kwam al spoedig met het voorstel om het pand Slunterweg 2a te onderzoeken op de mogelijkheden. Het was recent ontruimd door een administratiekantoor en het pand had de bestemming “dienstverlening”. Een brief van de Gemeente Ede van 20 mei bevestigde hem in de veronderstelling dat binnen het bestaande bestemmingsplan de komst van een rouwcentrum mogelijk was. Alleen wanneer het bestaande

gebouw zou worden afgebroken ten behoeve van nieuwbouw kon het zijn dat hij daarvoor een bouwvergunning nodig had. Het pand lag gunstig ten opzichte van omwonenden, waardoor niet viel te verwachten dat er van die kant veel problemen zouden worden gemaakt. Boven de voormalige kantoorruimten lagen enkele appartementen. Deze waren zonder uitzondering verhuurd aan alleenstaanden. Ook van die kant werden geen problemen verwacht. Tegenover het pand was de vestiging van een klein tuincentrum. De beheerder bleek bereid om toe te staan dat zijn parkeerplaats werd gebruikt. Hij wilde dit weliswaar niet schriftelijk bevestigen, maar mondeling deed hij toezeggingen over een soort gedoogbeleid. Bovendien waren er rond het pand ca. elf parkeerplaatsen. Tenslotte had het administratiekantoor personeel in dienst gehad dat met eigen auto naar hun werk kwam. Dirk sloot tenslotte op 15 november 2005 met de verkoper een voorlopig koopcontract. Er werden al plannen gemaakt voor de verbouwing toen de zaken alsnog een andere wending namen. Van de afdeling Ruimtelijke Ordening van de gemeente Ede ontving hij een brief, waarin werd aangegeven dat het aantal parkeerplaatsen rondom het pand te gering was om tot de afgifte van een zogenaamde

De Draggers van B.O. Kramer te Ede.

Het beoogde rouwcentrum in Ede
aan de Slunterweg nr. 2a.

“Vrijstellingsvergunning” te kunnen overgaan. Uit de daarop volgende gesprekken met een vertegenwoordigster van de betreffende afdeling bleek dat deze de komst van een rouwcentrum op die plek niet wilde. Het officiële argument was dat men zo’n dertig tot vijftig parkeerplaatsen noodzakelijk achtte om te voorkomen dat parkeeroverlast van toekomstige bezoekers op de omwonenden zou worden afgewend. Deze getallen werden echter nergens onderbouwd en ook alleen mondeling afgegeven. Dirk heeft nooit kunnen achterhalen waarom hij ineens zoveel tegenwerking ondervond. Was hier sprake van druk van de kant van de reeds gevestigde uitvaartonderneming?

Zelfs een gesprek met de wethouder Ruimtelijke Ordening bracht daarover geen duidelijkheid. Toen bleek dat de gemeente met mondelinge toezeggingen geen genoegen nam en van het tuincentrum ging eisen, dat deze een kettingbeding op zijn grond moest vestigen, deed Dirk een beroep op de ontbindingsclausules van het voorlopig koopcontract en blies hij de plannen definitief af.

Dirks eerste decennium

Bij zijn aantreden waren de omstandigheden goed vergelijkbaar met die in 1924. Hij had al een aantal jaren de feitelijke leiding van het bedrijf, hij kende de markt en had een duidelijke opvatting over de wijze waarop een uitvaartonderneming moest functioneren. Hij zou hoge eisen gaan stellen aan zijn medewerkers, omdat kwaliteit de absolute voorwaarde was om als particuliere onderneming te kunnen opboksen tegen het grootbedrijf zoals Monuta en DELA die samen goed waren voor ca 40% van de totale Nederlandse markt. Daar kwam nog bij dat de groeiverwachtingen van het CBS inzake de ontwikkeling van het sterftecijfer in ons land steeds verder naar beneden moesten worden bijgesteld. In de jaren negentig werd nog een groei verwacht van ca 40% tot 2015. In werkelijkheid was er echter sprake van stilstand en zelfs van een zekere krimp. Dat maakte de concurrentie harder en de bedrijfstak commerciëler. In de lokale markt was dat duidelijk te zien. Kleinere particuliere bedrijven werden opgekocht, gingen op in grotere ondernemingen of fuseerden. De pluriformiteit verdween. De specifiek religieus gebonden bedrijven zoals het RK bedrijf Von Burg en dat van de heer Van Dalen verdwenen. Het Protestants Begrafenis Fonds (sinds 1845) uit de Rietgrachtstraat werd overgenomen door Monuta en de Coöperatieve Onderneming (socialistische achtergrond), later werkend onder de naam CUVON, was deel gaan uitmaken van het verzekerings- en begrafenisbedrijf Yarden. Bij gebrek aan eigen rouwkamers was dit vervolgens ingetrokken bij het Arnhemse gebouw van DELA. Van de particuliere bedrijven had collega Mijnhart uit Oosterbeek, nog een vestiging in Arnhem evenals het Zevenaarse bedrijf van de heren De Wit. Dat laatste bedrijf zou echter al snel worden overgenomen door DELA. Een opvallend nieuwe ontwikkeling was het feit dat regelmatig starters op de markt kwamen. Dat was het gevolg van het besluit uit 1993 van het Ministerie van Economische Zaken om niet langer eisen van vakbekwaamheid te stellen aan startende ondernemers. De vakorganisatie NUVU had zich jarenlang maar vergeefs, verzet tegen dit beleid. Die starters waren in het

Dirk-Jan met kist staat op Moscovia model voor een artikel.

algemeen vrouwen en ze werden ondersteund door re-integratiebedrijven. Hun optreden was meestal van korte duur, maar toch werd door hen wat omzet uit de markt gehaald. Een groot bedrijf als Monuta schatte in dat dit type bedrijfjes landelijk goed waren voor ca 3% marktaandeel. Ook in Arnhem deed deze ontwikkeling zich merkbaar voor. Het beste antwoord van de bestaande bedrijven was dat je nog meer aandacht besteedde aan kwaliteit en presentatie. Ook Dirk koos nadrukkelijk voor dit beleid. Dat was goed te zien aan de hand van de investeringen in de rouwstoet. Al in 1994 werden de eerste twee Jaguar volgauto's aangeschaft. Direct waren de reacties van de opdrachtgevers op de stoet, bestaande uit de Jaguars en de Cadillac Fleetwood rouwauto, erg positief.

Aangemoedigd door dit succes werd besloten om de Cadillac volgauto's geleidelijk te verkopen en te vervangen door nog meer Jaguars. De aankoop van de Diana Daimler paste in die lijn. In later jaren werden de "gewone" Jaguar volgauto's vervangen door verlengde limousines van het merk Daimler. Omdat deze niet in Nederland werden verkocht reisden Dirk en zijn vader enkele malen naar Engeland, waar zij zaken deden met het bedrijf Wilcox. De Cadillac werd ingeruild voor een nieuwe Lincoln en de collectie lijkauto's werd afgerond door de aankoop van een tweede Daimler, nu van een recenter jaar en eveneens via Wilcox. De "Kramer stoet" met de Daimler rouwauto's en de Daimler Limousines behoort zonder twijfel tot de mooiste rouwwagenparken in ons land.

Het geheel gerestaureerde en vernieuwde pand te Westervoort.

Het vernieuwde interieur van de familiekamer met lichtbeuk.

Dirk hechtte ook veel waarde aan de inrichting en het aanzien van de rouwcentra in Velp en Westervoort. De grootste ingreep vond plaats in het pand aan de Hamersestraat. Hiervan werd de hele voorgevel verwijderd en vervangen door een nieuwe gevel die het pand een geheel ander aanzien gaf. Vooral ten gevolge van de lange opvallende luifel, naast nog wat andere elementen, had dit gebouw nog steeds het uiterlijk van een winkelpand behouden. Door deze drastische ingreep ontstond nu ook daar een statig pand met een klassieke uitstraling. In Velp werd de gevel ontdaan van het verouderde stucwerk en mede dankzij een mooie kleurstelling ontstond er een gebouw dat met de uitstraling van een “Heerenhuis” uit het eind van de negentiende eeuw heel goed harmonieert met de omliggende huizen. Daarbij droeg Marlies zorg voor het moderniseren en vernieuwen van het interieur. In Westervoort werd een lichtbeuk geplaatst, waardoor ook in de familiekamer veel daglicht is gekomen en in beide centra is een warme, maar chique huiskamersfeer ontstaan. Ondanks deze verfraaide rouwcentra moest worden vastgesteld dat steeds meer nabestaanden de voorkeur geven aan opbaring aan huis. Dat is het gevolg van het feit dat de woningen ruimer worden en de gezinnen kleiner, maar het heeft toch vooral te maken met de trend dat ouderen zo lang mogelijk zelfstandig blijven wonen en ziekenhuizen opgegeven patiënten naar huis sturen om daar te overlijden. Gelukkig heeft ook de techniek op dat punt grote vorderingen gemaakt. In de twintigste eeuw waren de koelinstallaties die gebruikt werden bij thuisopbaringen lawaaiig en groot. De moderne koeling is stil en van bescheiden omvang. Dirk is steeds meer bedkoelingen gaan gebruiken, waarvan er inmiddels zes werden

ingekocht. In vergelijking met vorige generaties gaat veel meer aandacht uit naar de situatie om het graf en naar de behandeling van de as. Weliswaar is in de wijze van begraven weinig veranderd, maar door de aanschaf van geluidsinstallaties die werken op een batterij, kan een spreker aan het graf zich moeiteloos voor iedereen verstaanbaar maken. Bovendien werd het naambordje ingevoerd. Nadat het graf is gedicht wordt dit bordje op een goed zichtbare plaats op het graf aangebracht. Tot de plaatsing van een grafteken bestaat er geen onduidelijkheid meer over de vraag wie er begraven ligt. Het begraven buiten de traditionele kerkhoven bleek zoveel praktische bezwaren te veroorzaken dat dit nog niet mogelijk is.

Te denken valt dan met name aan het begraven in de eigen tuin of op het eigen erf. Wat dan te doen bij verkoop van het onroerend goed? De toestanden in landen waar dit wel mogelijk is geeft reden om hiermee in ons land zeer terughoudend te zijn. Voor de nabestaanden is de nazorg van het graf stellig een factor die van belang is bij de rouwverwerking. Dat laatste is nog meer van toepassing op de behandeling van de as. Sinds de wet het mogelijk heeft gemaakt dat men als nabestaande zelf kan bepalen wat er mee gebeurt, ontstond er een wereld van mogelijkheden. De asbus kan worden meegenomen naar huis en bijvoorbeeld op de schoorsteenmantel of op een geliefd plekje in de eigen tuin worden geplaatst. De as kan ook uitgestrooid worden op een plaats die voor de overledene erg belangrijk is geweest. Er bleek ook behoefte te bestaan aan het bij zich houden van een deel van de as via een sierraad. Deze ontwikkelingen pasten in het brede streven naar een meer individuele invulling van een begrafenis of crematie.

De automatisering

Voorts werd veel zorg besteed aan het verbeteren van de kwaliteit van het rouwdrukwerk. Het bedrijf maakte al een aantal jaren zelf de rouwbrieven en de eenvoudige dankbetuigingskaarten en bidprentjes. Daartoe was in 1995 de eerste stap gezet door de aankoop van een computer en een laserprinter. In 2002 werd de Minolta kopieermachine binnengehaald, waardoor veel meer mogelijk werd. Kleurendruk - tot dan toe nog uitbesteed - en een heel ruim aanbod van modern vormgegeven rouwbrieven werden toegevoegd aan de modellenboeken, waarmee de uitvaartleiders naar de familie gingen. Prachtig en vakkundig gemaakte rouwbrieven, dankbetuigingskaarten, bidprentjes en liturgieën stonden vanaf dat moment in alle denkbare uitvoeringen aan de opdrachtgevers ter beschikking en bovendien altijd op heel korte termijn en ook tijdens zonen feestdagen, zonder kostenverhoging. Op het onderdeel automatisering trachtte Dirk koploper te zijn in de branche. Al in 1998 had iedere medewerker die daarvoor in aanmerking kwam een eigen computer met een aansluiting op het netwerk. In datzelfde jaar werd ook het uitvaartprogramma geïntroduceerd. Zodra een uitvaart was geregeld werden alle relevante gegevens in het programma gezet. Vanaf dat moment rolden

alle benodigde formulieren zoals die voor de aangifte op het gemeentehuis, voor crematorium of begraafplaats, voor de kerk en wat verder nodig is er voorgedrukt en ingevuld uit. Helaas hadden de ontvangers van die formulieren nog geruime tijd nodig alvorens die voldoende geautomatiseerd waren om de digitale meldingen te verwerken. Dankzij de automatisering van de administratie kon Dirk beschikken over tal van bruikbare overzichten. Daarbij ging het bijvoorbeeld om het aantal geregelde uitvaarten en de daarbij behorende omzetcijfers per uitvaartleider.

Ook overzichten van de aantallen uitvaarten per vestiging of gerangschikt op type en opdrachtgever. Het leverde nuttige gegevens op die zijn managementtaken ondersteunden. In 2009 werd de stap gezet naar het regelen via een notebook. Dat betekende echter dat er moest worden overgestapt naar een nieuw uitvaartprogramma, genaamd LIBRA. Daarmee werd definitief afscheid genomen van het traditionele en oorspronkelijk door de NUVU voorgeschreven regelformulier. Dat was een ingrijpende en gewaagde stap.

Nabestaanden hechten veel waarde aan de persoonlijke contacten met de uitvaartleider en nu staat daar in plaats van de blocnote, ineens een notebook op tafel.

Artikel over de Minolta kopieermachine n.a.v. de éénmiljoenste druk.

Modern geklede uitvaartleider voor het rouwcentrum.

De uitvaartleider kijkt hierdoor vaak naar het scherm in plaats van naar de familie. De vrees bestond dat dit als erg onpersoonlijk zou worden ervaren. Na een voorzichtig begin bleek tot grote geruststelling dat slechts weinig opdrachtgevers bezwaar maakten tegen dit hulpmiddel. Het voordeel voor de opdrachtgever is dat zaken als de tekst van een rouwbrief, de kostenopgave en het overzicht van alle gemaakte afspraken ter plekke worden afgedrukt en achtergelaten. De grote voordelen van dat notebook voor de onderneming zijn dat de rouwbrief ter plekke wordt opgemaakt en de familie dus direct het eindresultaat kan zien en de kostenbegrotingen er veel nauwkeuriger uitkomen. Bovendien kan de uitvaartleider na afloop van het gesprek vanuit zijn auto alle gegevens al naar kantoor kan doorgeven, waardoor de uitwerking veel eerder kan beginnen. De uitvaartleiders moesten erg wennen aan deze wijze van werken en het zou enige tijd duren voordat zij er volledig mee vertrouwd waren geraakt. Een ander aspect van de digitalisering is het ontstaan van de eigen website. Al snel begreep Dirk dat de eigen site een belangrijk onderdeel vormt van de presentatie van een bedrijf. Ondersteund door Wim Wijnands, die per 1 juni 1999 bij het bedrijf werd aangesteld als

office manager en die zeer deskundig is op het gebied van de automatisering, werd dan ook al vroeg gestart met dit nieuwe medium. Na tal van voorstadia is de site inmiddels uitgegroeid tot een volwassen communicatiemiddel. Steeds meer consumenten benaderen het bedrijf op basis van de website en anno 2010 is het aantal bezoekers (of hits in het moderne taalgebruik) opgelopen tot 4000 à 5000 per maand. Een bijkomend gevolg is dat het budget voor reclameadvertenties sterk werd verlaagd. De wekelijkse advertentie in of bij de rubriek “Familieberichten” is min of meer verdwenen. De belangrijkste advertenties staan in het telefoonboek en daarnaast zijn er wat goodwill plaatsingen in verenigings- en wijkbladen.

Een nieuw model Daimler lijkauto, uit Engeland gehaald.

Modelleнтуin bij het rouwcentrum aan de Weg langs de Begraafplaatsen.

De modellentuin

Het was in de uitvaartwereld gedurende vele jaren een goed gebruik dat de begrafenisondernemer de nabestaanden van de door het bedrijf verzorgde begrafenis doorverwees naar een steenhouwer. Soms kreeg de ondernemer voor die verwijzing een vergoeding in de vorm van provisie, maar veel ondernemers vonden het belangrijker om de eigen onafhankelijkheid te bewaren en zagen daar om die reden van af. Door de enorme toename van het percentage crematies raakten veel traditionele producenten van grafstenen in de problemen. Dat ging helaas ook gepaard met faillissementen. Zo kwam er een einde aan het bekende bedrijf uit Friesland “De Koninklijke Steenhouwerij De Steenklip”. Ook in de

regio Arnhem liep het aantal steenhakkers sterk terug. Inmiddels was ook de werkwijze van deze bedrijven veranderd. Stenen werden niet meer zelf “gehakt” maar ingevoerd uit landen als China en India. Op de uitvaartbeurzen verschenen ook exposanten vanuit die landen om de Nederlandse uitvaartbedrijven op hun mogelijkheden te attenderen. Samenwerken met deze buitenlandse leveranciers betekende dat vertegenwoordigers met een modellenboek op bezoek gaan bij de nabestaanden en dat het bestelde grafmonument vervolgens per containerschip naar ons land wordt gebracht. Omdat de steen ook al was voorzien van de belettering bleef er voor de Hollandse steenhouwer weinig werk meer over.

In feite is dat teruggebracht tot het wegnemen en terugplaatsen van bestaande monumenten en het plaatsen van de nieuwe. Dit verminderde beroep op vakmanschap maakte het ook voor minder vakgeschoolden mogelijk om grafstenen te gaan verkopen. Het sprak vanzelf dat deze ontwikkelingen ook effect hadden op de prijzen. Deze daalden spectaculair. Geleidelijk ontstond bij Dirk de behoefte om op deze ontwikkeling in te spelen en gezien de aanwezigheid van een ruim bemeten stuk grond rond het hoofdkantoor aan de Weg langs de Begraafplaatsen bedacht hij de modellentuin. In samenwerking met een bedrijf uit Deventer werd op honderd vierkante meter een aantal monumenten geplaatst en werden de foto's daarvan op de website gezet. In de praktijk bleek het goed te werken. Dankzij de locatie van zijn rouwcentrum, namelijk zo dicht bij de begraafplaats, maakten een toenemend aantal mensen gebruik van de mogelijkheid om een keuze te maken uit een aantal monumenten die

zich in een vergelijkbare omgeving bevinden. Inmiddels is er ook een keldergraf geplaatst en is de tuin nog wat verder uitgebreid omdat ook grafstenen onderwerp zijn van trends. "Grafstenen" zijn reeds lang niet meer alleen van steen gemaakt. Inmiddels zijn er ook monumenten op de markt die zijn gemaakt van glas, van kunststof of van hout. De nieuwste ontwikkeling op het gebied van begraven is het Mausoleum. Dat is een persoonlijk grafmonument, een soort eigen huis voor de herinnering aan meerdere familieleden. In het graf kunnen minimaal vier overledenen bovengronds worden bijgezet. Ook is er ruimte voor het plaatsen van asurnen. Dirk begon zich aan het einde van het jaar 2009 op deze vorm van begraven en bijzetting te oriënteren en anno 2010 zijn inmiddels de eersten verkocht.

De glas-in-loodramen van het oude rouwcentrum in de Spijkerstraat zoals deze zich thans bevinden in het nieuwe uitvaartcentrum aan de Weg langs de Begraafplaatsen.

De door Marlies en Dirk-Jan georganiseerde SIFH conference in 2005.

Internationale vriendschap

Ten tijde van het project Dignity & Care kwamen Dirk en Hessel op advies van collega Van Vuure uit Hilversum in contact met een Amerikaanse vakorganisatie die ook een Europese afdeling had opgezet. Na wat wisseling van naam gebruikt de organisatie nu al geruime tijd de afkorting SIFH en dat staat voor Selected Independent Funeral Homes. De leden moeten onafhankelijke uitvaartondernemers zijn. Bij fusie of overnames wordt het betreffende lid vriendelijk doch dringend verzocht om de organisatie te verlaten. De voertaal is Engels en gezien het grote aantal Engelstaligen vraagt deelname toch om een wat meer dan normale spreekvaardigheid in die taal. Op een eerste bijeenkomst in 2001 in Londen maakten Dirk en Hessel kennis met een aantal van de leden. Het aantal Nederlandse bedrijven dat was aangesloten beperkte zich helaas tot vijf en ook bedrijven uit Duitsland en de Scandinavische landen waren met slechts kleine aantallen aangesloten. Het grootste deel van de bedrijven kwam uit Engeland, Schotland en Ierland. De Amerikaanse conferenties bleken echte vakconferenties te zijn, waarbij de grote problemen in de Amerikaanse uitvaartwereld het centrale thema vormen waaromheen het programma is gegroepeerd. De Europese afdeling vertoonde toch een wat groter sociaal gehalte. Jaarlijks werden er drie conferenties gehouden namelijk in het voorjaar op wisselende plaatsen, in de zomer een meerdaagse bijeenkomst en

in het najaar een vergadering in Londen, in het Parkhotel.

De buitenlandse collega's waren buitengewoon vriendelijk en met golfen, diners en verblijf in fraaie accommodaties was het bijwonen van de conferenties bepaald geen straf. Hessel en Dirk bezochten een aantal jaren trouw de najaarsconferentie en waren tot nu toe bij drie meerdaagse zomerconferenties met echtgenotes aanwezig. Een daarvan werd door henzelf in Arnhem georganiseerd. Daarbij lag het accent van het programma toch voor een belangrijk deel op het vak. Zij hadden dat bij de zomerconferentie in York gemist. Er werden kerken en kastelen bezocht en er werd aangenaam geluncht en gedineerd, maar er was weinig tot geen ruimte gemaakt voor kennismaking met bijvoorbeeld de uitvaartcultuur in dat deel van Engeland. Zij probeerden daarom hun buitenlandse collega's zoveel mogelijk te informeren over de gang van zaken in de Nederlandse uitvaartwereld. Verheugend was het aantal deelnemers uit Amerika, maar in totaal was het aantal deelnemende bedrijven toch wat teleurstellend. Het was bovendien een tijdrovende en vooral ook veel geld kostende activiteit, wat het enthousiasme van de heren Van Dijk voor de organisatie enigszins heeft bekoeld. Hessel is nog wel een jaar voorzitter van de Europese afdeling geweest. Zonder het lidmaatschap te beëindigen werden de vergaderingen en conferenties sinds 2008 niet meer bezocht.

Een nieuwe aandeelhouder

Via de directeur van de kistenleverancier Unigra, de heer Wagner, kwam Dirk in contact met de directeur/eigenaar van de natura verzekeraar UZET, de heer Van Eenenaam. Natuurlijk was Dirk bekend met deze maatschappij, die met groot succes enkele uitvaartpolissen op de markt bracht, vooral en met name in het westen van ons land. De heer Van Eenenaam was echter bezig om zijn werkgebied uit te breiden naar de overige delen van Nederland en zocht bedrijven die bereid waren om met hem samen te werken. De opmars van de uitvaartverzekering is misschien wel de belangrijkste ontwikkeling geweest in de uitvaartbranche in het laatste kwart van de twintigste eeuw. Door de spectaculaire groei van DELA en Monuta en in wat mindere mate Yarden hadden zij de consumentenmarkt inmiddels voor bijna tweederde deel in handen gekregen. Het aantal grote particuliere professionele bedrijven, die 500 uitvaarten of meer verzorgen, was mede als gevolg van deze ontwikkeling sterk teruggegaan. Veel meer dan dertig zullen het er niet meer zijn. Dirk stond nu voor een belangrijke keuze. Indien hij het bedrijf in omvang wilde laten groeien en daarmee de overlevingskans ook op de wat langere termijn veiligstellen, was een samenwerking met een natura verzekeraar misschien wel de enige optie. Hij had inmiddels twee zoons en hij hechtte grote betekenis aan het feit dat hij de vierde directeur/eigenaar van een familiebedrijf was. Hij voelde een grote mate van verantwoordelijkheid voor de continuïteit daarvan. Anderzijds was de samenwerking niet vrijblijvend. Het sprak vanzelf dat de heer Van Eenenaam niet bereid was om te gaan samenwerken zonder de garantie dat er een stevige gebondenheid ontstond. Het was helaas al enkele malen voorgekomen dat een ondernemer ging samenwerken en daardoor het aantal opdrachten in belangrijke mate zag toenemen, om vervolgens het bedrijf aan een andere natura verzekeraar voor veel geld te verkopen. De heer Van Eenenaam stelde nadrukkelijk als voorwaarde dat een klein deel van de aandelen van Dirk aan hem werden verkocht. Dirk zag die overdracht toch min of

meer als een vorm van verraad aan zijn voorgangers en samen met zijn Marlies wikte en woog hij wekenlang alle aspecten van een dergelijke overdracht. Mede op grond van alle ingewonnen adviezen namen zij tenslotte toch het besluit om met UZET in zee te gaan. Dirk is een gevoelsmens en het was voor hem een belangrijke factor dat hij in zijn gesprekspartners, de heren Van Eenenaam en Wagner, vanaf het eerste contact vertrouwen had gekregen. Op 28 januari 2004 vond de aandelenoverdracht officieel plaats. De samenwerking verliep tot nu toe uitstekend. Eenmaal per jaar komen de beide aandeelhouders bij elkaar en wordt een aantal zaken doorgenomen, zoals de jaarrekening en de hoogte van het dividend. Voor het overige was er af en toe contact over een onverwachte ontwikkeling of een nieuw verzekeringsproduct. Zo waren er plannen voor het verwerven van een gebouw in Nijmegen, waarin een rouwcentrum zou kunnen worden ingericht. Dat initiatief was overigens van korte duur en leverde niets op. Na de start bleek al spoedig dat de samenwerking voor beide partijen voordelen bracht. Dirk verzorgde sedert het begin een toenemend aantal uitvaarten van polishouders en de heer Van Eenenaam heeft met veel succes zijn wervingsgebied verder kunnen uitbreiden in het oosten van het land.

Het pand Zuider Parallelweg na de recente verbouwing met lustrumvlag.

De staf van het bedrijf in het lustrumjaar 2010.

Voorgond van links naar rechts: Annie Struik-Olthof, Angelique Hesseling, Diets Mazereeuw, Bea Nielsen-van der Kooi, Dirk-Jan van Dijk, Marlies van Dijk-Schuling, Messica van Veen-Kreleger, Herman van Limbeek, Yvonne van Leeuwen en Tinnie van Limbeek

Achtergrond van links naar rechts: Wim Wijnands, Leo van den Hazekamp, Hans van Galen, Ria Korendijk-Teunissen, Arend Jonkers, Jan Blumink, Marianne Kruitwagen-Schuling, Jeoffrey Alberts en Harold Coeling

Afwezig: Yolanda Westenberg en Gert van Alfen

CONCLUSIE

Terugkijkend op het eerste decennium van Dirks directie kan worden vastgesteld dat het bedrijf een periode van ongekende bloei doormaakt. Samen met Marlies heeft hij het bedrijf in een soort stroomversnelling gebracht. Hierdoor verdubbelde het aantal medewerkers in vergelijking met het aantal dat hij aantrof bij zijn aantreden. Het huidige aantal medewerkers met een vaste dienstbetrekking is tweeëntwintig en daarnaast zijn er negen oproepkrachten. Daaronder zijn twee zelfstandig werkende uitvaartleiders die kunnen worden ingezet als de situatie daartoe aanleiding geeft en dat gebeurt met enige regelmaat. Het huidige team is goed op elkaar ingespeeld en uit de binnenkomende enquêteformulieren blijkt een grote waardering van de opdrachtgevers voor de toewijding en grote aandacht waarmee door de medewerkers invulling wordt gegeven aan het zware werk. Het is nu eenmaal zo dat het werken in de uitvaartbranche emotioneel zowel als lichamelijk zwaar is. Er worden lange dagen gemaakt en men kan zich niet altijd volledig afsluiten voor het verdriet van nabestaanden. Als er meerdere opdrachten tegelijkertijd binnenkomen, en soms waren dat er wel zeven, wordt het buitengewoon hectisch. Het pleit voor de organisatie en voor de inzet van iedereen dat opdrachtgevers daar niets van merken. Bij dit alles is het uitgangspunt dat degene die de uitvaart geregeld heeft,

deze ook uitvoert, zodat het contact met de familie centraal blijft staan en veel zorg kan worden besteed aan de individuele wensen van betrokkenen. De gebouwen, de rouwstoet, het rouwdrukwerk en de automatisering voldoen in alle opzichten aan de hoogste kwaliteitseisen. Het bedrijf is, net als in de dertiger jaren weer toonaangevend. Bepaalde collega's in de regio volgden hem zelfs letterlijk na. Toen hij bijvoorbeeld de kleur van de auto's van zijn rouwstoet veranderde, was dat enkele maanden later al gekopieerd. Plaatste hij als eerste naambordjes bij het zojuist gedolven graf: het werd direct overgenomen. Het was veelzeggend dat het bedrijf als één der eersten in het land werd gecertificeerd voor het Keurmerk Uitvaartzorg, een soort ISO 9000 certificering, maar dan specifiek voor de uitvaartbranche. Dirk is rond 2005 uit de nuvu (Nederlandse Unie van Uitvaartverzorgers) gestapt om zich aan te sluiten bij de vou (Vereniging Ondernemingen in de Uitvaartzorg). Het aantal jaarlijkse opdrachten was tot boven de 500 gestegen en hij vond dat deze organisatie de belangen van de wat grotere bedrijven beter kon behartigen. Het lidmaatschap van een internationale organisatie verruimde zijn blik. Het leverde hem bovendien een aantal aanbevelingen op die bijzonder bruikbaar bleken toen er in Engeland rouw- en volgauto's gekocht moesten worden. Helaas vroeg het

drukke eigen bedrijf zoveel aandacht dat het al enkele jaren niet mogelijk bleek te zijn om de conferenties te bezoeken. De samenwerking binnen Mortuarium Beheer verloopt goed, al was het nu en dan lastig als de vertegenwoordigers van Yarden of Monuta kort na hun inwerkperiode alweer bleken te zijn vervangen. Het team van mortuariummedewerkers is al jaren stabiel. De vennootschap is lid van de landelijke vereniging voor Mortuariumbeheerders en Dirk probeert zoveel mogelijk de betreffende vergaderingen in Utrecht bij te wonen. De huisvesting van het kantoor aan de Weg langs de Begraafplaatsen vormt wel een probleem. De ruimtes berekend op de situatie van 1997, zijn in 2010 niet meer voldoende om aan iedereen een volwaardige werkplek toe te kennen. Aan de oplossing van dat probleem wordt echter hard gewerkt. In een nog steeds krimpende markt nemen de omzet en de aantallen uitvaarten dat het bedrijf jaarlijks verzorgt, nog steeds geleidelijk toe. Er is dan ook alle reden om dankbaar terug te kijken op hetgeen is bereikt en om vol vertrouwen te zijn over datgene wat de komende jaren zullen brengen.

Op 23 oktober 2010 ontving Uitvaartverzorging Kramer BV een prestigieuze prijs. Aan het bedrijf werd de 'Golden Lifetime Award' uitgereikt tijdens een feestelijke gala in kasteel Nieuwland, Aarschot in België door de International Funeral Award.

De tekst op de trofee die hier door Marlies van Dijk omhoog wordt gehouden luidt:
*Het I.F.A. huldigt het bedrijf Uitvaartverzorging Kramer BV.
Deze Golden Lifetime Award bevestigt ons respect voor het 125-jarige bedrijf alsmede
onze waardering voor de enthousiaste en bevlogen medewerkers die er werkzaam zijn.*

ONTWERP EN DRUK

Coers en Roest ontwerpers bno | drukkers, Arnhem

FOTOVERANTWOORDING

- Dhr H. Kok uit Enschede, foto's op pagina's 1, 4, 5, 6, 23, 29, 30 en 73
- Crematorium Driehuis Westerveld, foto's op pagina's 10 en 11
- Crematorium Rijk van Nijmegen te Beuningen foto's op pagina's 99 (2x)
- Crematorium Jonkerbos te Nijmegen foto's op pagina 102
- Crematorium en begraafplaats Moscowa foto's op pagina's 82, 83 en 111
- Crematorium Dieren foto's op pagina's 60, 61 en 115 (2x)
- Militair tehuis en museum Bronbeek foto's op pagina 8 (2x)
- Familie Hurenkamp foto's op pagina 118 (2x)
- De overige foto's zijn gemaakt door W. Wijnands en Hessel van Dijk of waren in het bedrijfsarchief aanwezig

Uitvaartverzorging Kramer BV 1885-2010

Geschiedenis van een familiebedrijf

Dit is het verhaal over een wat ongewoon bedrijf namelijk een begrafenisonderneming in een Nederlandse provinciestad. Het vijfentwintigste lustrum was een goede aanleiding om het te gaan schrijven. Het besluit daartoe ontstond toen ik mij realiseerde dat ik in mijn jeugd al vrij veel bijzonderheden over de geschiedenis van het bedrijf had meegekregen. Hierdoor realiseerde ik mij dat met mijn overlijden de verbindende schakel tussen de vijf generaties zou zijn verdwenen.

Samen met mijn moeder heb ik tot mijn vijftiende jaar alle zomers doorgebracht in het huis van mijn grootvader, Willem Kramer. Alleen in de zomers van 1944 en 1945 moest van de reis naar Arnhem worden afgezien. In die vakanties was ik vaak alleen. Ik kende weinig leeftijdsgenoten en de in de stad wonende neven en nichten waren of te jong, of te oud. Al vroeg ontmoette ik de heer Asmus. Adrianus Philips Wilhelm Asmus, geboren in 1893 in Den Haag was de belangrijkste medewerker van mijn opa. Hij kreeg al snel in de gaten dat ik mij dikwijls verveelde. Daarom nodigde hij mij regelmatig uit om hem te komen "helpen" bij het schoonmaken van de koetsen in het koetshuis in de Spijkerstraat. Ook nam hij mij vaak mee in de auto tijdens zijn werk. Hij was in 1919 als chauffeur in dienst getreden van Joop Kramer, de oprichter van het bedrijf. Hij hield ervan verhalen te vertellen. Met rode oortjes luisterde ik naar de spannende avonturen die hij had beleefd in de periode dat hij als chauffeur van de eerste lijkauto in de regio bij nacht en ontij door de provincie reed. Zo verhaalde hij o.m. hoe moeilijk het was om op onverlichte wegen het juiste dorp en het juiste huis te vinden, waarbij hij menigmaal door gevaarlijke honden en boze boeren van het erf werd gejaagd. Botsingen met overstekend wild, afgewaaide boomtakken en zelfs met een spoortrein maakten op mij blijvend indruk. Daarbij bleek dat hij nog steeds veel bewondering had voor zijn eerste werkgever in het bedrijf (hij zou er drie meemaken). Diens optreden in hotelletjes onderweg als goochelaar en trompettist, zijn enorm gevoel voor humor en zijn mededogen met de bewoners van de sloppenwijken in Arnhem, hadden op Asmus (zijn voornaam heb ik pas na zijn overlijden ervaren) diepe indruk gemaakt. Via mijn moeder kreeg ik veel te horen over haar vader, de tweede eigenaar van het bedrijf. Op deze wijze raakte ik via mondelinge overlevering zeer vertrouwd met de geschiedenis van de begrafenisonderneming. Archiefonderzoek en het door nemen van de bestaande funeraire literatuur leverden de feitelijke gegevens op. Hierdoor ontstond een bedrijfsgeschiedenis waarin landelijke en lokale ontwikkelingen konden worden beschreven vanuit het perspectief van de kleine zelfstandige ondernemer.

